KUR'ANDA
İMAN
PSİKOLOJİSİ

Yrd. Doç. Dr.
Abdurrahman KASAPOĞLU

YALNIZKURT®
Basın-Yayın Pazarlama ve Organizasyon
Fevzipaşa Cad. No. 117/4 Fatih - İstanbul
Tel.: (0212) 635 79 20-21

YANLIZKURT *Yayınları No.: 05*
İstanbul, 1997 Birinci Baskı

YALNIZKURT®
Basın-Yayın Pazarlama ve Organizasyon
Fevzipaşa Cad. No. 117/4 Fatih - İstanbul
Tel.: (0212) 635 79 20-21

Yayın Sorumlusu
Ahmet İZCİ

Sayfa Düzeni ve Tashih
İlhami SORKUN

•

Yayın Dağıtım
Yalnızkurt Dağıtım
Tel.: (0212) 635 79 21

Kapak
Ajans Yalnızkurt

Dizgi ve Mizanpaj
SORKUN Reklamcılık
İlhami SORKUN
Tel.: (0212) 511 04 26-62

•

ISBN NO:
975-96204-1-3

ÖNSÖZ

İlmi gelişmelere paralel olarak Kur'ân-ı Kerim'e yönelişte de bir zenginliğin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Artık Kur'ân'a psikolojik yönelişten ve bunun bir ihtiyaç olduğundan söz edilmektedir. Sınırlı sayıda da olsa, bu sahaya eğilim gösteren ilim adamları ve araştırmacılar Kur'ân'ın psikolojik muhtevalı âyetlerine psikoloji ilminin verilerinden istifade ederek yeniden yönelmektedirler.

Fakat şu anda sunmakta olduğumuz tezle, psikolojik yönelişin, sahasında yapılmış ilk özgün çalışmasını sunuyoruz: "Kur'ân'da İman Psikolojisi." Bu eser, yorumlarıyla, tesbitleriyle, üslûbuyla ve tertibiyle bu konuda yapılmış ilk çalışmadır. Eserin, Kur'ân araştırmalarına kazandıracağı yeni boyutun yanında, akâid ve kelâm ilmine de yeni bir bakış açısı getireceği, din psikolojisi ve din eğitimi sahasında çalışanlara yeni ufuklar açacağını umuyoruz.

Kur'ân-ı Kerim her şeyden önce bir eğitim ve yönetim kitabıdır. İnsanın düşünce, duygu ve davranışlarını eğitir, yönlendirir. Bu eğitimi gerçekleştirmek, yönlendirmeyi sağlamak için insan nefsindeki psikolojik hakikatleri, ahlâkî sınırları dikkate almayı salık verir. İnsanın sağlıklı bir imana ve bu imana dayalı davranış biçimine sahip olması gerektiğini temel ilke olarak ele alan Kur'ân-ı Kerim; zihin, duygu, davranış gibi psikolojik olgularla daima iç içe bulunmuştur. İmanın psikolojik gerçekliğine büyük önem atfetmiştir. Şimdiye kadar yeterince üze-

rinde durulmayan bu hususları ortaya koyma amacında olan araştırmamız iman-psikoloji ilişkisini değerlendirme çabası içerisinde olmuştur.

Birinci bölümde iman konusunu ele aldık. İman başlığı altında fıtrat, iman motivleri, imanın boyutları, imanda artma ve eksilme, imanın insan hayatına etkinliği ve imam esaslarının psiko-sosyal tahlilleri üzerinde durduk. İkinci bölümde inkar başlığı altında inkar motivlerini, inkârdan doğan psikolojik hastalıkları ve gizli inkar (nifak) konusunu inceledik.

Öncelikle Kür'ân'ı anlatmaya çalışan bu eser, ona lâyık muhteva ve üslûpla bezenmeye özen göstermişse de, bu görevi yerine getirmeye çalışırken, beşerî acze dayalı kasıtsız hatalardan uzak olduğunu iddia edemez.

Gerek tez seçiminde, gerekse tezin hazırlanma aşamasında ilgi ve desteğini esirgemeyen rehber hocam Doç. Dr. Durmuş Ali KAYAPINAR Beye, muhteva ve sistematik açısından araştırmamızın mükemmelleşmesi yönünde değerli tecrübelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Celal Kırca Beye ve Prof. Dr. M. Sait Şimşek Beye en derin saygı ve şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Gerek Kur'ân-ı Kerim'in kendi muhteva ve üslûbundan, gerekse müfessirlerin görüş, düşünce ve tavırlarından kaynaklanan sebepler dolayısıyla[1] tarih boyunca yapılan tefsir çalışmaları, aynı gayeye ulaşmaya çalışan değişik renk mozayiklerinden oluşan bir resmi ortaya çıkarma çabalarından başka bir şey değildir. Tefsir tarihi boyunca ortaya çıkan ve mecazi olarak "Tefsir Renkleri" adı verilen Kur'ân'ı anlamaya ve açıklamaya yöneliş akımları; sosyal, kültürel ve ilmi gelişmelere paralel olarak ilerleme kaydetmiş ve günümüzdeki konumuna erişmiştir.

Bugün ilimler ve yorumlar açısından fıkhî, kelâmî (Şiî, Hâricî, Cebriyeci, Mutezilî, Sünnî), tasavvufî, felsefî, filolojik, edebî, kıssacı, etnik, bilimsel, sosyolojik, ilhâdî, psikolojik. iktisadi, kavramsal yöneliş akımları Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada başvurulan yolları oluşmaktadır.

Özellikle, sosyolojik, bilimsel, ilhâdi ve mezhebî yöneliş akımları, içinde yaşadığımız çağda ön plana çıkmış tefsir faaliyetleridir.[2] Bu eğilimlerden "İçtimâi Tefsir Ekolü" diye bilinen sosyolojik yöneliş bir takım hata ve eksikliklerine rağmen çağımıza damgasını vurmuş, tefsir faaliyetlerine yeni bir boyut katarak bu faaliyetleri topluma taşımayı amaç edinmiştir.[3]

Ekolün en belirgin özelliğini, bu ekolün kurucusu olarak kabul edilen Muhammed Abduh'un şu ifadelerinde buluruz: Amaçladığımız tefsir, insanlığı dünya ve ahiret saâdetine ulaştıran bir din olması açısından Kur'ân'ı anlamaktır. Tefsirde en üs-

tün amaç budur.[4] Kur'ân'ı tefsir ederken onun hidâyet yönünü tefsire konu edinmişlerdir. Bu hedeflerin yanında tefsir yaparken hiç bir mezhebin etkisi altında kalmamayı, tefsiri israiliyattan, ilim ve fen ıstılahlarından arındırmayı, Kur'ân'ın genel ilkeleri üzerinde durup ayrıntılara girmemeyi prensip edinmişlerdir. Tesbit edilen bu ilkeler teorik açıdan olumlu bulunmuş fakat uygulamada istenilen başarı tam olarak sağlanamamıştır.[5]

Çağımızda Kur'ân'ı yorumlamada modern ilim eğiliminin aniden revaç bulduğunu ve böylece bilimsel tefsir ekolünün ortaya çıkışını görüyoruz. Bilimsel tefsir ekolünün tarihi daha eskilere uzanmakta ise de, ondokuzuncu asırda Batı'da ortaya çıkan bilimsel ve teknolojik buluşların İslâm dünyasına intikali tefsirde bu eğilime olan rağbeti artırmıştır.[6] Sözkonusu gelişmeler sonucu revaç bulan, Kur'ân metinlerinin yorumunda ilmî terimleri hakim kılan ve çeşitli ilimleri, felsefî görüşleri ondan çıkarmaya çalışan tefsirlere ilmî tefsir denilmiştir.[7] Ülkemizde bu yönelişin bir ihtiyaç olduğunu temellendirmeye çalışan Celal Kırca pozitif bilimlerle ilgili Kur'ân'da oldukça fazla âyet bulunduğunu ve yine çok sayıda âyetin insanları tefekküre ve araştırmaya sevkettiğini belirterek Kur'ân-bilim ilişkisinin boyutlarını ortaya çıkarımıştır.[8] Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri adlı çalışmasında bir pozitif ilim olarak psikoloji-Kur'ân ilişkisine de yer vermiştir. Fakat daha sonra Kırca'nın psikolojik yönelişi, bilimsel yönelişten ayrı, müstakil bir ekol olarak değerlendirdiğini ve bunun gerekliliğini öne sürdüğünü görüyoruz.[9]

Modern psikoloji günümüzde "davranışı ve davranışın altında yatan süreçleri bilimsel olarak inceleyen çalışma alanı"[10] olarak tanımlanır. Psikolojinin amacı, insan davranışlarının nedenlerini ve niteliklerini, incelemektir. Düşünme, belleme, hayal kurmanın nasıl gerçekleştiği; öğrenme ve unutmanın ne şekilde

olduğu; zeka, yetenek ve kişilik bakımından insanlar arasında ne gibi farklar bulunduğu, toplum ve çevrenin insanı nasıl etkilediği, insanın ne tür durumlarda çevresiyle uyumsuzluk haline düştüğü ve bunun nedenlerinin neler olduğu gibi sayısız psikolojik olayların bağlı olduğu kanunları bulmaya çalışır.[11] Deneysel psikoloji, fizyolojik psikoloji, gelişimsel psikoloji, kişilik psikolojisi, sosyal psikoloji, bilişsel psikoloji, klinik ve danışmanlık psikolojisi, eğitim psikolojisi, endüstri psikolojisi, ayrıca yeni gelişen adalet psikolojisi, çevre psikolojisi, sağlık psikolojisi, spor psikolojisi, psikolojinin ilgi alanları içerisinde yer almaktadır. Deneysel psikoloji belirli bir davranışı etkileyen çevre şartlarını ve uyarıcıları detaylı olarak tanımlayıp ölçerek, uyarıcının hangi davranışı, nasıl ve ne derece etkilediğini bulmaya çalışır. Fizyolojik psikoloji, genel olarak, biyolojik süreçlerle davranış arasındaki ilişkiyi inceler. Gelişimsel psikoloji, bireyin kronolojik yaşıyla, onun davranışının türü arasındaki ilişkiyi ele alır. Kişilik psikolojisi, fertlerin kendilerine has davranış, düşünce ve duygu biçimleriyle ilgilenir. Algılama, düşünme, hatırlama ve unutma, problem çözme ve dil davranışının altında yatan süreçler bilişsel psikolojinin amaçları arasında yer alır. "Hangi konu kime nasıl öğretilmelidir?" sorusuyla eğitim psikolojisi ilgilenir.[12] Sosyal psikolojinin, konusu ise, genel anlamıyla birey-toplum etkileşimidir.[13]

Görüldüğü gibi psikolojinin objesi insan ve davranışlarıdır. Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerim'in de objesi insandır. Kur'ân insanı düşünce açısından olgunlaştırmayı, tutum ve davranışlarında ölçülü ve dengeli olmasını hedefler. İnsanın gerek birey gerekse toplum olarak huzurlu, mutlu, tutarlı ve uyumlu olmasını gaye edinir. Dolayısıyla bunları gerçekleştirmeyi amaç edinen ilâhi bir kitabın psikolojik muhtevadan uzak olması asla dü-

şünülemez. İnsanın düşünce ve davranışlarını eğitmeyi ve yönlendirmeyi esas alan bir kitabın; insanın psikolojik yapısından bahsetmemesi ve bu psikolojik yapının varlığını görmezlikten gelmesi imkânsızdır.

Fakat ne var ki; Yüce Kur'ân'ı psikolojik yönden ele alıp inceleyen ve psikolojik açıdan yorumlayan müslüman bilim adamlarının sayısı ve bu sahada ortaya konan eserler oldukça azdır ve bu alandaki boşluk henüz doldurulamamıştır.[14] Oysa gerçekten de mümin ve yetkili kadrolar, Kur'ân'ın rehberliğinde bir "İnsan Psikolojisi" yapmayı ciddiyetle denemelidirler. İmanı, tanımak konusunda, insanlık, Kur'ân-ı Kerim'in yol göstericiliğine şiddetle ihtiyaç duymaktadır.[15]

Bugün artık, Kur'ân için mümkün olduğunca geniş tutulması gereken psikolojik bir tefsire ihtiyacın olduğu açıkça vurgulanmaktadır.[16] Kur'ân'ın psikolojik teorilerle ilgili bir kitap olmadığı şüphe götürmez. Fakat bununla birlikte O, rehber bir kitaptır, ruhun ve evrenin gizlerini insanların anlamaları için ortaya çıkarır. İnsanın ruhunun potansiyelini ve zaaf noktalarını açıklar.[17]

Kur'ân âyetlerinin psikolojik yönden incelenmesi ve yorumlanması bazı araştırmacıların ilgi alanını oluşturmuştur. Bunlar arasında Abdulvahhap Hamûde, Muhammed Osman Necati, Adnan eş- Şerif, Nebil M. Tevfik es- Semâlûtî ve ülkemizde Celal Kırca gibi isimlerin çalışmaları ilk planda göze çarpmaktadır. Ayrıca tarafımızdan hazırlanan Kur'ân-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi adlı çalışmayı da burada zikredebiliriz.

Muhammed Kutup, eserinde insan psikolojisine ilişkin bazı duygu ve karakterlere yer vermiştir. Adnan eş- Şerif'in eseri ise daha metodik ve detaylı bilgiler nakleder. Nefis, stres, kor-

ku, ölüm, kompleks, kişilik hastalıkları, akıl hastalıkları gibi konulara değinir ve konu ile ilgili âyetlerin psikolojik yorumunu yapar.

Celâl Kırca, Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri adlı eserinde din duygusu, motivler, karakter açısından insan tipleri gibi konulara yer verir.[18] Kırca'nın Aile müessesesini Kur'ân ışığında psikolojik açıdan inceleyen bir çalışması da mevcuttur.[19] Ayrıca bir başka eserinde "Psikolojik Yöneliş" başlığıyla bu konuyu ele almıştır.[20] "Kur'ân ve İnsan" adlı eserinde de çeşitli konulara ilişkin psikolojik ve psiko sosyal tahlillere yer vermiştir.

Nebil M. Tevfik es-Semâluti de "el-islam ve Kadâyâ İlmi'in-Nefsi'l-Hadis" adlı kitabının dördüncü bölümünde, Kur'ân ışığında insanın psikolojik yapısından bazı kesitler sunmuştur.[21]

Kur'ân-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi adını taşıyan ve Kur'ân'ın psikolojik verilerini esas alarak hazırlamış olduğumuz çalışmada insanın duyu organlarını duygusal yapısını, karakter özelliklerini, insan davranışlarını yönlendiren motivleri, metapsişik olayları, uyku, rüya ve ölüm sarhoşluğu gibi olayları, ruh sağlığını konu edinmiştik.[22]

Kur'ân'ın vermiş olduğu genel psikolojik esaslar yanında, ortaya koyduğu iman ilkelerinin de belli bir psikolojik temele dayanması gerektiği kanaatinden hareketle iman olayını psikolojik açıdan, Kur'ân verileri rehberliğinde tahlile tabi tutmayı kararlaştırdık.

Kur'ân'ın getirdiği esaslar manzumesi genel olarak iki başlık altında incelenebilir. İtikâdî esaslar, amelî esaslar. Bunlardan itikâdî olanlarıyla akaid ve kelâm ilmi, amelî olanlarıyla Fıkıh ilmi, Ahlak ilmi ve benzeri ilimler ilgilenir. Buna göre

akaid ve kelam ilmi, İslâm dininin itikad (iman) konuları üzerinde çalışan ilmin adı olmaktadır. Bu ilim aynı zamanda Kur'ân-ı Kerim'in itikadla, inançla ilgili âyetlerinin yorumunu esas almıştır. Tevhid akîdesini yani Allah'ın bir tekliği inancını, iman kavramını, ilâhiyat bahsinde Allah'ı isbat delillerini, insan ve fiillerini, peygamberlik ve buna bağlı konuları, âhiret ve hallerini Kur'ân metnini esas alarak inceler.

Fakat, İslâm dininin itikâdi sahadaki düşünce ekolleri diyebileceğimiz mezheplerin Kur'ân-ı Kerim ve sünneti anlayış, yorumlayış şekilleri farklı olmuş, bu farklılık inanç esaslarını değerlendirmede kendini açık bir şekilde göstermiştir. Daha doğrusu bu mezheplerin herbirisi kendilerine özgü bazı ilkelere sahip olmuş ve Kur'ân'a yönelişlerinde bu ilkeler hareket noktası olmuştur. Şia, Haricîye, Cebriye ve Mu'tezîle gibi fikrî, siyasî ve dinî nitelikleri olan mezhepler ortaya çıkmış, ardından inanç esaslarını yorumlamada diğer mezheplere göre daha mutedil ve orta yol izleme eğilimi gösteren Eş'arilik ve Maturîdilik müslümanlar arasında revaç bulmuştur. Tarih boyunca yapılan Kur'ân tefsirlerinde istisnaları olmakla birlikte bütün müfessirler, mensubu bulunduğu mezhebin sözcülüğünü yapmışlardır.

İnsanda biyolojik yapının merkezi kalb olduğu gibi psikolojik yapının merkezi de kalptir. Aynı şekilde iman da kalbe kök salan bir olgudur. İnsanın psikolojik yapısında önemli işlevleri olan zihinsel meleke ve irade olgusu iman olayında üstlendiği görevle kendini hissettirir. İnsandaki psikolojik tezahürlerden olan duyguların iman olayına eşlik ettiği görülür. İnsan yalnızca kalbi, aklı ve duyguları olan bir varlık değildir. Onun bu psişik (iç) yapısının davranışlar halinde dışa yansıyan yönleri de mevcuttur. Aynı şekilde insanın psişik yapısını saran, şekillendiren imanın onun davranışlarını da şekillendirmesi kaçınılmaz-

Yüce Allah kainattaki her şeye bir ölçü, kanun yerleştirdiği gibi, insanlar için de toplumsal (sünnetullah) ve bireysel (fıtratullah) yasalar koymuştur. Bireysel yasalar gereği insanı psikolojik, manevî güç ve kabiliyetlerle donatmıştır. İman olayının çekirdeği olan dinî kabiliyet de buna dahildir. Dinî kabiliyetin uyanmasında, inançlı hayata geçişte psikolojik ve psiko-sosyal yasaların rolü olduğu gibi, inkâr olayında da aynı yasalar rol oynar. Dolayısıyla inanma olayını ve onun zıddı olan inkâr hadisesini psikolojik ve psiko-sosyal gerçeklikleri dikkate almadan izah etmek eksiklik olur.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAN

EMN kökünden if'âl ölçüsünde bir masdar olan iman, bir kişiyi söylediği konuda tasdik etmek, söylediklerini kabullenmek, gönül yatışkanlığı ile benimsemek, karşısındakine güven vermek, şüpheye yer vermeyecek şekilde kesin olarak içten ve yürekten inanmak anlamına gelir.[23]

İman kelimesinin boyun eğme, gönül huzuru ile benimseme, İslâm'ı kabul etme manalarında kullanıldığı olmuştur.[24]

Kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve amelin hepsine birden iman denildiği [25]gibi, tek tek bunların herbirine de iman denilmiştir.[26] Eğer kişi ikrar ve amel eder, tasdik etmezse münafık olur. Mü'min tasdik eden, imanla nitelenen kimsedir. Ayrıca Yüce Allah'ın isimlerinden birisi de mümindir.[27] İman edilen şeylere de Mü'menün bih denir. İslâm âlimleri iman teriminin şer'i manası üzerinde farklı kanaatlere sahip olmuşlardır. Bunlardan ehl-i sünnet kelâmcılarının tarifi şöyledir: Hz. Peygamber (sav)'in Yüce Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hükümlerde O'nu tesdik etmek, O'nun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip bunların gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmaktır.[28]

İman olgusunun ilk ve sade nüvesini Kur'ân-ı Kerim'in "fıtrat" adını verdiği inanma kabiliyeti oluşturur. Bir insan olarak bizim gözlemleyebildiğimiz kadarıyla, iman motivleri kişi-

nin inanmasına sebep teşkil eden etkenlerdir. Bu motivlerin tesiriyle ve İlâhi kudretin takdiriyle insan iman eder. Yapılanma sürecini tamamlayan iman bütün boyutlarıyla teşekkül eder. Psikolojik boyut fizyolojik (dış) boyutla tamamlanır. İnsanın iç yapısında yerleşen ve dış yapısında tezahür eden iman, insanın kalbine (iç dünyasına), tutum ve davranışlarına, toplum olarak sosyal yapısına tesirde bulunur. Bütün bunlar bir yandan olurken insan merakı Yüce Allah'ı tasavvur etmekten kendini alamaz. Onun yanlış yol ve anlayışlara düşmemesi için, Allah (cc), sıfatlarını bildirmek suretiyle kulunun bu eğilimine karşılık vermiştir. Yine imanı besleyen atılımlardan biri olan "dini şüphe"de insanların alışık bulunduğu bir olgudur.

I- DİNİ KABİLİYET (FITRAT)

İnsan doğuştan dini bir kabiliyete sahip olarak dünyaya gelir. Bu kâbiliyet onun dîni düşünce ve davranışlarının temelini oluşturur. Kur'ân-ı Kerim'de insanlardaki bu potansiyel inanma kâbiliyetine açıklık getirebilecek üç önemli kavram bulunmaktadır. "Fıtrat", "Misâk" ve "Sıbga" Kur'ân'da insanın dîni kâbiliyetini ifâde etme hususunda başta gelen kavramlardır.

Arap dili lugatlerinde "fıtrat" kelimesi, uzunlamasına yarmak, memeden parmakla süt sağmak, hamuru mayalandırmadan pişirmek, deriyi tabaklamadan hazırlamak, ortaya çıkmak, zuhur etmek, hayvanın azı dişi bitmek, yaratmak, benzeri olmayan bir şeyi icad etmek,[29] din, islam,[30] dini kabule eğilimli yaratılış[31] manalarına gelir.

Fıtrat kavramı değişik isim ve fiil kalıplarıyla Kur'ân-ı Kerim'de bir çok kez tekrar edilmiştir[32] ve her yerde yaratma, ibda etme manasını ihtiva etmektedir. Fakat bu âyetlerden yal-

nız birisinde "Fıtrat" kavramı insan ve din ilişkisini vurgulayan bir mana taşır. Bu âyette fıtrat kelimesi insanın din ile olan münasebetini ifade için kullanılmıştır: "Ey Muhammed! Hakka yönelerek kendini Allah'ın insanlara yaratılışta verdiği dine ver. Zira Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler"[33] Ayette geçen fıtratallah ifadesi Allah'ın insanları üzerine yarattığı bir yaratılış düzenlemesini ifade eder.[34] Yüce Allah insanları hakkı kabul etme kabiliyetleri ile hakkı idrâk etmeye hazırlıklı bir seviyeye getirerek yarattı.[35] Fıtrat gereği insanlar Allah'ın zatını bilme, birleme, O'ndan başka ilâh olmadığını kabul etme,[36] Tevhide ve İslâm dinine yönelmede kabiliyetli olma[37] potansiyeliyle donatılmıştır.

İnsanların kalbine hak sevgisi ve hakka meyletme yeteneği konmuştur. Fıtratın insanların akıllarına iyiyi ve kötüyü anlama kâbiliyeti konması manasına geldiği de söylenir.[38] Ayette geçen en-nâs kelimesiyle ifade edilen Allah'ın fıtrat üzere yarattığı kimseler olduğu ve müşriklerin bu gruba dahil edilmediği yani onların İslâm fıtratı üzerine yaratılmadığı ileri sürülmüştür. Fakat tefsircilerin çoğunun ittifak ettiği görüş en-nâs kelimesinin müslüman-kâfir ayırımı yapılmaksızın genel manada kullanılmış olduğudur.[39] Allah'ın fıtratında değişme olmayacağı hususu ise şöyle açıklanmıştır. İnsanda Allah'ı birlemek doğuştandır ve bunun değiştirilmesi mümkün değildir. Çünkü iman kâbiliyeti kesbi olmayıp fıtridir.[40]

Dini kâbiliyetin, doğuştan insanın mayasında mevcut olduğuna işaret eden kavramlardan birisi de "Misak"tır. Sözkonusu kavram Kur'ân-ı Kerim'de insanla Yüce Allah arasında sembolik bir iman sözleşmesi şeklinde anlatılır.

Arap dilinde "misak" akit, antlaşma manasında olup, "ve-

sak"tan gelir. Bu kendisiyle esirlerin veya hayvanların bağlandığı ip anlamını ihtiva eder.[41] "Misak"ın yemin ve ahitle pekiştirilmiş bir akit olduğu da söylenir.[42]

"Rabbin, Ademoğullarının sulblerinden zürriyetini çıkarmış, onları kendi nefislerine şahit tutarak; "Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?" demiş, Onlar da; "Evet, şahidiz, sen bizim Rabbimizsin" diye cevap vermişlerdi. Bu, kıyamet gününde "Bizim bundan haberimiz yoktu" dememeniz içindir."[43] Bu âyetteki ifade tarzı çoklarına göre temsilidir.[44] Misak Allah'ın insanları yarattığı fıtrattır denir.[45] Ayette geçen "İşhâd" kavramıyla şu manaların kast edildiği söylenmiştir. Yüce Allah insanlara yaratılışta yaratıcılarının kendisi olduğunu göstermiş,[46] onları tevhid,[47] dosdoğru hanîf dini üzere yaratmıştır.[48] Misak olayına getirilen farklı bir yorum ise şu şekildedir. Yüce Allah bütün insanları ilk yaratılışta âfakta ve enfüsteki delillerden istifade ederek tevhide ulaşmağa kabiliyetli yaratmıştır.[49] Bu delilleri onların içine yerleştirmek suretiyle onları hidayetle dalâleti birbirinden ayırmağa kabiliyetli kılmıştır.[50]

"Sıbğa" kavramının da iman duygusunun fıtri olduğuna dair işaret taşıdığı belirtilmiştir.

Arap dilinde "sıbğa", elbise, kumaş ve benzerlerinin boyandığı şey, Allah'ın fıtratı,[51] din, millet manalarına gelir.[52] Kişinin dindarlığı güzel olduğu ve din kendisinde yerleştiği zaman, Allah'ın diniyle boyanmış denilir.[53] "Allah"ın boyası" kavramı Yüce Allah'ın insanlarda yarattığı, onları hayvanlardan ayıran, akletme melekesine işaret eder.[54]

"Biz Allah'ın boyası ile boyanmışızdır. Allah'tan daha güzel boyası olan kim? O'na kulluk edenlerdeniz."[55] "Sıbgatullah" Allah'ın dinidir. Fıtratullah manasına gelir.[56] "Sıbğa"dan

maksat fıtratın muhafazasıdır denilmiştir.[57] Yüce Allah'ın insanları fıtrat üzerine yaratması ile Sıbğa kelimesi arasındaki ilişki şöyle izah edilmiştir. Boya nasıl boyanan eşyanın süsü ise, fıtrat da insanın süsüdür denilmiştir.[58] er-Râzî'nin sıbğa kavramına getirdiği izah ise şöyledir: İnsan beden yapısı ve eğilimleri yönünden acziyet ve yoksullukla nitelenmiştir. Buna işaret eden deliller ise sonradan yaratılmış olması ve yaratıcıya muhtaç durumda bulunmasıdır. Bu deliller insan için bir sıbğa'dır.[59]

Müfessirlerin Fıtrat kavramını Misâk olayıyla; Misâk olayını, Fıtrat olgusuyla; Sıbğa kavramını Fıtrat ve Misâk kavramıyla açıklamaya çalıştıklarını görüyoruz. Bu durum Fıtrat, Misâk ve Sıbğa kavramlarının ortak bir paydası olduğuna işâret ediyor. Her üç kavramın birleştiği istisnasız nokta ise, her insanda doğuştan Allah'a iman etme kabiliyetinin bulunduğu hususudur.

Bununla birlikte, fıtrat kavramına, iyiyle kötüyü ayırma kabiliyeti, sadece mümin kimselere verilen iman kabiliyeti, Misâk kavramına enfüs ve âfaktaki delillerden hareketle hakkı batıldan ayırma kabiliyeti gibi dolaylı izahlar getirilmiştir.

Fakat fıtrat, mîsâk ve sıbğa kavramlarına getirilen bu dolaylı yorumlar azınlıkta olup kavramlarının ağırlıklı olarak insandaki doğal iman etme, Allah'ı tanıma kabiliyetini ifâde ettiği görüşünde oy çokluğu sağlanmıştır. Kaldı ki, getirilen bu dolaylı yorumlar, genel görüşe zıt değildir.

Fahreddin Râzi, ne olursa olsun insan ruhuna nakşedilen fıtratullah mührünün kazınamayacağını ileri sürer. "Allah'ın yaratışında değişme yoktur" ifadesini bu şekilde yorumlar. Küfürle, şirkle, nifakla üzeri örtülse, küllense de iman kabiliyetinin insan benliğinden hiç bir zaman silinemeyeceğini belirtir.

Ayetlerden ve yorumlardan hareketle tanımlamaya çalıştığımız bu iman kabiliyetini, iradeli olarak, aklederek, kalben tasdik edip söz ve fiille ikrar ederek teşekkül eden "olgun iman"ın karşılığı sayamıyoruz. Olsa olsa iman kabiliyeti olgun imanın nüvesini, tohumunu teşkil ediyor olabilir. Kul, insanı inkara götüren psikolojik ve fizyolojik motivlerin tesirinden sakınır, iç ve dış kaynaklı imana götüren motivlere sarılır, iradesini ve aklını olumlu yönde kullanırsa, Allah'ın dilemesiyle bu tohum çimlenir, filizlenir ve yeşerir. Aksi takdirde üzeri örtülür, küllenir, küfür dediğimiz inanç türü ortaya çıkar. Fakat küllenmekle birlikte, âyetin delâletiyle er-Râzi'nin de belirttiği gibi bu mühür insan benliğinden hiç bir zaman bütünüyle silinmez.

İman kabiliyeti, "dinî mahiyet arzetmeyen bir dindarlık kabiliyeti ve yeteneğidir. Bu durumda bu duyguya, akıl ve tecrübenin müdahalesi henüz yoktur. Ancak insan, bu kabiliyeti geliştirerek inanan bir mümin olabileceği gibi, köreltmek veya baskı altına almak suretiyle de inkarcı bir kimse olabilir.[60]

"Peygamberlerin getirmiş olduğu hiçbir şey, insanın ona karşı lâkayt ve "tarafsız" olduğu şeyler değildir. Bilakis, tamamı, insanoğlunun yaratılışı ve zatının gerektirdiği şeylerdir. Yani insanoğlu, yaratılış itibariyle onlara eğilimlidir, doğası ve tıynetinde vardır bu eğilim. Bu durumda peygamberler, bir çiçek veya bir ağacı yetiştiren bahçıvana benzerler. Çiçek ve ağaçta özel bir istidat, yani özel duruma temayül vardır. Eğer bir bahçıvan bir kayısı çekirdeğini yere ekiyorsa, bu çekirdek aynı zamanda hurma veya vişne de olmaya müsait ve bu türlere eğilimli bir varlık değildir. Keza bahçıvan da, onu bir hurma veya vişne olarak yetiştirme yetki ve seçeneğine sahip değildir.

İnsanda, adına fıtrat denilen özel bir eğilim türü vardır. Peygamberlerin gönderilmesi olayı, insanoğlunun yaratılışında-

ki bu eğilime verilen olumlu bir cevaptan ibarettir. Gerçekte, insanoğlunun yaratılışı gereğince aradığı ve arayacağı her şeyi peygamberler ona sunmuşlardır. Fıtratın anlamı kısaca budur.[61]

Fıtrat bütün insanlar için geçerli olan, ortak ve genel, evrensel bir yaratılış özelliğidir.[62] "Fıtratullah'ın Tanrısal bir bağış ve aynı zamanda, insanlık kavramının gerçekleşmesi için varlığı zorunlu olan irade seçme, gerçekleştirebilme, vb. yapısal niteliklerle çatışmaması için, donmuş bir olgu değil de, yaratılışın başlangıcında herkese verilmiş olan, gerçekleştirilmesi veya küllenmesi değişik şartların bulunmasıyla bağlantılı olan şeffaf bir keyfiyet olması ümit edilir ve beklenir. Bu temel zaruretten dolayıdır ki, "Fıtrat", hiç kimsenin yadsımayacağı 'a priori'[63] bir bağıştır."[64]

Tarafsız ve önyargıdan uzak bir şekilde araştırma yapan bazı Batılı psikologlar inanmanın fıtrî olduğunu açıkça belirtmişlerdir. İnanmanın fıtrî olduğunu, bozulmamış insan tabiatının doğuştan inanmaya yatkın olduğunu ileri sürenlerin başında Descartes gelir.[65] H. Remplein, "dini inancın tohumları hiç şüphesiz insanın ruhunda ve benliğinde mevcuttur"[66] der. Kroh ise, çocuğun Allah'ın varlığına inanmaya hazırlıklı olduğunu söyler.[67] Bir grup Amerikalı psikolog da din duygusunu bir içgüdü olarak gösterir: "Fert, dünyaya gelirken her türlü deneylerden ve sosyal tesirlerden önce bazı ırsî eğilimler ve içgüdüleri beraberinde getirmektedir ki, bunlar, onun dini hayatında da etkili olmaktadır. Bu noktaya gelince karşımıza fertlerde dinin "ırsî bir içgüdü" olup olmadığı meselesi çıkar. Davranış psikolojisi taraftarlarının bu görüşe itiraz edecekleri muhakkaktır. Fakat burada bahis konusu olan, "dinî içgüdü" insana mahsus özel mahiyette bir içgüdüdür. Hayvanda yoktur. Ayrıca ilave edelim ki, psikolojide içgüdülerin sayısı ve mahiyeti üzerinde münaka-

şalar devam etmektedir.[68] Max Nordeau ve Ferid Vecdi de din duygusunun insanın sahip olduğu duyguların en köklüsü olduğunu, insanlık oldukça din duygusunun da olacağını, bu duygunun insandan bir an bile ayrılmayacağını belirtirler.[69]

İnsan doğuştan dindardır. Bilim ve felsefe insanın arayışının ürünü iken, din daha çok insanın aranışının bir ürünüdür. İnsan Allah'ı aramakla birlikte, Allah'da insanı aramaktadır. Allah insan tarafından bilinmek istemektedir.[70]

Sonuç olarak denilebilir ki, fıtrat, mîsâk ve sıbğa âyetlerinde, "iman olayının insanın nefsî varlığında köklü bir temeli olduğu ve onun irâdî bir fiil olarak ortaya çıkmasında bu 'ızdırârî" mesnedin önemli rolü bulunduğu"[71] anlatılmaktadır. Kur'ân öğretisinin öne sürdüğü bu fıtrilik (yaratılıştancılık) inancına göre insan dinli olarak dünyaya gelir. Objektif olarak konuya yaklaşan araştırmacıların ulaşmış oldukları sonuçlar da bu hakikati doğrular mahiyettedir.

Bu bağlamda çözüm gerektiren iki önemli soru çıkıyor karşımıza; Allah'ın varlığını hiç tanımamacasına, salt inkar mümkün mü? Fıtratın, iman kabiliyetinin sâikiyle, aşkın bir Allah'ın varlığını kabul etmek tek başına yeterli midir?

Fıtratla ilgili âyetlerden de anlaşıldığı gibi Kur'ân-ı Kerim salt ateizm'i imkânsız görür, böyle bir inanç ve düşüncenin insanda gerçekten var olabileceğini kabul etmez. Tanrıtanımazlık iddiasında bulunanların inkâr gibi bir yargıya doğuştan gelen fıtrî imanın sesine kulak vererek değil, aksine benliklerinde var olan bu derin duygu ve şuuru baskı altında tutarak ulaştıklarını kabul eder.

Her şeyin yolunda gittiği zamanlarda Allah (cc)'ı unutan en sıkı ateistler, en azılı tanrıtanımazlar bile musîbetlerin her

yandan kendilerini kuşattığı ve başka çıkış yolunun bulunmadığı durumlarda imdat çığlıklarıyla Allah'a yalvarıp yakarırlar.[72]

"O kafirler, kara bulutlar gibi dalga sardığı zaman, dini Allah'a has kılarak O'na yalvarırlar, dua ederler. Allah onları karaya çıkarıp kurtardığında içlerinden bir kısmı doğru yolda kalır. (Diğerleri ise küfürlerine devam ederler.)"[73] En kibirli, en inatçı ateistlerin bile çaresizlik içerisinde kaldıkları zaman kurtuluş için ister istemez Allah (cc)'a yalvardıkları bir gerçektir. Çaresizlik anlarında ortaya çıkan bu durum her insanın kalbinin derinliklerinde fıtrî iman kabiliyetinin bulunduğunun bir delilidir. İnkârcılar kibir, hevâ, hased, kin, nankörlük, inkarcı şüphe, önyargı, gaflet gibi inkar motivlerinin de tesiriyle benliklerinde varlığı mevcud olan fıtrî iman kabiliyetini baskı altında tutarak hiç yokmuş gibi davranmaya çalışırlar.

Arap cahiliye döneminde davranışlarının temelinde bir tür nihilizm bulunan,[74] kendilerine dehriler adı verilen kimselerin varlığından bahsedilir. "Dediler ki: Ne varsa dünya hayatımızdır, başka bir şey yoktur. Ölürüz, yaşarız, bizi zamandan başka bir şey helak etmiyor (öldürmüyor)"[75] Dehrilerin tabiattaki olayları feleklerin hareketine yani bir takım maddi güçlere nisbet ettikleri[76] dolayısıyla tabiatı tanrılaştıran kimseler oldukları söylenir. Cahiliye insanının inanç yapısını ele alan diğer âyetlere de baktığımızda onlar arasında salt ateizmin değil, tabiat gibi maddi şeyleri Allah'a ortak koşma, şirk inancının hakim olduğunu görürüz. "Eğer onlara: "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorarsan, elbetteki, Allah diyeceklerdir."[77] "De ki: Biliyorsanız dünya ve içinde bulunanlar kimindir? Onlar: Allah'ındır diyecekler. O halde düşünmez misiniz de..."[78]

Bu âyetler câhiliye insanın benliğinde Allah bilgisinin varlığını gösteriyor. Onların inkar etmelerinin sebebi ise bazı şeyleri Allah'a ortak koşuyor olmalarıdır.

En genel anlamıyla tanrıyı tanımama,[79] inanmama şeklinde tanımlanan ateizmin "salt inkâr" olarak gerçekleşmesinin çok zor hatta imkânsız olduğu ileri sürülmüştür. Bu görüşte olan Batılı bilim adamlarından bazı anekdotlar nakletmek yerinde olur.

"Tanrının asla var olmadığına inanan birisiyle karşılaşmayı çok isterdim. Böyle birisi bana, en azından kendisini ikna edebilen, çürütülmez gerçeği açıklardı."[80] diyen La Bruyere, böyle bir düşünceyle karşılaşmanın güç olduğunu dile getirir. Hristiyan ilâhiyatçılarından Anselm'in şu ifadeleri dikkat çekicidir. "Kalbimde tanrı yoktur diyen bir aptalın zihninde bile kendisinden daha yetkini düşünülmeyen bir tanrı fikri vardır."[81]

Bazı batılı bilim adamlarının da itiraf ettiği gibi şirkin çeşitli tezahürleri şeklinde ortaya çıkan inkâr, hiç bir zaman "salt inkar" şeklinde ortaya çıkmamıştır.

Fıtrî iman kabiliyetinin saikiyle, aşkın bir Allah'ın varlığını kabul etmek ve inanç yaşantısında bununla yetinmek yeterli midir sorusuna gelince; Kur'ân öğretilerine göre iman sadece benlikte ve zihinde varlığı kabul edilen, bunun dışında hiç bir fonksiyonu ve hareket alanı bulunmayan bir olgu değildir. İman eden kişi iman objesiyle (iman edilecek varlık ve esaslarla) ilişki kurmak zorundadır. Bu ilişki ise doğrudan olmayıp dolaylı yoldan gerçekleşir. İman objesiyle ilgili bilgiler insana dışardan (vahiy yoluyla) gelir. Kişi bunlara gayben iman eder, inanç ve eylem plânında gereklerini yerine getirir. Bu konuya ilişkin hususları "Kitaplara İman" konusunda ele alacağımızı belirtelim.

İnanma konusunda sadece aşkın bir tanrının varlığını bilmekle yetinenlerin ve iman olayını bu kadarıyla değerlendiren-

lerin varlığı muhakkaktır. Varlığı bilinebilen ve âleme müdahale etmeyen tanrı anlayışı olarak ortaya çıkan bu düşünce tarzı deizm olarak tanımlanır. Vahye, ahiret hayatına yer verilmeyen deizm düşüncesi dinin kendisi değil, olsa olsa solgun ve ölgün bir yorumudur.[82] Öte yandan insanların hayatları tanrıyı ilgilendirmez. Tanrı adına yapılan ibadetlerin de hiç bir anlamı yoktur.[83]

Yaratılıştan insan benliğinde var olan iman kabiliyetinin bütünüyle silinmesi, salt ateizmin ortaya çıkması mümkün olmadığı gibi sadece duygu ve düşünce olarak kabul edilen, herhangi bir fonksiyonu ve hareket alanı bulunmayan inanç da iman olarak değer kazanmaz.

"Fıtrat" kavramıyla ifade edilen olgu insan benliğine yerleştirilmiş bir cevherdir. Bizzat imanın kendisi değil, onu başlatan ilk muharriktir. Eğer insan iradesini iman etme yolunda kullanırsa bu fıtrat cevheri yönünü iman objesine (inanılacak varlık ve esaslara) çevirir. Gerekli motivasyonun sağlanmasıyla irade, zihin, kalb, duygular ve edimler iman objesiyle ilişkiye geçer ve iman hayatı başlar. İman objesiyle ilişki kurulmadığında (Allah'a ve O'nun gönderdiği esaslara iman edilmediğinde) fıtrî iman kabiliyetinin üzeri örtülü kalır. Küfür ve onun türevleri ortaya çıkar. İnsandaki susuzluk güdüsü nasıl, sağlıklı su ile doyuruluyorsa, iman kabiliyeti de Allah'a ve O'nun indirdiği esaslara iman etmekle doyurulur. Aksi takdirde her türlü inkâr hastalığının ortaya çıkması kaçınılmaz olur.

II. İMAN MOTİVLERİ

A. Psikolojik Motivler

"Bireyi bir harekette bulunmaya, ya da bir hareket yolunu diğerine üstün görmeye itecek şekilde etkileyen sürücü kuvvet

ve faktörlere motiv denir. Bir motivin etkisiyle ve buna uygun olarak meydana gelen faaliyet şekline de motivasyon denir."[84] Motivler genel olarak fizyolojik, sosyal ve psikolojik (bireysel) olmak üzere üçe ayrılır. Bunlardan ilki insan ve hayvanlarda ortaktır. Sosyal ve psikolojik motivler ise, birey veya toplum olarak insana özgüdür.[85] Her davranışın ardında bir güdü (motivasyon) veya güdüler zinciri vardır.[86] Davranışların kaynağı olan bu etkenler hem fiziksel ve toplumsal, hem de insanın içinden gelebilirler.[87] İşte öyle psikolojik ve sosyal motivler vardır ki, bunlar da insanı Yüce Allah'a inanmaya sevkeder, motive eder.

Psikolojik faktörler daha ziyade insanın iç yapısıyla ilgilidir. İnsanın içinden gelen ve onu inanmaya sevkeden, aidiyet duygusu, bağlanma ve sığınma eğilimi; kutsallık duygusu, güzellik duygusu, ahlâkî eğilim, en yetkin varlık tasavvuru, hayatı anlamlandırma isteği, tabiat olayları karşısındaki çaresizlik ve ilâhî yardım talebi, ölüm korkusu ve ölümsüzlük arzusu, hakikati arama hissi gibi duygusal ve zihinsel temele dayanan motivler mevcuttur.

Aynı şekilde, sosyal uyum, toplumsal etkileşim, dini telkin, aile ortamı, insanın iman etmesinde etkin rol alabilecek sosyal motivlerdir.

1. Aidiyet Duygusu

Her insanda doğuştan "köklülük" ihtiyacı vardır. Bu dürtüyle kökenini arar, dünyanın tamamlayıcı bir parçası olmak, bir yere ait olduğunu hissetmek ister. Çocukluğunda kendisini annesine ait hissetmesi gibi.[88]

Varoluş koşullarından kaynaklanan bu ihtiyacın sâikiyle insan mensup olacağı bir yer arar. İşte din de insanlara "belirli bir yöneliş amacı kazandıran"[89] kurumlardan birisidir. Köklerini yitiren, nerede olacağını ve kim olacağını bilemeyen, yapayalnız ve yuvasız kalan, bu durumun neden olduğu kopukluk ve çaresizlik altında kalan insan,[90] yaratılışına uygun kökler edindiği sürece bu dünyada rahat edebilir.

İnsanın köklülük ihtiyacını karşılayacak merciler arasında başı çeken din müessesesidir. Söz konusu ihtiyaç herşeyin üstünde, sonsuz kudret sahibi bir Rabb'e yönelme ve ona ait olduğunu hissetme yoluyla en sağlıklı çözüme kavuşur.

Kur'ân, Allah'ı bırakıp da başka mercilere ait olma hissiyle hareket edilmesini fıtrata aykırı bulur. Aidiyet hissinin Allah'a yöneltilmesiyle gerçek tatmininin ve sağlıklı çözümün gerçekleşeceğini belirtir. Bu bağlamda insanların Rabb'e ait, Rabb'e mensup kimseler olmasını önerir. "Hiçbir beşerin, Allah'ın kendisine kitap, hikmet ve peygamberlik vermesinden sonra kalkıp da insanlara: Allah'ı bırakıp bana kul olun demesi mümkün değildir. Bilâkis: Okumakta ve öğrenmekte olduğunuz kitap uyarınca Rabb'e halis kullar olunuz."[91] Ayette geçen Rabbânî kavramı Rabb'e mensup, ait olma anlamına gelir.[92] Allah'a ait kimseler olarak yalnız Allah'a bağlanmak[93] insandaki fıtrî "köklülük" ihtiyacını karşılayacak ve insan böylece rahatlayacaktır.

Kendi varlığının temelini araştıran insan, kendibaşına varoluşunda mükemmellik ve dayanıklılık bulamadığını hisseder. Bu durum insanda zihinsel ve manevî bir boşluk, belirsizlik, güvensizlik, bunalım ve mutsuzluk şeklinde kendini gösterir. İçinde bulunduğu bu durumdan kurtulmak ve kendini sağlam bir yere yerleştirmek isteyen insan en sağlıklı çözümü Allah'a yönelmekte bulacaktır.

2. Bağlanma ve Sığınma Eğilimi

Çocuğun doğduğu andan itibaren ortaya çıkan himaye edilme ve bağlanma eğilimi onda dini duyguyu ve dini yaşayışı uyandıran nüvelerden biri kabul edilir.[94] Bu eğilim, emniyet, güven, dayanma, korunma, sığınma, kabul görme, teslim olma, sevilme gibi çocuğun temel ihtiyaçları arasında yer alır.[95] Daha ilk günlerden itibaren büyümek ve gelişmek için daha kuvvetli birilerinin sevgi ve şefkatine, korunmasına ihtiyaç duyar. Himaye edilme ve himaye edene bağlanma eğilimi, çocuğu kendisine yardım edecek ve koruyacak "sonsuz bir kuvvet" arayışına sevk eder. Kendi kaderine ve kainata hakim bir kudretin varlığını hissedip O'nun himayesi altında olduğunu bilmek ve O'na içsel bağlarla bağlanmak ister.

Sığınma ve bağlanma güdüsünün sâikiyle ve sahip olduğu bitmez tükenmez merak duygusunun da etkisiyle çocuk, henüz tam olarak kavrayamadığı, fakat zamanla öğreneceği ilâhî kuvveti arar durur. Ve bu ilâhî kuvveti kaçınılmaz bir dayanak, sığınak ve emniyet kaynağı olarak görür.

Kısaca denilebilir ki çocuğun Allah'a inanma gereksinimi gayet doğal olup, bu istek onun içten gelen bir ihtiyacını karşılamakta ve inanma isteği adeta çocuğun iradesi dışında oluşup gelişmektedir.

Çocuğun inanç dünyasını etkileyen faktörlerden olan bağlanma duygusu aynı zamanda ümit, korku, sevgi duygularıyla da ilişkilidir. Psikanaliz sevgi ve bağlanma duygularını insanın en temel iki duygusu olarak ön plana çıkarır.[96] İman da korku, ümit, sevgi gibi duyguları içeren bir olgudur. Kur'ân'ı Kerim'de iman edenlerin nitelikleri "korkan" ve "ümit eden" olarak verilir.[97] Kaynağı sevgi ve korku olan iman, sonradan ümit ve bağlanma duygusuna dönüşmektedir.

Her şeyden güçlü bir varlık arama ve bu varlığa sığınıp bağlanma duygusu Hz. İbrahim'in şu tutumunda farkedilmektedir. "Yakînen bilenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin hükümranlığını şöylece gösteriyorduk. Gece basınca bir yıldız gördü, işte bu benim Rabb'im dedi, yıldız batınca batanları sevmem dedi. Ay'ı doğarken görünce işte bu benim Rabb'im dedi, batınca Rabb'im beni doğruya eriştirmeseydi and olsun ki sapıklardan olurdum" dedi. Güneşi doğarken görünce, işte bu benim Rabb'im, bu daha büyük dedi; Batınca; Ey milletim! Doğrusu ben ortak koştuklarınızdan uzağım dedi. Doğrusu ben yüzümü, gökleri ve yeri yaratana çevirdim. Ben puta tapanlardan değilim." [98]

Hz. İbrahim'in rol aldığı bu olayda sığınma ihtiyacını karşılama çabası içerisinde olan bir insanın arayışını görürüz. İnsanın sığınabileceği güçlü varlık olarak yıldız ön plana çıkıyor. Yıldızın yok olmasıyla bunun "daimî ve yok olmayan"[99] bir varlık olmadığı anlaşılıyor. Daha güçlü bir varlık olduğu düşüncesiyle önce ay, sonra güneş seçiliyor. Gaye en güçlü varlığa sığınmak. Güneşin "hacim yönünden ve ışık gücü bakımından daha büyük"[100] olduğu düşünülüyor. Bu arayış en güçlü, gücünün üstünde güç olmayan varlığa ulaşınca son buluyor. Sığınılacak, güvenilecek bu varlığa yöneliyor ve bağlanıyor.

İnsan kendisindeki güçsüzlük, acz ve sığınma duygusuna bağlı olarak, her şeyden üstün, güçlü bir varlığa doğru yöneliş gösterir. Bu yöneliş din duygusunun temelini oluşturan unsurlardan biridir. Güçsüzlük ve acziyet karşısında korunma, sığınma ve emniyette olma ihtiyacı küçük yaşlardan itibaren insanı etkiler, onu en büyük koruyucu, en güvenilir sığınak olarak Allah'a bağlılığa yöneltir.[101]

Kendi kendine yeterli olmadığını, eksik olduğunu bilip farkeden insan eksikliğini tamamlamak için yaşadığı kâinatta sığınılacak ve bağlanılacak bir varlık da bulamayınca kainâta değil, onun yaratıcısına bağlanma gereğini zorunlu görmüştür.

3. Kutsallık Duygusu

Kutsallık duygusunun nüvesi sevgidir. Çünkü kutsallık, sevgi ve korku duygularının oluşturduğu bir duygudur. Bundan dolayı "din şuurunun teşekkülünde önemli bir adım olan kutsallık duygusunun ilk tohumları sevgi duygusunda saklıdır" denilir.[102] Kutsal bir varlığa tapmak insanda sevmek kadar doğal bir ihtiyaçtır.[103] Ve tapınma duygusu istisnasız her insanda doğuştan mevcuttur. Bu duygu insan ruhunun en köklü tecellilerinden ve insan varlığının en asil boyutlarından biridir. Peygamberler tapınmayı icad etmemişler, aksine tapınmanın doğru yolunu insanlığa öğreterek göstermişlerdir. Yanlış tapınma şekillerine engel olmuşlardır.[104]

Dua ve yakarış duygusu içgüdüsel olarak, kendisinde kusur ve noksanlık bulunmayan yetkin bir varlığa karşı hissedilir. O her yönüyle kemal sıfatlarla muttasıf, noksan sıfatlardan beridir. İnsan tapınma yoluyla (ibadet) kendi sınırlı varlığından sıyrılıp sonu ve sınırı eksikliği bulunmayan bir gerçeğe ulaşmak, O'nunla bütünleşmek ister.[105]

İnsanda bazı eşya ve varlıklara kutsallık izafe etmek, onları her türlü kusurdan tenzih etmek eğilimi vardır. Nitekim Yüce Allah, Cebrail'e Tûvâ vadisine ve kendi zâtına kutsiyet atfetmiştir. Kutsallık izafe etme, takdis etme eğilimini meleklerde dahi görüyoruz: "Melekler bizler hamdinle sana tesbih ve seni takdis ediyoruz, dediler."[106] Takdis etmek, kutsamak noksanlık

ve çirkinliği Yüce Allah hakkında uzak görmektir.[107]

Peygamberlerin ve müminlerin iskân ettiği yer olduğu için[108] Arz-ı Mukaddes'e, tamamen temiz ve Allah'ın kelamını eksiksizce ilettiği için[109] Cebrail'e, Tûvâ vadisine kutsallık atfedilmiştir. Atfedilen kutsallığın içeriği saygı, ta'zim gösterme, şeref ve üstünlük izafe etme şeklindedir.[110]

"Ey kavmim, Allah'ın size yazdığı mukaddes toprağa girin..."[111] "Çünkü sen kutsal vadi Tûvâ'dasın."[112] "De ki: Onu Mukaddes Ruh (Cebrail) indirdi."[113] Bu varlıkları Yüce Allah kutsal saydığı için kutsal kabul edilirler. İnsandaki kutsal bir varlığa olan eğilim ve arayışın gerçek karşılığı Allah (cc)'ın kendisidir: "Göklerde ve yerde olanların hepsi mülkün sahibi, mukaddes, aziz olan Allah'ı tesbih eder."[114]

Sevgi, korku, saygı gibi duyguların etkisiyle varlıklara kutsallık izafe etme eğiliminde olan insan, en kutsal varlığa ulaşma yolunda Allah'a yönelecektir.

4. Güzellik Duygusu

İnsanın doğuştan getirmiş olduğu birtakım doğal eğilimler vardır. Bir başka deyişle onda var olması gereken niteliklerdir bunlar. Tam olarak mahiyeti açıklanıp çözümlenemeyen bu özelliklerden birisi de güzellik duygusudur. İnsan şık ve güzel olan şeylere, güzel bir görüntüye ilgi duyar, hayran kalır, gönlü ona doğru akar. Nitekim bu güzellik ve ahlâk duygusu, estetik etkilenme neticesinde müzik, resim, şiir gibi güzel sanatlar doğmuştur. İnsanlar bu sanat eserlerinin cazibesine kapılmaktan kendilerini alamazlar. Aynı şekilde çölde güneşin batışı, şahlanmış bir deniz, güneşin doğuşu, mehtap, salıverilmiş alımlı ve çalımlı at sürüsü, rengarenk çiçekleri açmış yahut meyveleri ol-

gunlaşmış bir bahçe karşısında insan, zihnini meşgul olmaktan, gönlünde bir takım kıpırdanışlar duymaktan kendini kurtaramaz.

İnsanın güzellikler karşısında gösterdiği tepki bazılarının iddia ettiği gibi sadece cinselliğe bağlı olmayıp daha ziyade insanda kendiliğinden meydana gelen bir fonksiyondur. İnsan kâinatta öyle ilginç tablo ve manzaralar karşısında öyle bilinmez alemlere gidiyor ki, izahı mümkün olmuyor. "Nasıl olur da insan, güzelliğin uyardığı tesir altında bambaşka, yepyeni bir âleme akıp gidiyor. Öyle bir âlem ki, insan kendisini orada lâyemutlar (ölümsüzler) arasında, lâyemut realite içinde hissediyor."[115]

Yüce Allah evrenlerin muhteşem ahengini sonsuz küçüklerde ve sonsuz büyüklerde gizlemiştir. Evrendeki bitmez tükenmez güzellik, Allah'ın emrini erişilmez bir ahenkte yansıtmakla görevlidir. Zekânın ve dehanın sınırlarını zorlayan bu sonsuz güzellik, gaye âleminin gizliliğini çağrıştırır. Gerçek manada idrakten nasipleri olanlar evrenin erişilmez sanat tablosu karşısında Allah'ı görürler.[116]

Kainattaki muhteşem âhenk ve güzellik insanları her zaman etkileyegelmiştir. Tabiat yaratıcının vasıflarını yansıtan son derece esrarengiz bir kuvvet olarak algılanmıştır. Kâinattaki bu âhenk ve güzellik insan ruhunu etkilemiş ve insanı Allah'a götüren bir motiv olmuştur.

Kur'ân-ı Kerim insanların dikkatlerini kâinattaki güzellik ve ahenk üzerinde yoğunlaştırarak, güzellikten etkilenen kalb ile Allah arasında bağ kurmayı hedefler.

"O yarattığı her şeyi güzel yaratandır".[117] Bu sonsuz kainatta Yüce Allah'ın yarattığı sayısız varlıkların hiçbirisi bozuk

ve çirkin değildir. Her şeyin kendine özgü bir güzelliği vardır.[118] Hikmet ve maslahata uygun bir güzelliktir bu. Gül güzel olduğu gibi dikeni de güzeldir.[119]

Yıldızıyla, gezegeniyle, meteoruyla sayısız güzellik ve ihtişamıyla tezyin edilen gökyüzü insanı adeta büyüler; "Andolsun ki yakın göğü kandillerle donattık..."[120]

Güzellik noktasında insanı en çok etkileyen unsurlardan birisi de renk faktörüdür. "Sizin için çeşitli renklerle yarattığı neler varsa onları da size müsahhar kılmıştır. Bunların herbirinde öğüt alacak kimseler için elbette alâmet vardır."[121]

Güzellik denince insanın güzelliği ve yakışıklılığı da büyük önem arzeder. "Allah sizi şekillendirdi ve şeklinizi en güzel biçimde yaptı."[122] "Şüphesiz biz insanı en güzel şekilde yarattık."[123]

Yüce Allah aynı zamanda insanların seyretmekle zevk aldıkları, güzelliği dolayısıyla "süs" ihtiyaçlarını karşıladıkları varlıklar yaratmıştır. "Hayvanları da yaratmıştır. Onlarda sizi ısıtacak şeyler ve bir çok faydalar vardır. Onların etlerini yersiniz. Onları getirirken götürürken de zevk alırsınız. Kendi kendinize zor varacağınız memleketlere yüklerinizi taşırlar. Doğrusu Rabb'in şefkatlidir; merhametlidir. Sizin için atları ve merkebleri binek ve süs hayvanı olarak yaratmıştır. Bilmediğiniz daha nice şeyleri de yaratır. Yolun doğrusunu göstermek Allah'a aittir. Yolun eğri olanı da vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi. Yukardan size su indiren O'dur. Ondan içersiniz. Hayvanları otlattığınız bitkiler de onunla biter. Allah onunla size ekinler, zeytinler ve hurma ağaçları, üzümler ve türlü ürünler yetiştirir. Düşünen kimseler için bunda ders vardır. Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı sizin istifadenize vermiştir. Yıldızlar da onun

buyruğuna boyun eğmiştir. Bunlarda düşünen kimseler için dersler vardır. Yeryüzünde rengârenk şeyleri sizin için yaratmıştır. Bunda öğüt alan kimseler için ibret vardır. Taze et yemeniz, takındığınız süsleri edindiğiniz ve Allah'ın bol nimetlerinden faydalanmanız için denize ki gemilerin onu yara yara gittiğini görürsün-boyun eğdiren de odur, artık belki şükredersiniz."[124] Yüce Allah bu âyetlerde hayvansal ihtiyaçların üzerine çıkabilen insanın güzellik duygusu gibi ruhsal ihtiyaçlarını da tatmine eğilim gösterdiğini vurguluyor.[125]

Kur'ân-ı Kerim'de daha pek çok güzellik manzaralarının tasvir edildiği âyetler vardır. Yaratılan her şeyde göze çarpan bütün güzellikler Yüce Allah'ın sanatının bir eseridir. Gören bir göz, algılayabilen bir duygu, akıl yürütebilen bir zihin, en zevkli, heyecan dolu bir akıntıya kaptırır benliğini. İlâhi âlemin asıl güzelliklerinden bu fani âleme akseden güzellikleri görür ve hisseder. Yaratılan muhteşem güzelliklerle bunları yaratan arasında bir ilgi kurar. Bu ilgi aynı zamanda Allah'a yönelişi sağlayan bir motivdir.

5. Ahlâkî Motivasyon

Ahlak kelimesi arapça Hulk veya Huluk kelimesinin çoğulu olup din, tabiat, huy ve karakter gibi manalara gelir.[126] Gazâlî bu kavramın açıklamasını şu şekilde yapar: Ahlak nefiste yerleşmiş bir melekedir (yetidir) ki, ondan fikrî bir zorlamaya lüzum kalmaksızın fiiller kolayca ortaya çıkar.[127]

Ahlâk insani bir vakıadır. Acaba ahlâki arayış ve endişeler dini inanca, dini davranışa başvurmaya yönelten bir motiv olamaz mı?

İnsanda hayır ve fazilet duygusu[128] bir başka deyişle hu-

dutsuz bir hayır eğilimi vardır.

İnsan menfaat güdüsünün etkisiyle belki pek çok şeye yönelebilir. Çünkü bu eğilim onun fıtratında mevcuttur. Bu onun egosuyla ilgili, hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan eğilimlerden biridir. Bu tür eğilimlerin anlaşılması güç değildir. Ancak insanın menfaati olduğu için değil, fazilet ve hayır olduğu için eğilim duyduğu şeyler de vardır.[129]

Kaynağı menfaat duygusundan tamamen farklı olan hayır duygusu dayanışma, iyilik etme, fedakârlıkta bulunma, karşılıksız verme gibi şekillerde tezahür eder.

"Bir şeye kendilerinin ihtiyacı olduğu halde diğerlerini kendilerinden üstün tutarlar."[130] Kendisi ihtiyaç içerisinde olmasına rağmen kardeşini kendine tercih eden insan, kişisel arzularını aşabilmiş mürüvvet (ahlâkî olgunluk) sahibi kimsedir.[131]

"Ve ona ihtiyaçları olduğu halde yemeklerini yoksula, yetime ve tutsağa verirler, onları doyururlar ve şöyle derler; Sizi ancak Allah rızası için doyurmaktayız. Ve sizden ne bir karşılık isteriz, ne bir şükür."[132]

Ahlâk, insanı bencillikten alıkoyup fedakârlığa, şefkate, sevgiye, karşılık beklemeden yardıma sevkeder. Ahlâklı insan iyilikte, karşılık beklemeden vermede ilâhi bir kutsallık sezer ve ona aşkla yönelir.

Ahlâkilik aynı zamanda insanlık hayatını, hayvani yaşayıştan ayıran faktörlerden birisidir. Hayvanların hareketleri sadece içgüdüseldir. Bu yönüyle insana benzer özellik gösterirler. Fakat insanda daha başka üstün kıymetler de vardır. Akıl ve vicdan gibi... Bu kıymetler vasıtasıyla insan sorumluluk bilincine vazife şuuruna ulaşır.

İnsanda doğuştan gelen iyiliğe ve kötülüğe hükmeden bir meleke vardır, buna vicdan adı verilir.[133] Vicdan, insanın tutum ve davranışlarının bir tür denetleyicisidir. Doğru olmayan bir fiilin işlenmesi, kötü bir sözün sarfedilmesi vicdanın tesiriyle insanın içinde sıkıntı ve rahatsızlık meydana getirir. Nitekim Yüce Allah, insana iyilik ve kötülüğü kavrama kabiliyetinin verildiğini belirtmiştir: "Allah, insan nefsine fucûrunu da takvasını da ilham etti."[134] İyiyi ve kötüyü öğretti,[135] hayrı ve şerri ilham etti.[136]

Fakat insanın her yer ve zamanda ahlâklı olabilmesi için bu meleke yeterli değildir. "Çünkü insanın meşguliyetlerinin yoğunluğu, üzüntü ve sıkıntı gibi pek çok sebep aklın doğru karar vermesini engeller. Cinsel güdü ve hazların yoğunluğu da bu tür tesir yapar." İnsanın psikolojik içgüdüleri kötü eğilimleri, olumsuz sosyal çevre vicdanın varlığına rağmen kötülüğe, ahlâkî vazifeyi terke sevkedebilir. İnsan bu engelleri aşmak için daha güçlü bir kaynağa, otoriteye gereksinim duyar. Meselâ Yusuf (as) nefsinin kötülüğe sevkedici isteğinden kurtulup ahlâklı kalabilmek için Allah (cc)'ın yardımına ihtiyaç duymuştur: "Ben nefsimi temize çıkaramam; çünkü nefis ısrarla kötülüğü emreder. Meğer ki Rabb'im acımış ola..."[137]

Ahlak prensipleri tek başına insanı ahlaklı kılmaya yetmez. Onlar buyururlar, kınarlar fakat motive edemezler. İhtiyaç duyulan husus, insanı ahlâk prensiplerine uygun hareket etmeye muktedir kılacak motivasyon kaynağıdır. Ahlâka böyle bir motivasyon kaynağı oluşturacak olan da Allah'a ve O'nun dinine iman ve itaattır.

6. En Yetkin (Ekmel) Varlık Tasavvuru

Önerme yoluyla insan zihnini Allah'ın varlığını kabule yönelten motivlerden birisi de Ekmel Varlık tasavvurudur. Her bakımdan daha az yetkin olan varlık, insan zihninde, kendisinden daha yetkin olanın varlığını çağrıştırır. Alemdeki daha az; daha çok mükemmellikler zinciri, insanı en mükemmel yetkin'in zorunlu olarak var olduğunu kabul etmeye sevkeder.[138]

İnsanda kendisinden daha mükemmeli tasavvur edilemeyen "mükemmel varlık" fikri mevcuttur. Allah'ın varlığına inanmayan insanda dahi bu fikir vardır. Mükemmel varlık fikrinin sadece zihinde var olduğu, zihin dışında bir gerçekliği bulunmadığı kabul edilecek olursa insan kendisini çıkmazda bulur. Çünkü hem zihinde hem de zihin dışında var olan birşey sadece zihinde var olandan "daha mükemmel" olacaktır. Oysa insanı Allah'a inanmaya götüren ekmel varlık fikri, "kendisinden daha mükemmeli tasavvur edilemeyen varlık"tır. Eğer ekmel varlığın (Allah'ın) zihin dışında varolduğu kabul edilmezse insan mantıkî tutarsızlığa düşer. Bu durumda Allah'ın hem zihinde hem de zihin dışında varlığı kabul edilmelidir.[139]

Descartes'in ekmel varlık tasavvurundan hareketle ele aldığı önerme şu şekilde açılım gösterir:

"(1) Ben, Tanrı fikrini, yani en yüce derecede kemâle sahip bir varlık fikrini zihnimde taşıyorum.

(2) Mükemmellik vasıflarının birinden mahrum olan bir varlık, en yüce derecede kemal sahibi olamaz.

Öyle ise,

(3) Tanrının yani en yüce derecede kemâle sahip olan bir varlığın, mükemmellik vasıflarının birinden mahrum olduğunu düşünmek çelişki doğurur.

(4) Varlık bir yetkinlik vasfıdır. Öyle ise,

(5) Varlıktan mahrum olmak mükemmellikten mahrum olmak demektir.

Öyle ise,

(6) En mükemmel varlık olan tanrının varlıktan mahrum olacağını düşünmek, çelişki doğurur. Öyle ise,

(7) Tanrının var olması, Tanrı kavramının ayrılmaz bir parçasıdır. Öyle ise,

(8) Tanrı gerçek anlamda vardır."[140]

İnsanların zihinlerinde tasavvur ettikleri varlık zatı, sıfatları ve fiileri ile "En mükemmel varlık"tır.[141] Leibniz ise Tanrının mükemmel (yetkin) varlık oluşunu üç sıfatta toplama düşüncesindedir. Bu yetkinlikler kudret, ilim, irâde sıfatlarıdır.[142] Yine Farabî de Yüce Allah'ın "ekmel" oluşunu "ilk" (evvel) oluşu ve kadim oluşuyla ilişkilendirir.[143] Leibniz ve Farabî'nin verdiği işaretlerden hareketle, Descartes ekmel varlık deliliyle Allah'ın varlığını ve hiçbir noksan sıfatı bulunmadığını isbat etmektedir.[144] Ekmel varlık tasavvuru aynı zamanda İslâm inancı'nın kalıplaşmış ifadelerinden biri olan "Yüce Allah kemâl sıfatlarıyla muttasıf, noksan sıfatlardan münezzehtir." esasını çağrıştırır.

İnsandaki her eğilim gibi ekmel varlık tasavvurunun da karşılık bulması lazımdır. Eğer benlikteki bu yöneliş Allah (cc)'ye çevrilirse daha iyisi düşünülmeyecek en uygun motivasyon sağlanmış olur. Çünkü ekmel varlık olarak Allah'tan daha mükemmelini düşünmek imkansızdır. Kur'ân-ı Kerim insanın bu eğilimi karşılamaya yönelik eşsiz bir üslup örneği sergiler. Bir yandan Yüce Allah'ın kemal sıfatlarını tek tek sayarken diğer yandan bu sıfatların kainattaki tecellilerine dikkatleri yönel-

tir: "En güzel isimler Allah'ındır. O'na o isimlerle dua edin."[145] "Bütün güzel isimler O'nundur. Yerde ve göklerde ne varsa O'nu tesbih eder..."[146] Allah, ekmel varlık oluşuna gölge düşürecek her türlü tasavvur ve düşünüşten berî ve uzaktır, en aşkın, takdise en lâyık varlıktır.[147] Hiç bir hususta dengi ve benzeri yoktur.[148] Müşrikler, "Allah Oğul edindi" dediler. O, bundan münezzehtir."[149] "Allah'ı lâyık olmadığı şeylerden tenzih ederim."[150] Ayetlerde ifadesini bulduğu şekliyle Yüce Allah'ın ekmel varlık oluşuna ve buna gölge düşürecek düşünce ve inançlardan uzak durmaya ilişkin hususlara Kur'ân-ı Kerim önemine binaen fazla yer vermiştir.

7. Hayatı Anlamlandırma İsteği

Hayatı anlamlandırma isteği insanın ihtiyaç duyduğu temel gereksinimlerinden biridir. Çünkü bu isteğin engellenmesi durumunda insan varoluş boşluğuna düşer, kişi hiçlikle, yoklukla yüzyüze gelir. Bu durum can sıkıntısı ve varoluş kaygısı şeklinde kendini gösterir. Bu psikolojik hastalık (nevroz) içgüdüler arasındaki bir çatışma nedeniyle değil, çeşitli değerler arasındaki ahlâki ve mânevi bir çatışma nedeniyle ortaya çıkar.[151]

Varoluş boşluğu ve yokluk kavramları müslüman psikologlara inkârcı kimsenin kendi ben'iyle olan ilişki ve bağlantısını kaybettiği, imanın eserinin bulunmadığı, inkârcı bir ruh halinin çıkmazını tanımlayan Kur'ân âyetlerini hatırlatmıştır: "Kendileri Allah'ı unutmuş, böylece O da onlara kendi nefislerini unutturmuş olanlar gibi olmayın."[152] Allah'ın tek hakikat ve insanın da sadece bir yansıma olarak kabul edildiği İslâm'da "Allah'ı unutmak" varlığın esas kaynağından olan kendi ben'ine yabancılaşmaktadır.[153] Allah (cc)'ı unutan insan bu

dünya hayatında, kendisini yüce âleme bağlayan rabıtadan yoksun bir şekilde, hayatın hedef ve gayesinden uzak olarak yaşar.[154]

İnsana verilen her türlü psikolojik ve fizyolojik eğilimler gibi, Allah'a inanma, O'na kulluk etme eğilimi de onun bünyesine kodlanmıştır. Fıtrat, misak sıbğa olgusu bunu bize izah etmektedir. Mîsâk âyetinde yer alan "Onları nefislerine şahit tuttu" ifadesi Allah'a iman kabiliyetinin nefiste bir meleke olduğunu kanıtlar. İnsanın beşerî eğilimleri yaratılış ölçüleri içerisinde karşılık bulunca insan sağlıklı ve uyumlu bir hayat sürer. İnsan nefsine yerleştirilen Allah'a iman kabiliyetinin de diğer beşerî eğilimler gibi karşılık bulması lâzımdır. Eğer insan benliğine, nefsine yerleştirilen bu inanma kabiliyeti Allah'a ve O'nun bildirdiklerine inanılarak doyurulmazsa, insan kendi nefsine karşı yabancılaşmış, nefsindeki iman kabiliyetini unutmuş olur.

Kur'ân'a göre, Allah'a iman ve itaattan elde edilecek "manevî anlam" bu hayatta insanın elde edebileceği tek "gerçek anlam"dır. Yine Kur'ân maddi servetin "mânevi boşluk" içerisinde yaşayanlara verilen bir tür ceza olduğunu belirtir: "Sakın onların ne malları ne de evlatları seni imrendirmesin. Allah onları bu maddi şeyleriyle bu dünyada cezalandırmayı, kendileri kâfir olarak, ruhlarının güçlükle çıkmasını irâde eder."[155]

V. E. Frankl'e göre insanın mana arayışı, hayatın temel gücüdür. O, içgüdüsel dürtülerin "ikincil aklileşmesi" değildir. Bu mana, eşsiz ve spesifiktir, sadece tek başına kendisinin yapabileceği ve yapması gerekendir. İnsan hayatına anlam kazandırma isteğini tatmin edecek bir anlamlılığı sadece o zaman başarabilir. Bazı yazarlara göre manalar (anlamlar) ve değerler hiçbir şey değildir. Önemli olan savunma mekanizmaları, tepki oluşumları ve yüceltmeleridir. Fakat ben ne sadece "savunma

mekanizmaları"mın hatırı için yaşamak, ne de "tepki oluşumlarım"ın hatırı için ölmek istemem. İnsan, ancak idealleri ve değerleri uğruna yaşayabilir ve hatta ölebilir de..."[156]

Zihnî ve mânevi boşlukta bulunanlar için İslâm; belirsizlik, güvensizlik, bunalım ve huzursuzluktan kurtulup, kendini ve kâinatı yeniden keşfetmeyi, kendini sağlam bir konumda hissetmeyi ifade eder. Bu gibi kimseler "hayatlarına bir anlam vermek" için İslâm'a yönelmekten başka çıkar yol bulamazlar.[157] Çünkü inkârcı bireyin ruhunu ümitsizlik ve kötümserlik kaplar, hayat onun için anlamsızdır. Büyük bir ruhî buhran içerisinde bunalır kalır. Ferdin içine düşmüş olduğu bu boşluk ve anlamsızlık onun şahsiyetini derinden etkiler, sarsar. Bu safhada devreye girebilecek olan herhangi bir iman motivi veya faktörleri hidâyet olayını hazırlayacaktır. Hidâyetin gerçekleşmesi halinde boşluğun yerini iman, ümitsizliğin yerini ümit dolduracaktır. Bu yönüyle hidâyet insanın bütünlüğünü tamamlayan, şahsiyetini olgunluğa eriştiren bir unsur rolünü üstlenecektir.[158]

8- Tabiat Olayları Karşısındaki Çaresizlik ve İlâhî Yardım Talebi

Yeryüzünün her tarafında çeşitli tabiat olaylarıyla her zaman karşı karşıya gelmek mümkündür. Bunlar, depremler, su baskınları, yer kaymaları, şiddetli fırtına ve kasırgalar, kuraklıklar, yangınlar, trafik kazaları, savaşlar, bulaşıcı hastalıklar vs.dir. İnsanın gücünü aşan onu âciz ve çaresiz bırakan bu felâket ve tehlike anlarında çoğu kimselerde tabiat üstü bir kurtarıcıya, ilâhi yardıma başvurma eğiliminin kendiliğinden uyandığı gözlenmiştir. Çünkü, insanın tabiatı gereği hayatı boyunca iniş çıkış gösteren iki yönü vardır. Bolluk ve sevinç anlarında Allah'ı unutmak, yokluk, sıkıntı ve tehlike anlarında ise hatırlamak.

İşte tabiat olayları karşısındaki çaresizlik insanda bir yerlere sığınma dürtüsünü ön plana çıkarır. Uyumakta olan şuuraltını harekete geçirir. Kişi anî bir uyanmayla inkârcı bir hayattan dini bir hayata geçer. Bu tür olayların, yolunu kaybeden pek çok kimsenin hidâyetini hazırladığı görülmüştür.[159] Saadet ve bolluk günlerinde Allah'ı tanımamakta inat eden insanlar, darlık anında bu inatlarını sürdüremez, yardıma muhtaç olduğunu hisseder, acziyet ve çaresizliğinin farkına varır. Kısacası fıtratında var olan iman ortaya çıkar.[160]

Hayatı boyunca tanrı tanımaz olarak yaşayan bir insan, tabiat olaylarından bir felâket karşısında hidâyetle karşı karşıya gelebilir. Bazen gayr-ı irâdî hareketlerin zorlamasıyla İslâm inancını ifade eden kelimelerle karşılaştığı felakete tepkide bulunur.[161] Benliğinde doğuştan var olan fakat, iç ve dış inkâr motivleriyle örtülüp belirsiz hale gelen din ve Allah duygusu kıpırdayıp harekete geçer. O anda Hakka teslimiyet havasına girip dua ve niyaza başlar.[162]

Literatüre geçmiş bu tür çok sayıda ihtida örnekleri vardır. Bir zamanların ünlü pop şarkıcısı Cat Stevens'ın hidâyet olayını hazırlayan böyle bir doğal âfettir. Atlas Okyanusu kıyılarında yüzdüğü bir sırada akıntıya kapılan şarkıcı, o anda hayatının yok olacağı hissine kapılır. Bu kritik anda, içinde doğan bir ümitle "Kurtar Beni Allah'ım!" diye dua ve niyazda bulunur ve ardından gelen büyük bir dalganın itivermesiyle kendisini kıyıda bulur. Yusuf İslâm adını alarak müslüman olan şarkıcı yaşamış olduğu bu hidâyet olayını şöyle ifade eder: "Bu size insanın insiyaklı olarak Allah'ın varlığını kabullendiğine bir örnektir."[163]

İnsanların çoğunun maddi sıkıntı ve güçlüklerle karşı karşıya geldiklerinde Allah'ı düşündüklerini ortaya çıkaran araştır-

malardan birisi Amerikan askerleri üzerinde yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında Amerikalı askerler üzerinde yapılan araştırmada, askerlerin yüzde yetmişbeşi ölüm tehlikesi durumunda, duanın kendileri için çok büyük yardımı olduğunu belirtmişlerdir.[164]

İşte bolluk ve saadet anları bir ölçüde fıtrattaki inanma kabiliyetini peydeleyen haller olurken "kriz anları" diye nitelenebilen daha özel haller de fıtratın uyanışına, kulluğa geçişe, aslî yaratılışa yeniden dönmeye vesile olurlar.[165]

Açıklamış olduğumuz bu hususları Kur'ân-ı Kerim'de değişik vesilelerle sık sık tasvir eden, meselenin önemini vurgulayan bir çok âyet vardır.

"O, sizi karada ve denizde yürütendir. Hatta siz gemilerde bulunduğunuz, o gemiler de içindekileri güzel bir rüzgârla alıp götürdükleri ve (yolcular) bununla neşelendikleri zaman, o gemiye şiddetli bir fırtına gelip çatar, her yerden onlara, dalgalar hücum eder ve onlar, çepeçevre kuşatıldıklarını anlarlar da dini yalnız Allah'a halis kılarak, "Andolsun eğer bizi buradan kurtarırsan mutlaka şükredenlerden olacağız diye Allah'a yalvarırlar. Fakat Allah onları selâmete çıkarınca bakarsın ki, yeryüzünde yine haksız yere azgınlıkta bulunuyorlar..."[166] Olumlu şartlarda Yüce Allah'ı hatırlamayan inkârcılar, hatta en aşırı ateisler bile, musîbetlerin her taraftan kendilerini kuşattığı ve herhangi bir kurtuluş kapısı kalmadığını anladıklarında ilâhî yardım talebinde bulunurlar.[167] İstek ve arzularına uygun güzel ortamdan, korkunç ve kahredici ortama geçiş büyük korku ve dehşete sebep olur. İnsan bu durumda, bütün yaratılanlardan ümidini keser, kalbi ve bedeniyle Allah'a yalvarıp yakarmaya yönelir. Daha önce bağlandığı batıl inanç ve ilahlarını unutur.[168]

"Denizde boğulma korkusunun şiddeti size geldiği zaman, Allah'dan başka taptığınız bütün putlar hatırınızdan kaybolur. Yalnız O'na dua edersiniz. Fakat Allah sizi kurtarıp karaya çıkarınca da yüz çevirirsiniz. İnsan çok nankördür."[169]

"De ki! Karada ve denizde olan karanlıklardan sizi kim kurtarır? O halde iken gizli ve âşikâr Allah'a şöyle dua edersiniz; Andolsun eğer bizi bu tehlikeden kurtarırsan, muhakkak şükredenlerden olacağız. De ki: Allah, sizi tehlikelerden ve bütün kederlerden kurtarır. Sonra yine siz O'na eş koşarsınız."[170]

"Dağlar gibi dalgalar insanları kuşattığı zaman, dini tamamen Allah'a has kılarak O'na yalvarırlar. Onları karaya çıkararak kurtardığında, içlerinden bir kısmı doğru yolda kalır. Zaten âyetlerimizi bilerek ancak hain nankörler inkâr ederler."[171]

"İnsanın başına bir sıkıntı gelince Rabb'ine yönelerek O'na yalvarır. Sonra Allah, katından bir nimet verince önceden kime yalvarmış olduğunu unutuverir. Allah'ın yolundan saptırmak için O'na eşler koşar. Ey Muhammed! De ki: İnkârınla az bir müddet zevklen, şüphesiz sen cehennemliksin." [172]

"İnsan iyilik istemekten usanmaz da, kendisine bir kötülük gelince umutsuzluğa düşer, meyus olur. Başına gelen sıkıntıdan sonra, kendisine katımızdan bir rahmet tattırırsak: Bu benim hakkımdır. Kıyametin kopacağını sanmıyorum. Rabb'ime döndürülürsem, O'nun katında and olsun ki benim için daha güzel şeyler vardır der. İnkâr edenlere işlediklerini and olsun ki bildireceğiz. Onlara and olsun ki çetin bir azab tattıracağız. İnsana nimet verdiğimiz zaman yüz çevirerek yan çizer; başına bir kötülük gelince uzun uzun yalvarır."[173]

"İnsana bir sıkıntı dokunduğu zaman, gerek yan yatarken, gerek otururken, gerek ayakta iken bize dua eder durur. Fakat

ondan sıkıntısını giderdiğimiz zaman sanki kendisine dokunan bir sıkıntı için bize dua etmemiş gibi geçer gider. İşte o haddi aşan müşriklere, yaptıkları ameller, böyle süslü gösterilmektedir."[174]

Nakledilen pek çok âyetten de anlaşıldığı gibi sıkıntı ve çaresizlik, insanı ilahî yardım istemeye sevkeden durumlardan biridir. Hayatın maddi güçlükleri ve çeşitli felâketleri içerisinde insanlar, Allah'tan gelebileceğini umdukları müdahaleye büyük kıymet verirler. İşte insanın fıtrî inanma kabiliyetini içten gelerek uyandıran durumlardan birisi de budur. İnsanların çoğunda dua ve ibadet yapmak için en kuvvetli eğilim sıkıntı ve felaket anlarında, ölüm tehlikesi karşısında kendini gösterir. Kişinin içinde bulunduğu kritik durum onu doğrudan dini davranışa yöneltir. Çünkü din bu tür engellemeler karşısında telâfi edici bir rol oynayabilmektedir. Kendisini tehdit altında hisseden insan, her şeye gücü yeten Allah'a yönelip dua eder, niyazda bulunur.

9- Ölüm Korkusu ve Ölümsüzlük Arzusu

Ölüm olayı, ister inansın, ister inanmasın bütün insanlar için, bazılarına göre kolay, bazılarına göre de zor bir problem şeklinde varolagelmiştir. İnsanlar daha çok yalnız kaldıklarında, yalnızlık duygusuna kapıldıklarında, karamsarlığa iten durumlarla karşı karşıya bulunduklarında ölümü hatırlar. Hayatın neşeli zamanlarında kendisini dünyanın çekiciliğine kaptıran, ölümü unutan kişi; dertler, sıkıntılar ve hayatın engelleri karşısında kendine gelmekte, geleceğini düşünme, hayatın gayesini, ne yapması gerektiğini araştırma ihtiyacı hissetmektedir.

Ölüm olayı karşısında insanların tutumları elbette birbirinden farklı olacaktır. Bazıları sağlam bir dini inançla ölüm

problemini aşacak, ölümden Allah ve Ahiret inancına geçecektir. Bazıları da bu gerçekten psikolojik bir kaçışla uzaklaşmayı yeğleyecektir.[175]

Ölüm korkusu ve ölümsüzlük arzusu bütün insanlar için değişmez bir psikolojik gerçek olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte söz konusu korku ve arzunun ortak bir şekilde davranışlara yansıyan tezahürlerini tesbit etmek zordur. Çünkü ölüm karşısında herkesin gösterdiği tepkilerde şu veya bu ölçüde farklılıklar mevcuttur.

Günümüzde ölüme karşı dört çeşit kültürel tutum geliştirildiği gözlenmiştir: Ölümü inkâr, ölüme meydan okuma, ölümü isteme ve ölümü kabullenme.[176]

Her olayın insan zihninde belli bir tesir bıraktığı muhakkaktır. Ölüm olayının da, insanın düşünce hayatı üzerinde bir takım değişikliklere neden olduğu, ölümü düşünen insanı, ötesini de düşünmeye zorladığı bir gerçektir. Buna insanın ölüm karşısında geliştirdiği tutumlardan biri olarak bakabiliriz. Ölümü kabullenen insan, zihnî faaliyetler neticesinde, olaylar arasında kurduğu münasebetlerden hareketle ölüm olayı karşısında belli bir inanca, bir kanaate ulaşabilmektedir. Bu inançlardan birisi de ölümden Allah'a ve âhiret inancına geçmektir.

Kâinatta meydana gelen olayları başıboş, sahipsiz, düzensiz kabul etmek mümkün olmadığı gibi, ölüm olayını da anlamsız saymak doğru değildir. Çünkü ölümün var olmasında bir gaye saklıdır: "Hanginizin daha iyi davranışta bulunacağını imtihan etmek için ölümü de hayatı da yaratan O'dur."[177] "Allah'ın rahmetinin belirtilerine bir bak, yeryüzünü ölümden sonra nasıl diriltiyor? Şüphesiz ölüleri O diriltir. O, herşeye Kâdir'dir."[178]

Kâinatta insanı Allah'a inanmaya sevkeden her olay gibi ölüm de, Allah'ın varlığının delillerindendir. İnsan ölüm karşısında âciz durumdadır, hatta çoğu kez bu âcizliğinin, farkına bile varmaz. Ölümsüzlük arzusu taşımasına rağmen, kendisini bu âlemde sonsuza dek yaşatma gücünden mahrumdur. İnsan şayet kendi kendini yaratan bir sebep olsaydı, her an özlediği sonsuz hayatı bu dünyada gerçekleştirmeye çalışırdı. Dilediğine ulaşamayan bir varlık olarak insan eksiktir. Bu zihin yürütme onu Allah'a götürmektedir.[179] "Ey Muhammed, de ki: Dünya geçimliği azdır, âhiret, Allah'a karşı gelmekten sakınan için hayırlıdır, size zerre kadar zulmedilmez. Nerede olursanız olun, sağlam kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size yetişecektir."[180] Ölüm, istisnasız herkesin başına gelecektir, ondan kurtuluş yoktur. Kişi istediği kadar sakınsa, korunsa da ölüm başına gelecektir.[181] Yüce Allah bu âyette ölümün kaçınılmazlığını ve buna bağlı olarak oluşacak kaygılara yer olmadığını, iman ve itaatla geçirilecek bir dünya hayatının ardından daha hayırlı bir başka hayata (âhirete) ümitle bakılmasını öneriyor.

İnsandaki sonsuzluk düşüncesi ve ebedîlik arzusunun ortaya çıkardığı eğilimler, insana çok geniş ve derin düşünme yeteneği kazandırır, onu büyük ideallere sevkeder. Bu sonsuz istek ve duygularını zayıf olan maddi varlığıyla, sınırlı imkânlarıyla karşılaması mümkün değildir. Yine kendisinden sonra şan-şöhret, eser bırakma gibi duygu ve arzuların kaynağı insanın ölümsüz kalma düşüncesiyle izah edilebilir. Eğer insan için herşey bu hayattan ibaret olsaydı, bir yandan akıl almaz ruhî eğilim ve arzuları, diğer taraftan sınırlı güç ve yetenekleri arasında bocalayıp duracaktı. İşte insanın bu duygusu ve ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılayacak unsur imandır, din duygusudur.[182]

Fakat burada şunu da belirtmek gerekir ki, bir inanç siste-

mini benimsemede ölüm kaygısı tek belirleyici faktör değildir. İnsanı inanmaya sevkeden faktörlerden sadece birisidir. Ölüm korkusunun doğurduğu kaygı ve endişelere, bunalım ve çıkmazlara çözüm arayışı içinde bulunan kimsenin imdadına en gerçekçi bir şekilde yetişecek olan imandır. Ahiret hayatına bağlanan ümittir. İnsandaki ölümsüzlük arzusunu doyurabilecek olan da yine âhiret inancıdır. Dolayısıyla bu konuda kaygılarına çözüm, arzularına doyum arayan insan doğru bir tercih yaparak âhiret inancına sığınacaktır.

10. Fikri Açıklık ve Anlama İsteği

İnsanda doğal bir istek olarak bilgiyi araştırma ve onu gözlemleme, hakikatı arama ve ortaya çıkarma eğilimi vardır.[183] Bu eğilimi "bilgi arayışı", "âlemin hakikatini bulma" şeklinde de adlandırmak mümkündür.[184]

İnsanın, âlemin hakikatine ulaşma yönündeki eğilimine psikolojide "hakikati arama hissi" veya "arayış hissi" denilir. Psikologlar, arayış hissi diye adlandırılan bu eğilimin çocuklarda dahi bulunduğunu belirtirler. Çocuğun sürekli ve ısrarlı sormuş olduğu sorular, bir tür arayış hissi olup, onda uyanan hakikati arama hissinin tezahürleridir. Hatta bazı çocukların yaptıkları her gördüğü eşyayı elleyip kavramak istemeleri, nesneleri tanımak ve anlamak için yapılan eylemlerden başka birşey değildir. Kısacası bu duygu insanoğlunun tabiatında vardır. Gerçeği bilme ve yeni şeyler öğrenmenin onlara vereceği zevkin tarifi imkânsız gibidir. İnsanlar "hakikati araştırma" eğilimi konusunda zayıftan güçlüye doğru bir derecelemeye tabi tutulabilir, ama bu duygunun her insanda var olduğu tartışılamaz.[185]

Çocukluktaki basit arayış hissi ve anlama merakı, zaman-

la zihin gücünün de gelişmesiyle yaratılışın ve olayların ardındaki nedenleri ve gerçekleri öğrenme merakına dönüşür. Bu merakını, kudretli bir yaratıcının varlığına dayandırmak sûretiyle giderebilmesi kişide din duygusunun uyanmasına ve gelişmesine neden olur.[186] Çünkü insanlar herşeyden önce, şaşırtıcı bir fikrî durum karşısında bir çözüm sağladığı için inançlara bağlanabilmektedirler.[187]

Bilimsel araştırma ve karşılaştırmaların bir çok aydının hidayetinde rol oynayan önemli bir motiv olduğu bilinmektedir. Bilhassa Kur'ân-ı Kerim üzerinde yapılan incelemeler, bilimsel anlayış ve kavrayışın zirvesine erişmiş kimselerde bile tam bir tatmin duygusu uyandırmak sûretiyle, zihinsel ihtiyaçlara kesin cevaplar oluşturmaktadır. Böylece kişide oluşan zihinsel tatmin ve entellektüel doğrulama iman duygusunu uyandıran bir faktör olmaktadır.[188]

Aslında "Felsefe'nin hedefi de bilgi arayışı ve âlemin hakikatini bulmaktır. İnsanoğlunun felsefeyle ilgilenmesinin nedeni, yaratılışından gelen "varlıkların hakikatini idrak etme eğilimi"dir. Buna bir anlamda "felsefî his" denilebilir.[189]

İnsan hayatta karşılaştığı her olaya bir açıklama ve yorum getirme ve bunları anlatabilecek zihinsel imkana sahibolma güdüsüyle hareket eder. İnsanın cevap aradığı her soruya uygun ve sağlıklı cevaplar verecek en güvenilir kaynak dindir. Gerçi dinin insana sunduğu bilgiler yalnızca onun bu "anlama" ihtiyacını tatminle sınırlı kalmaz. Din her yönüyle insan hayatını kuşatan bir kurumdur. Din, özellikle dünyanın nasıl başladığı, hayatın gayesinin ne olduğu, ölüm olayı ve ardındaki sırların mahiyeti gibi konularda doyurucu bilgiler sunar. Eğer hidâyet adayı bu bilgilerden tatmin olursa iman motivasyonu gerçekleşebilir. Kur'ân-ı Kerim'in her bir âyeti insanların entellektüel merakını

giderecek mahiyettedir. Fizik ve metafizik âlemin varlık ve olayları hakkında zihinlerde oluşacak sorulara hazır ve bütün cevaplar sunar. Ve bizzat muhataplarının kendisi üzerinde düşünmelerini önerir.

"Hâlâ Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda bir çok tutarsızlık bulurlardı."[190]

"Ey Muhammed! Sana bu mübârek Kitab'ı âyetlerini düşünsünler ve aklı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik."[191]

"Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalbleri kilitli mi?"[192]

Kur'ân muhatablarından âyetlerin manalarını ince bir kavrayışla, dikkatlice, derin bir şekilde düşünmelerini[193] istiyor. Çünkü O içerisinde hiç bir çelişki bulunmayan, dengeli ve açık-seçik bir bütünlük arzeden, her konuya ve duruma hitabeden bir kitaptır.[194] Bu özelliğiyle Kur'ân, insandaki entellektüel merakı fazlasıyla doyuracak güçtedir. İnsanın içinde yaşadığı dünyayı tutarlı bir biçimde algılamasını sağlayacak bir yönetim dayanağı olma özelliğine sahiptir.

B. PSİKO-SOSYAL MOTİVLER

Sosyal bir varlık olan insan, hemcinsleriyle bir arada yaşamak zorundadır. İçerisinde yaşamakta olduğu toplum, aynı zamanda insanın kişiliğinin oluşumunda en etkili faktörlerden birisidir. Hayatın her alanında olduğu gibi itikâdi alanda da etkili bir unsur olan sosyal çevre insanın kişilik yapılanmasında en faal rolü üstlenir. "Çoğu kere, ferdin dinî inancı çevrenin inancıdır: onun sahip olduğu iman, toplumun imanına bir iştirakten, âdet olan inançları taklîden benimsemekten ibarettir."[195]

Toplumun inanç sahasındaki tesirinin her zaman aynı olmadığı bir gerçektir. Toplumun tesiri menfî de olabilir. Meselâ, dindar bir ortamda, dinî eğitimle yetiştirilen çocukların dindar olmaları beklenirken, aralarından, yetişmiş olduğu çevreye şiddetli tepki gösteren, inançsız tiplerin ortaya çıkma ihtimali gözardı edilmemelidir.

Dinî inanç ve davranışların şekillenmesinde ailenin, arkadaşların, kitle iletişim araçlarının sosyal etkisi yadsınamaz.[196] Zira insanı inanmaya sevkeden motivler sadece zihnî ve îradî değildir. Zihin ve irâdeyle birlikte toplumun tesirlerinin beraberce, bir arada insan ruhuna yapmış oldukları tesirlerden teşekkül eder.[197]

İnsanların hidâyete ulaşmasında sosyal etkileşim vasıtalarından biri olan telkin ve bu yolla yapılan dinî uyarılar önemli rol oynar. Bir hatibin, cemaatin aklına ve duygularına yönelik yapmış olduğu telkinler, halk üzerinde derin izler bırakabilir. Okullarda yapılan dinî telkin ve verilen dinî eğitim aynı şekilde iman teşekkülünde büyük önem arzeder. Yine dindar bir aile çevresinde yetişen çocuk, hayatında inkârcı alanların ve motivlerin tesiri altında kalsa bile, çocukluğunda edinmiş olduğu intibalar onun ruhunda ve kalbinin derinliklerinde yaşamayı sürdürür. Okunan kitaplar, bir evlilik hadisesi hidayet olayını hazırlamada aynı sosyal tesiri meydana getirirler.[198] Çağımızın büyük güç odaklarından biri haline gelen kitle iletişim araçlarını da bu sosyal motivler arasında saymak gerekir.

1. Sosyal Uyum

Genellikle her birey, içerisinde yaşamakta olduğu toplumun kültürel değerlerine uygun bir tarzda gelişim gösterir. He-

nüz erken yaşta başlayan kültürel uyum safhasında birey, kültürel değerleri kişisel alışkanlıklar olarak edinmeye çaba gösterir. Kültürel değerler arasında yer alan inanç sistemi ve dinî pratikler onlar için pek fazla mana ifade etmez, ama toplum tarafından bunlara atfedilen değer ve önem sebebiyle çocukların hayatını derinden etkiler. Dinî yükümlülükleri yerine getirmek her şeyden önce bireye toplumla birlikte hareket etme, kaynaşma imkânı sağlar. Dinî davranışları yerine getiren çocuk, bunların ardındaki gerçek manayı anlamasa bile kendisini rahat, güvenli ve toplumla uyum içerisinde hisseder.[199]

Başka dine mensup bir toplum içerisinde yaşayan birey, çevresindeki kişilere uyma isteği ile din değiştirebilir. Böylece hem psikolojik ihtiyaçlarına karşılık bulabilen birey, hem de sosyal normlara rahatlıkla uyma imkânı bulur.[200] "Uyma davranışı üç farklı sürece bağlı olabilir. Bunlar, itaat, özdeşleşme ve benimsemedir. İtaat, başkaları tarafından kabul edilmek; anlamak şeklinde kişiye yarar sağlar. Bu bakımdan itaat ve özdeşleşmede normatif, benimsemede ise bilgisel sosyal etki söz konusudur. Böylece uyma davranışının hem kişisel hem de ortamsal etkenlerin etkileşimi sonucu ortaya çıktığı söylenebilir."[201]

Kur'ân-ı Kerim bireylerin insanlarla birlikte olma, insanlara uyma şeklindeki eğilimini olumlu yönde değerlendirmelerini salık verir. "Ey iman edenler, Allah'tan korkun ve doğrularla beraber olun."[202] Doğrularla birlikte olmak, Hz. Muhammed ve ashabıyla birlikte olmak şeklinde açıklanmıştır.[203] Günümüzde ise onların yolundan gidenlerle birlikte olmak esastır. Dinlerinde, niyetlerinde, söz ve davranışlarında sâdık kimselerle[204] birlikte ve uyum içerisinde olmak dinî hayatın sosyal açıdan belli ölçüde garanti altına alınması demektir.

2. Sosyal Etkileşim

Toplumlar ve bireyler değişik vesilelerle karşı karşıya gelirler. Birbirleriyle etkileşim sürecine girerler, tanışırlar, bilgi alışverişinde bulunurlar, birbirlerinin kültürlerini taklit ederler. Savaşlar, göçler, ticari ilişkiler, toplu ibadetler bu etkileşime neden olan ortamlardan bazılarıdır. Mesela; Kore Savaşı sırasında Kore'de bulunan Türk askerlerinin dinî yaşantıları, Kore halkını derinden etkilemiş ve pek çoğunun hıdâyetine vesile olmuştur.[205] Yine müslüman ticaret adamlarının gittikleri müslüman olmayan toplumlardaki her yönüyle örnek yaşantıları ihtida olaylarını hazırlayan etkili faktörlerden biri olmuştur. Zira İslâm dini Asya ve Afrika kıtalarında özel resmi davetçilerin faaliyetleri sonucu değil, müslüman ticaret adamları aracılığıyla yayılmıştır.[206]

Düşünce ve eylem planında İslâm'ın üstünlük ve güzelliklerini yaşayarak dışarıya yansıtan müslümanlar bütün insanlığın ilgi odağı haline gelmeye namzettir. Onlar "İnsanlar için çıkarılmış hayırlı bir ümmettir."[207] Sadece kendi başlarına hayırlı insanlar olmakla kalmayıp, bütün insanlar için de hayırlı insanlardır.[208] Hayırlı olmaları ayrıca diğer insanlar için de hayırlıdır. "İnsanlar için çıkarılmış" bir topluluk olmak, onlara en güzel şekilde örnek olmak, onların da İslâm'a gönüllerini ısındırmak için psiko-sosyal bir motivasyondur.

3. Dini Telkin

Telkin, kişilerin, çeşitli yönlerde birbirleri üzerinde yapmış oldukları psişik etki diye tarif edilir.[209] Herhangi bir duygu, düşünce ve inancı başkalarına veya kendimize kabul ettirmede bilinçli ve sistemli olarak yapılan en etkili yöntemlerden

birisidir.[210] Telkinin hayatın her alanında olduğu gibi kişinin dine girmesinde de etkisi bulunduğu muhakkaktır. Bilhassa küçük yaşta yapılan dinî telkin kişinin dinî tercihini yapmasında önemli rol oynar.

İnsan uygun psikolojik ortamlarda başkalarının söz ve davranışlarından etkilenir. Yine iyi bir müslümanın tavır ve davranışlarının uyandırdığı hayranlık ve özenti kişinin hidâyetiyle sonuçlanabilir. Bir mürşidin telkin ve öğütleri bir inkârcının yolunu aydınlatabilir. İşte bundan dolayıdır ki tarih boyunca bütün peygamberlerin görevi insanlara iman yolunu tebliğ etmek, onların hidâyeti için çalışmak olmuştur. Hz. Hûd kavmine, "Size Rabb'ımın vahiylerini haber veririm, ben sizin için güvenilir bir öğütçüyüm."[211] diye seslenmiştir. Hz. Salih de kavmine şöyle seslenişte bulunmuştur: "Onlardan yüz çevirerek, ey kavmim dedi. Ben size Rabb'imin vahiylerini haber verdim, size öğüt verdim. Fakat siz öğüt verenleri sevenlerden değilsiniz."[212] Yine insanları hidayete çağırmakla görevli Hz. Muhammed'e hitaben Yüce Allah şöyle buyurur: "Ey Peygamber! Sana Rabb'in tarafından gönderileni herkese bildir. Böyle yapmazsan peygamberlik vazifeni yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur."[213]

Peygamberlere yüklenen görevin bir benzeri de farz-ı kifâye olarak[214] bütün müslümanlara yüklenmiştir. Her müslüman insanların hidâyeti için gücü nisbetinde çalışmak durumundadır: "Sizden, iyiye çağıran, doğruluğu emreden ve fenalıktan meneden bir cemaat olsun. İşte başarıya erişenler yalnız onlardır."[215] "Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, doğruluğu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz. Kitab ehli inanmış olsalardı, kendileri için daha hayırlı olurdu; içlerinde inananlar olmakla beraber, çoğu yoldan çıkmıştır."[216]

Müminler iyiliğe teşvik ederek kötülükten sakındırarak insanlar arasında iyilik yayılsın, kötülük azalsın diye davet ve telkinde bulunurlar. İyiliği emretmeyi, kötülüğü yasaklamayı, bu işi iyi bilenlere tahsis etmek ise daha doğru olur.[217]

Telkin aynı zamanda peygamberlerin insanları imana davet ederken en çok başvurdukları yollardan birisi olmuştur.

4. Aile

İnsan, sosyal yapının en küçük ünitesi olan ailede hayata başlar. Ailenin işlevlerini kesin bir şekilde tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte, bir fikir vermesi açısından Eliot ve Meril'in ailelerinin görevlerini belirten sekiz maddelik listesini saymak istiyoruz.

1. Biyolojik görev,
2. Ekonomik görev,
3. Koruyuculuk görevi,
4. Psikolojik görev,
5. Eğitim görevi,
6. Dinî görev,
7. Boş zamanları değerlendirme görevi,
8. Prestij sağlama görevidir.[218]

Çocuğa dinî bir kimlik kazandırılması da aile kurumunun görevleri arasında sayılmaktadır.

İslâm'da dine yönelme istidadı olarak kabul edilen ve çok özel bir kabiliyet olarak insana verilen "fıtrat"ın iyi ve doğru şeklinin korunması ve devamı için sağlıklı bir sosyal ortama ihtiyaç vardır. Bu gerçeği vurgulayan hadisinde Hz. Peygamber; "Her çocuğu, annesi fıtrat üzerine dünyaya getirir. Onun bu hali

konuşma çağına kadar devam eder. Sonra anne-babası müslüman iseler çocuk da müslüman olur."[219] buyurur. Hadiste inanç şekli başta olmak üzere şahsiyet oluşumunda eğitimin, özellikle de anne babanın rolü dile getirilmektedir. Sosyal çevrenin eğitim yoluyla kişiye kazandıracağı hasletlere "din" örneğiyle dikkat çekilmiştir. Çocuğun inanç ve düşünce yapısı mutlaka anne babanın düşüncesiyle her zaman aynı doğrultuda gelişir diye kesin bir yargı sözkonusu değildir. Ama psiko-sosyal yasalar gereği genellikle çocuk ailesinin ve çevresinin etkilerine olumlu karşılık verir. Fakat bunun aksi bir durumun ortaya çıkması da her zaman muhtemeldir.

İnsan yaradılış itibarıyla iyi ve doğru davranmaya elverişli ve temizdir. Yine eğitilmeye müsait durumda olan insanın dinî eğitiminde ilk ve en etkili dış faktör çevre faktörüdür. Aile çocuktaki inanma kabiliyetinin ortaya çıkmasına ve devamına yardımcı olabileceği gibi, aynı zamanda fıtratın ortaya çıkmasına mani olabilecek özellikte olabilir. Konuya açıklık getiren Kurtubî'nin görüşü de bu doğrultudadır. "Yüce Allah, Ademoğullarının kalplerini Hakk'ı kabul etmeye yetenekli olarak yaratmıştır." Tıpkı gözlerini ve kulaklarını, görülen ve işitilen şeyleri idrak etmeye yetenekli yarattığı gibi. Bundan dolayı kalp, Hakk'ı kabul etme istidadı üzere kalmayı devam ettirirse Hakk'ı ve hak din olan İslam'ı idrak eder. Hz. Peygamberin; "Şunun gibi ki; her hayvan yavrusu uzuvları tam ve kusursuz olarak doğar. Hiç o yavrunun kulağında, burnunda noksan ve kesik bir şey görebilir misiniz."[220] ifadesi buna delildir. Yani her hayvan yavrusunu, kusur ve ayıplardan uzak ve eksiksiz bir yaratılışta dünyaya getirir. Eğer o bu kusursuz yaratılışı üzere bırakılırsa, ayıplardan uzak ve mükemmel bir şekilde hayatını sürdürür. Fakat daha sonra bu hayvan üzerinde işlem yapılır, onun kulağı

kesilir ve yüzü dağlanır. Böylece başına pek çok âfet gelir ve o ilk halinden çıkar. İşte insan da bunun gibidir."[221]

Her ne kadar çocuklarda dinî duygu ve inanç fıtrî olarak doğuştan geliyorsa da, bu konuda bilhassa çocukluğun ilk döneminde ailenin önemli etkisi ve katkısı mevcuttur. Ailede çocukların dinî duygu ve düşüncesinin erken veya gecikmeli olarak, sağlıklı ya da sağlıksız gelişmesi, ailenin dindarlığı ve kültür seviyesiyle doğru orantılıdır. Dindar olan ve zaman zaman ibadetlerini çocukları ile birlikte yapan aileler çocuklarda dinî duyguların erken uyanmasına sebep olur. Dine ve ibadetlere karşı duyarsız olan ailelerde ise çocukların dinî duyguları gecikmeli ve sağlıksız bir gelişme gösterir.

Kur'ân-ı Kerim'de Lokman sûresi ağırlıklı olarak çocuğun dinî duygu ve düşüncesinin, dinî davranışının olumlu yönde gelişmesi için ailenin gösterdiği çabaya dikkat çeker.

Lokman (as) oğlunu öncelikli olarak itikad yönünden eğitiyor, Allah'a ortak koşmamasını öğütlüyor.[222] Daha sonra diğer konulardaki eğitime geçiyor.

"Lokman, oğluna öğüt vererek; "Ey oğulcuğum! Allah'a eş koşma! Doğrusu eş koşmak büyük zulümdür." demişti.[223]

"Lokman; Ey oğulcuğum, işlediğin şey, bir hardal tanesi ağırlığınca olsa da, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, Allah onu getirip meydana kor. Doğrusu Allah latîfdir, haberdardır. Ey oğulcuğum! Namaz kıl, uygun olanı buyurup fenalığı önle, başına gelene sabret; doğrusu budur, azmedilmeğe değer işlerdir. İnsanları küçümseyip yüz çevirme, yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Allah kendini beğenip övünen kimseyi şüphesiz ki sevmez. Yürüyüşünde tabi ol; sesini kes. Seslerin en çirkini şüphesiz merkeblerin sesidir.[224]

Peygamberler aynı zamanda ailenin ileri gelen bir ferdi olarak diğer bireylerin hak din üzere olmalarına gayret göstermişlerdir.

"İbrahim bunu oğullarına vasiyet etti. Yakub da; Oğullarım! Allah dini size seçti, siz de ancak O'na teslim olmuş olarak can verin dedi."[225]

Sadece Hz. İbrahim değil, ondan önceki peygamberler de, onun soyundan gelen peygamberler de hep tevhid'i, Allah'a kul olmayı nesillerine öğütlemişlerdir.[226]

Yine peygamberler kendi soyundan gelecek nesillerin sağlam inançlı ve güzel ahlâklı olmasını istemişlerdir; "Orada Zekeriyya Rabb'ine dua etti. Ya Rabb'i! Bana kendi katından temiz bir soy bahşet, doğrusu sen duayı işitensin. Mabed'de namaz kılarken melekler ona seslendiler; Allah sana Allah'ın emriyle (vucud bulan İsa'yı) tasdik eden, efendi, ifettli, iyilerden bir peygamber olarak Yahya'yı müjdeler.[227] Aynı isteği Hz. İbrahim'de[228] de görüyoruz.

Kur'ân-ı Kerim çoluğu-çocuğu her yönüyle gözetmenin gereğini vurgularken, aynı zamanda çocuğun dinî kimliğini kazanması ve inkâra götüren yollar karşısında korunmasını işaret eder: Kendini ve ehlini (çoluk-çocuğunu) ateşten koru. O ateş ki onun yakıtı insanlar ve taşlardır."[229]

Öğüt vererek ve eğiterek aile fertlerini[230] isyandan korumak, Allah'a kulluğa ve emirlere uymaya sevketmek[231] aile ileri gelenlerinin görevidir. Ayette korunup gözetilecek "ehl"den maksat hanımlar, çocuklar ve bunlara dahil olanlardır.[232]

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalarda da görüldüğü gibi, sosyal çevre, insanların inanç yapısının şekillenmesinde rol oynayan güçlü bir motivdir. Sosyal uyum, sosyal etki-

leşim, telkinler, aile gibi çeşitli boyutlarıyla sosyal motiv insanı hidâyete çağırmakta, imana davet etmektedir.

III. İMANIN BOYUTLARI

İmanın hakikatı ve muhtevasına dair itikadi mezhepler farklı kanaatlere sahip olmuşlardır. Bu konuda ortaya çıkan belli başlı değişik görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

Eş'arilerin ve Maturidilerin önde gelen alimleri "iman kalbin tasdikidir"[233] görüşünü ileri sürmüşlerdir. İmam Ebu Hanife ile Hanefilerin cumhuru "iman, inanılması gereken şeyleri kalbin tasdik etmesi, lisanın da bunu söylemesidir."[234] Mu'tezile ve Hariciler, iman kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve amelin her üçüdür demişlerdir.[235]

Gerek tasdik gerekse dil ile ikrar ve amellerin birbirleriyle bağlantılı unsurlar olmalarından hareketle bu elemanları imanın boyutları başlığı altında değerlendirmeyi, içsel bir vakıa olan tasdik olgusunu ve buna eşlik eden duyguları, imanın dışa yansıması (fizyolojik boyutu) şeklinde tezahür eden, dil ile ikrar ve ameli, söz konusu bu unsurlar arasındaki psikolojik ilişki ve bağlantıları burada ele alacağız. Kelam âlimleri iman ve inkâr noktasında imanın bu boyutlarından hangilerine sahip olanların mümin olup olamayacağı üzerinde durmuşlardır. Bazısı bunların birini (tasdiki) yeterli görürken, bazıları iki unsurun, bazıları da üç unsurun (tasdik, ikrar, amel) bir arada bulunmasını şart koşmuşlardır. Fakat bunların yanında dikkat çeken bir husus daha vardır. O da, Kur'ân'ın büyük önem atfettiği imanla birlikte bulunması lazım gelen yakîn, gönülden teslimiyet, sevgi, korku, samimiyet gibi duygulara yer vermemiş olmalarıdır. Ayrıca iman olayına psikolojik açıdan yaklaştığımızda zihinsel bir bo-

yutun, aklî bir işlevin, bilinçli ve şuurlu inanma olgusunun varlığından haberdar oluyoruz. "İnsanları mutluluğa eriştirecek ilahî esaslara kişinin hür iradesiyle inanması... şeklinde yapılan klasik din tanımında da görüldüğü gibi imanla inkâr arasında bir seçim yapmada, imana kararlı bir şekilde yönelişte var olan ve imana süreklilik kazandıran irade unsurunun rolüne şahit oluyoruz.

Bu durumda genel manada imanın ne olduğu sorusuna cevap bulabiliriz. İman öncelikli olarak kalbin tasdiki, kabullenişi ve rıza göstermesidir. Yakîn, gönülden teslimiyet, samimiyet, sevgi, korku gibi duygular kalbin tasdik işlevine eşlik ederler. İnsanın şuurlu ve bilinçli hareket etmesini sağlayan akıl da zihinsel faaliyetiyle kalbin tasdik ettiği şeyleri bilgisel olarak doğrular. Kalbin tasdik ettiği ve zihnin doğruladığı esaslar dış görüntüler olarak insanın söz ve davranışlarına yansır.

Yüce Allah, imanın, ahenkli ve bütünlük arzeden bu mutlak yapısını, bünyesini, her yönüyle kusursuz, mükemmel bir ağaca benzetir.

"Allah'ın sana nasıl misal verdiğine baksan ya; Güzel bir söz, kökü sağlam, sâbit dalları gökte güzel bir ağaç gibidir."[236] Güzel bir kelimenin, güzel bir ağaca benzetildiği bu ayette mûrsel ve mücmel teşbih sanatı vardır. Allah (cc) iman kelimesini güzel bir ağaca benzetmiştir.[237] Yukarıda boyutlarını verdiğimiz mutlak iman teşbih sanatı uyarınca "güzel bir ağaca" şöylece yerleştirilebilir. İmanın görünmeyen kalpte ve zihinde gizli olan psikolojik boyutu, ağacın toprağın altında kalan köklerine karşılık gelir. İmanın görülebilen fizyolojik tezahürleri de ağacın dallarına ve meyvelerine tekabül eder.[238]

"Ey Rabb'imiz, sen bunları boşuna yaratmadın, sen bun-

dan pak ve münezzehsin, bizi ateşin azabından koru. Ey Rabb'imiz, hakikat Sen kimi o ateşe sokarsan şüphesiz onu rezil ve rüsvay edersin. Orada zalimlerin hiç bir yardımcıları da yoktur. Ey Rabb'imiz doğrusu biz, Rabb'inize inanın diye imana çağıran bir davetçi işitip hemen imana geldik. Ey Rabb'imiz, senin peygamberlerine karşı va'dettiklerini ver bize. Kıyamet gününde yüzümüzü kara çıkarma. Şüphe yok ki sen asla sözünden dönmezsin. Nihayet Rab'ları onların dualarını şöyle icâbet etti: İçinizde gerek erkek gerek kadın ki, kiminiz kiminizden meydana gelmedir. Hayırlı bir iş yapanın amelini ben elbette boşa çıkarmayacağım. İşte hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda işkenceye, hakarete, ziyana uğrayanların, muharebe edenlerin ve öldürülenlerin de, yemin olsun suçlarını örteceğim. Ve yemin olsun, Allah katından bir mükâfat olmak üzere, onları altından ırmaklar akan cennetlere de sokacağım. Daha büyük ve güzel mükâfatlar ise Allah'ın yanındadır."[239] Bu âyetler zincirinde kendilerine yapılan iman davetini kabul eden, hayırlı ameller işleyen, cihat ve hicret gibi fedakârlıkta zirveye erişen müminler nitelendiriliyor. Bu müminlerin şahsında imanın kalbdeki psikolojik boyutu, dışa yansıyan amel boyutu belirtiliyor.

Hakiki iman, insanın içine sinmiş, kalbine yerleşmiş, benliğiyle bütünleşmiş, Yaratıcı ile yaratılanlar arasında iyi ameller vasıtasıyla münasebet kurma gücü olmuştur. Böylece, Kur'ân'ın işaret ettiği gibi iman iç ve dış olmak üzere iki ayrı unsurdan teşekkül etmiştir. Ancak bu iki unsurun sentezi ile hakiki iman gerçekleşmiştir.[240]

"İslâm beş şey üzerine dayalıdır."[241] hadisi ana hatlarıyla iç ve dış olmak üzere imanın her iki boyutunu içerir. Hadiste geçen "İslâm" kavramı bütün boyutları ihtiva eden mutlak ima-

nın karşılığıdır. Bu kavramın kapsamına giren beş temel madde şunlardır. 1. İman, 2. Namaz, 3. Zekat, 4. Hac ve 5. Oruç. "İslam" kavramı en geniş ve kapsamlı sahayı temsil eder. "İman" kavramı ise, en mühimi olmakla birlikte "İslam"ın küme elemanlarından birini teşkil eder. Diğer dört eleman ise zâhirî amellerdir. Bu noktadan hareketle kişinin iç imanı ve dış eylemleri arasındaki alâka gündeme getirilmiştir.[242] "İman" kavramı imanın iç boyutunu, diğer dört amel de imanın dış boyutunu temsil etmektedir.

İmanın psikolojik ve fizyolojik iki boyutu "Cibril hadîsi" diye bilinen haberde açıkça farkedilir. "Resûlüllah bir gün insanlarla beraberken bir adam -Cebrail- kendisine gelerek,

- İman nedir? diye sordu. Resûlüllah,

İman; Allah'a, meleklerine, Allah'a kavuşmaya, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye inanmaktır, karşılığını verir. Bunun üzerine o kimse,

İslam nedir? diye sordu. Resûlüllah da, Allah'a ibadet etmen, O'na ortak koşmaman, namazı kılman, farz olan zekâtı vermen, Kâbe'yi hacetmendir, cevabını verdi.

Aynı şahıs tekrar,

İhsan nedir? diye sorduğunda Hz. Peygamber,

Allah'a O'nu görüyormuş gibi ibadet etmendir. Çünkü sen O'nu görmüyor olsan da O seni görüyor, buyurdu."[243] Görüldüğü gibi hadisi şerifte inanış unsurları, ibadetler ve bunlar yerine getirilirken sahip olunması gereken ruh ve mana belirtilmektedir. "İman" ve "İhsan" kavramlarıyla imanın psikolojik, iç yapısına ilişkin hususlar ifade edilirken, "İslam" kavramıyla da imanın fizyolojik, dış tezahürlerine dair unsurlara işaret edilmiştir.

Hz. Peygamber şöyle buyurur; "İman yetmiş küsür dala

ayrılır. Bu dalların en yükseği Lâilâheillallah demek ve en alttakisi de gelip geçenleri rahatsız eden şeyleri yoldan kaldırmaktır. Utanmak da imanın dallarından biridir."[244] İman kavramının burada, imanın hem psikolojik, hem de fizyolojik boyutu kapsadığını, kalbde yer edinen Lâilâheillallah olgusunun, güzel amelller ve tutumlar şeklinde dışa yansıdığını görüyoruz.

Rivâyet edildiğine göre bazı hanım sahabilerin "erkekler Kur'ân'da zikrolundukları halde, biz neden zikrolunmuyoruz" veya, Peygamber hanımlarının Kur'ân'da zikredilmesi üzerine "bizlerde hayır olsaydı, bizler de zikrolunurduk" demeleri üzerine nâzil olan[245] "Müslüman erkeklerle, müslüman kadınlar, mümin erkeklerde mümin kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar..."[246] âyetinde "iman" ve "islâm" kelimeleri farklı içeriğe sahiptir.[247] İman Allah'ın ayetlerini tasdik etmek ve inancının doğruluğunu ortaya koymaktır. Bu iman insanı güzel davranışlarda bulunmaya, ibâdete sevkeder, böylece itaatkâr olur.[248] İman kavramı psikolojik boyuta işâret ederken "itaat" olgusuyla fizyolojik boyut kastedilmiştir. Bu durumda "islâm" kavramı her iki boyutu da kapsamaktadır.

"Gerçek iyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin iyiliğidir ki, Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanır. Allah rızası için yakınlara, yetimlere, yoksullara zekât verir. Andlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır."[249] Ayette İslâm'ın temel iman ve amel konuları özetlenmiştir.[250] İbn Teymiyye âyette geçen el-birr kelimesinin iman manasına geldiğini delilleri de getirmek sûretiyle isbata çalışır. Bir (iman) olgusunun içeriğini oluşturan unsurlar: âyeti kerimede belirli hususlara iman etmek ve yapıl-

ması istenen eylemleri gereğince yerine getirmek olarak açıklanmıştır. Bu unsurların ilki imanın psikolojik boyutunu, inanan kimsenin iç yapısını belirtmektedir. Eylem olarak sıralanan diğer bütün unsurlar da bu psikolojik boyutun çeşitli somut tezahürleridir. Kur'ân bu iç ve dış boyutları bir bütünün ayrılmaz parçaları kabul etmektedir.[251]

Konumuzun başından beri "iman" ve "islam" kavramlarına değişik âyet ve hadislerle farklı içerik ve manalar yüklendiğini görüyoruz. Biz kelâm alimlerinin bu konudaki tercih ve tartışmalarına, görüş ayrılıklarına girmeden ana hatlarıyla genel olarak maksadınızı anlatmaya gayret ettik.

A. İMANIN İÇ (PSİKOLOJİK) BOYUTU

İmanın psikolojik boyutu zihinsel, duygusal ve irâdî olmak üzere üç temel unsurdan oluşur. Bir şeye inanan kimsenin tasdik ve kesin bilgi derecesinde o şey hakkında bilgi sahibi olması gerekir. Korku ve sevgi gibi duyguları içeren duygusal unsur da iman'ın muhtevası içinde yer alır. Yine insanı inancı doğrultusunda amel etmeye sevkeden irade olgusu imanın psikolojik unsurlarından birini teşkil eder.[252] Bu üç unsur içerisinde en girift ve çeşitlilik arzedeni ise duygusal boyuttur. Duygusal boyut, sevgi, korku (takva), tam bir teslimiyet, ihlâs, yâkin, güven gibi hislerden teşekkül eder.

Psikolojik boyutuyla insan kalbinde ve zihninde yer eden iman, sağlam şuur, anlayış, duygu ve düşünce atmosferi içerisinde insanın benliğini sarar, akılla birleşmek sûretiyle bütün değerlerin üstüne çıkar. Fedâkârlık duygusu zirveye ulaşır. Allah sevgisi ve O'na kavuşma arzusu kalpte kökleşir.[253] Çünkü "Allah onların kalplerine imanı yazmış, onları kendinden bir

ruh'la desteklemiştir."[254] Allah (cc)'ın "imanı kalpte yazmış olması", orada yerleştirmesi demektir.[255] Bundan imanın kalbin bir işlevi olduğu anlaşılıyor.[256] Psikolojik boyutuyla imanın yerleştiği yer kalptir. Ameller imanın fizyolojik görüntüleridir. Dolayısıyla kalbe yerleşmiş olan imanın tehdit ve zorlamayla sökülüp atilması imkânsız gibidir.[257] Nitekim "Dinde zorlama yoktur. Hak yol, batıl yoldan ayrılmıştır. Kim tağutu inkâr eder, Allah'a inanırsa, kopması mümkün olmayan en sağlam kulpa tutunmuş olur. Allah hakkıyla işiten hakkıyla bilendir."[258] İnkâra zorlanan kimsenin dil ile yapmış olduğu inkâr kalbdeki imanı etkilemez: "Kalbi iman ile dolu iken, küfre zorlanan müstesna olmak üzere, kim iman ettikten sonra küfre sine açarsa Allah'ın gazabı onların üzerindedir. Onlar için en büyük azap vardır."[259] Ayetlerde ifade edilen "imanın kalbi mekan edinme" olgusu imanın psikolojik, insan için gizli kalan boyutudur: Allah kime doğru yolu gösterir, imana muvakkak kılarsa, onun kalbini İslâm için açar."[260]

Psikolojik boyutuyla iman Hakk'ı tanımayı ve bilmeyi, benimsemeyi, doğrulamayı ifade eder.[261] İnsan Allah'a yöneldiği zaman her şeyden önce inandığı Zât'ı bilmeyi arzu eder.[262] Bu bilmenin yanında güven, teslimiyet, sevgi, ihlâs, yâkin gibi kalbi amellerle tasdik gerçekleşir.[263]

1. Kalb İle Tasdik

İman, kelime olarak kabullenmek yani tasdik etmek anlamını taşır.[264] Kişi kendi irade ve isteğini kullanarak, kararlı bir şekilde tasdik eylemini gerçekleştirir. İman olgusunun taşımış olduğu bu manadan hareketle Ehl-i sünnet alimlerinin önde gelenleri imanı kalbin tasdiki kabul etmişlerdir.

Yüce Allah'ın âyetlerine karşı insan şu iki tutumdan birini sergileyebilir; ya bunları doğrular ya da tekzib eder, yalanlar. İnsanın takınabileceği bu tutumlardan herbiri doğrudan doğruya ya imanla veya inkarla ilişkilidir.[265] Kalbde doğup kök salmış bir imanı tanımlayan unsurdur tasdik. Kalbde yerleşmiş inanç mutlaka bu unsuru taşır. İçten gelen, tartışmasız, pürüzsüz, sağlıklı, kararlı bir kabullenişi, doğrulamayı ifade eder. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de iman ediyor olmayı, inanılacak esasları tasdik etme, kabullenme, benimseme şartına bağlar.

"Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler, işte onlar, tavka sahiplerinin ta kendileridir."[266] Doğruyu, inanılacak, tasdik edilecek esasları getiren Resûlüllah veya Cebrail'dir. Bu esasları tasdik eden doğrulayanlar ise başta yine Resûlüllah olmak üzere bütün müslümanlardır.[267]

"Allah, iman edenlere, namusunu koruyan İmran'ın kızı Meryem'i de misal gösterir. Biz ona, ruhumuzdan üfledik. O, Rabb'inin sözlerini ve kitaplarını tasdik etmişti ve itaatkâr olanlardandı."[268] Hz. Meryem'in peygamberlere inen vahiyleri doğruladığı, tasdik ettiği vurgulanıyor.[269]

"Hesap gününe kesin bir şekilde inananlar" âyetinde geçen yusaddikûne ifadesi, kesin bir şekilde iman ederler,[270] davranış ve eğilimleriyle tasdik ederler anlamına gelir.[271]

Sözkonusu âyetlerde iman olayının kalbde doğan ve karar kılan irâdeli, içten bir doğrulama şartına bağlandığını görüyoruz. Doğrulamamak, yalanlamak ise iman etmenin zıddıdır.

"İnkârcı insan ne iman etti ne de namaz kıldı."[272] âyetinde geçen felâ sadeka ifadesi, iman etmedi,[273] kalbiyle hakkı yalanladı,[274] Kur'ân'ı ve elçiyi doğrulamadı[275] anlamını içerir.

İman edilmesi gerekli esasları tasdik etmek iman etmek demektir. Kişi iradesini bu yönde kullanır, seçimini tasdik etme, doğrulama, kabullenme yönünde yaparsa kalbinde iman yerleşir. Eğer tasdik etmez, yalanlarsa iman etmemiş olur. İnanıyor veya inanmıyor olmasının bu kadar açık, net ve sabit ölçüsü olan tasdik, imanın psikolojik, kalbî boyutunu oluşturur.

2. Zihinsel Boyut

Akıllı olmak, iman etmekle yükümlü olmanın esasını teşkil eder. Dolayısıyla iman fiiliyle zihinsel çaba arasında bir ilişki olduğu muhakkaktır. Tanrı fikrine ulaşan insan için, Tanrı, bir iman objesi olmanın yanında, zihinsel faaliyete konu olan fikrî bir obje, dedüktif bir hakikat olmaktadır. Akıl ve düşünce Tanrı kavramının şuura nakledilmesinde olduğu gibi, kazanılmış bulunan imanın, şuurda muhafaza edilmesinde de önemli bir rol üstlenir.[276]

Henüz çocukluk devresinde insanın zihninde çevrenin de tesiriyle belirli itikatlar ve inançların oluşmaya başladığı bir gerçektir. Kendisine öğretilen dinî inançları olduğu gibi kabul eder, benimser. Fakat büyüdükçe, aklın ve tecrübenin müdahalesi başlar. Öğrendikleriyle, bilgi ve tecrübeleriyle mantıksal analizlerde bulunarak inanmaya, dinî davranışlarını iyice düşünerek yapmaya başlar.[277]

Kur'ân-ı Kerim itikad olayının aklî bir eylem olduğunu, iç gözleme (basirete) ve düşünmeye dayandığını söyler.

"De ki! Benim yolum işte budur: (İnsanları) bir basiret ve aydınlık içinde Allah'a çağırıyorum. Ben ve bana uyanlar böyle yaparız."[278] Kur'ân-ı Kerim'in, insanı imana davet yolu, basîret, kesin bilgi ve delile dayanmaktadır.[279] Körükörüne hislere

kapılmak değil, bilinçli bir iman daveti öngörülmektedir.[280]

"Habibim de ki: Ben size ancak birtek şeyi tavsiye ederim; o da teker teker veya ikişer ikişer Allah'ın huzurunda durmanız, sonra da düşünmenizdir."[281] Kur'ân-ı Kerim bu âyette Hz. Peygamber'e iman noktasında insanların meseleyi nesnel bir şekilde ve derinlemesine[282] düşünme, yorumlama ve çözümleme cihetine gitmelerini öneriyor.[283] Bilgi ile iman birbirleriyle sıkı sıkıya ilişkilidirler. Aralarındaki ilişki nedensizlik ilişkisidir yani bilgi imanın nedenlerinden biridir. Kalben iman etmek bilgi değildir, fakat bilgi kişiyi kalben tasdik etmeye götüren sebeplerden bir tanesidir.[284] Bu hakikate bağlı olarak Kur'ân-ı Kerim Yüce Allah'ın hem kâinattaki kevnî âyetleri, hem de vahiy olarak gönderdiği âyetleri üzerinde düşünmeyi ve akıl yürütmeyi salık verir.

"Yeryüzünü döşeyen, orada sabit dağlar, tatlı sular yaratan ve her türlü mahsulden çift çift yetiştiren Allah'tır. O, geceyle gündüzü perdeler. Şüphesiz ki bunda düşünen bir kavim için nice deliller vardır."[285]

"Onları, mucizelerle ve kitaplarla gönderdik. Sana da Kur'ân'ı indirdik ki, insanlara vahyedilenleri açıklayasın. Belki düşünürler."[286]

Gerek kâinattaki âyetler üzerinde gerekse vahyedilen âyetler üzerinde "düşünerek aklı kullanmak,"[287] ya'kılûn, yetefekkerûn gibi ifade kalıplarıyla Kur'ân'da yer almıştır. Düşünerek ve akıl yürüterek bilgi sahibi olmanın insanı imana götüren sebeplerden biri olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda tefekkür âyetlerinin önemi daha iyi anlaşılır.

Fakat şu bir gerçektir ki, sadece Hakk'ı biliyor olmak iman etmek için yeter sebep değildir.[288] Bilgiyle birlikte kalbin

eyleminin de bulunması zorunludur. "Çünkü nefsin iki gücü vardır. 1) "Uygun" ile "zıt" olanı fark edip algılamak, bunları bilip tasdik etmek 2) Uygundan hoşlanıp zıttan nefret etmek. Hareket korku ile umudu, "tutmakla", "karşı olma"yı algılamaktan doğar. Uygunu algılamak hazzı, ferahlığı ve sevinci gerektirir. Zıt ve ters olanı algılamak da elemi ve kederi gerektirir."[289]

Kur'ân-ı Kerim, iman kalbde yer etmedikçe, insanın vicdanına nüfuz etmedikçe, gönlün derinliklerine kök salmadıkça, sadece aklî bilgi ile yetinilemeyeceğini söyler. Çünkü "Hakikat"i yalnızca aklî bir marifet olarak algılayan kimse ya onu önemsiz bir şey olarak değerlendir, ya da hoşa gitmeyen acı bir gerçek olarak görür. Tıpkı seven ve arzu eden bir kişi olmadığı halde, sevgi ve arzunun manasını anlamaya çalışan kimse gibidir.

İnsanlardan pek çoğu, hakikati bildiği, Allah'ın âyetlerini açık bir şekilde gördüğü halde inanmamıştır ve inanmamaktadır. "Ehl-i Kitap'tan çoğu hak kendilerine besbelli olduktan sonra, ruhlarındaki hasetten ötürü, iman etmenizden sonra sizi küfre döndürmek hevesine düştüler.[290]

"Vicdanları bu âyetler hakkında tam bir kanaat sahibi olduğu halde zulüm ve kibirlerinden dolayı onları inkâr ettiler. Şimdi bak! Fesatçıların sonu nice oldu."[291]

İman olayında akıl ile kalbin mutlaka birlikte hareket etmesi lâzımdır. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki, Kur'ân-ı Kerim bilgiyi iman için ilk unsurlardan saymıştır. "Allah'tan kulları içinde ancak âlimler korkar."[292]

2. İrâde Boyutu

İrâde, nefsin, bir şeyi isteyerek, onun yapılması ya da ya-

pılınaması lâzım geldiğine dair hüküm vermesi şeklinde tarif edilir.[293] İnancın teşekkülünde irâde faktörünü ön plana çıkaran birtakım düşünürler, antik çağdan günümüze kadar var olagelmiştir. Bunlar itikad sahasında kabul ve rızanın tamamıyla irâdenin bir ürünü olduğunu, irâdenin insanı bir güven noktasına getirdiğini dolayısıyla inancın irâdenin eseri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, irâde inanç sahasında büyük bir faktördür ve insan sadece inanmayı istediği için inanabilir. İnancı irâdeye dayanarak izâh etmeye çalışanların başında William James gelir.[294]

Dine muhatap olan bir kimse için inanmak veya inkâr etmek, aynı zamanda irâdenin bir eseridir. Aslında "inanmak istiyor ve inanıyorum" şeklinde bir kararla, "inanmak istemiyor ve inkâr ediyorum" tarzında bir kararın irâde açısından birbirinden farkı yoktur. Bu husus göz önüne alındığı takdirde, iman olayında ilk ve aslî görevi irâdenin üstlendiği görülür. İman basit bir kalbî tasdikten ibaret değildir. İmanın insan kişiliğinde teşekkül etmesinde olduğu gibi, teşekkül etmiş bu imanın korunmasında da irâdî mekanizmanın işleyişi etkin bir rol oynamaktadır.[295]

İman etme olayında irâde boyutu doğrudan zihinsel boyutla temas halindedir: İradeyi iman etme yönünde kullanmadan önce bir tasarım evresi geçer. Zihinde bu tasarının istenip istenmediği tartışılır. İman etme yönünde bir karara varılır ve bu karar uygulanır.

Kur'ân-ı Kerim iman eyleminde irâdenin yapmış olduğu tesirin önemine dikkat çeker.

"De ki; buna karşı sizden, Rabb'ine doğru bir yol tutmayı dileyen kimseler olmanız dışında, herhangi bir ücret istemiyorum."[296]

"İbret almak veya şükretmek dileyen kimseler için gece

ile gündüzü birbiri ardınca getiren de O'dur."[297]

"İşte bu anlatılanlar, şüphesiz bir öğüttür. Artık kim dilerse Rabb'ine varan bir yol tutar."[298]

"Hayır! Çünkü değerli ve güvenilir kâtiplerin elleriyle yazılıp tertemiz kılınmış, yüce makamlara kaldırılmış mukaddes sahîfelerde yazılı bu âyetler bir hatırlatma ve öğüttür. Dileyen onu dinler de ders alır."[299]

Yüce Allah kâinattaki âyetleri ve vahiy olarak gönderdiği âyetleri insanların zihinlerine ve kalblerine arzediyor. Ve iradelerini iman etmeleri yönünde kullanmalarını istiyor, fakat onları bu konuda serbest bırakıyor.

Yine, "Dinde zorlama yoktur..."[300] âyeti insan hayatında, hür irâdenin evrensel yerini ve değerini göstermektedir. İslâm'a girmesi için kimseye baskı ve zorlama yapılmaz. Ancak irade hürriyeti ve seçme imkanı verilir.[301]

Din insanların hür vicdanlarıyla seçip bağlanacakları bir kurumdur. İnsanı zorla imana sokmak imkansızdır.[302] Dinin aslı kalb ile tasdiktir. Bu sırf rıza ve hüsnü ihtiyar meselesidir.[303]

Allah (cc) insanın irâdesine o kadar büyük değer vermis ki, iman konusunda, hidâyet ve dalâlet hususunda onu kendi başına bırakmıştır. Dolayısıyla imana girerken ve girdikten sonra imanın devamlılığının sağlanmasında iradenin büyük rolü vardır.

4. Duygusal Boyut

Duygu ve heyecanlar, insan davranışlarının önemli etkenleri arasında yer alır.[304] Üç çeşit duygunun varlığından söz edilir: Heyecan, duygu ve tutku. Gerçekte bir davranış yapısı olan duygular, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde, iç ve dış nedenlere

bağlı olarak doğarlar. Kendilerini ilk uyaran uyartı yok olsa bile, varlıklarını devam ettirirler. Davranışın amaca yönelmesindeki katkılarının büyüklüğü ve önemi yadsınamaz.[305] Duyguların inanç üzerinde büyük tesirleri vardır.[306] Öyle ki, duygucu teoriler, genellikle, inancı bir duygunun eseri (kalp işi) saymışlardır. Bu teorisyenlerin başında da Schleiermacher gelir.[307]

İman ile his ve heyecanlar arasında kuvvetli bağlar mevcuttur. Her türlü aktiviteye kalbin muharrik merkez olarak gösterilmesi de, dinin psişik muhtevayı esas aldığının bir göstergesidir. İnanma fenomeniyle ilişkili, geleceğe yönelik psikolojik birer hal olan korku ve ümit dinî hayatta hareketlilik sağlayan iki temel unsurdur. Kalbin arzuları, hayatın temeli olduğuna göre, dinî inançlar da, bir bakıma, kalbin istek ve arzularının ilâhî bir normda eritilmesi, kutsal bir sisteme bağlanması demektir. Aynı zamanda dinî hayatın birey için en değerli yönü, dinî nitelikli heyecan ve duygulardır. İman halinin kazanılması ve geliştirilerek yaşatılması daha ziyade hissî unsurlarla mümkün olmaktadır. Duygu ve heyecanlar insanın yapısında mevcut aslî birer fenomen olduğundan dolayı, fert bütünlüğüyle gerçekleştirilen iman fiilinin bu elemanlardan da pay alacağı muhakkaktır.[308]

Duyguların (kalb amelleri) imana eşlik etmesi gerekir. Böylece Allah'ı ve Resülü'nü sevmenin, Allah'tan korkmanın, Allah'ın sevdiğini sevip sevmediğini sevmemenin, her şeyde Allah'a güvenmenin imanın bir unsuru olduğu görülecektir.[309] Çünkü henüz görünür ameller şeklinde iman meyvelerini vermeden önce ruhta, ihlâs, sevgi gibi meyvelerin olgunlaşması lâzımdır.[310] Kalb âmellerindeki yani imanın duygusal dokusundaki bir eksiklik dışarıya itaat olarak değil, isyan şeklinde tezâhür edebilecektir. Meselâ **Allah'a olan sevgi ve saygının, kor-**

kunun bir an için olmayışı kişiyi isyana sevkedebilecektir. Eğer kalbinde Allah sevgisi ve korkusu iyice kök salmış olsa, bu duygular onun isyanını frenleyebilecektir. Zinakâr, zina ederken, hırsız hırsızlık yaparken, imanın bu ve benzeri boyutlarından soyutlanıyor, imanın bazı unsurları eksiliyor diyebiliriz.[311] "Zina eden, mümin olduğu halde zina etmez; hırsızlık yapan. mümin olduğu halde hırsızlık etmez, içki içen kişi mümin olduğu halde içki içmez"[312] hadis-i şerifi imandan bazı unsurların eksildiğine, fakat imanın bütün boyutlarının yok olmadığına işâret ediyor olabilir. Çünkü, "Zina etse de, hırsızlık yapsa da, "Lâilâhe illâllâh" diyen cennete girecektir."[313] buyrulmaktadır. Zina fiilini irtikab etmiş olmaya rağmen imanın iç boyutunun tamamen ortadan kalkmadığına işâret ediliyor. Belki insan zihinsel olarak iman etmeye, kalben tasdik, dil ile ikrar etmeye devam ediyor ama, kalbî tastikde zayıflama veya ona eşlik eden duyguların işlevsiz kalması söz konusu olabilir. Şöyle ki, tam bir teslimiyet, Allah'a sonsuz sevgi ve saygı, Allah'tan ittikâ gibi duyguların zayıflaması, işlevsiz kalması sözkonusu olabilir. Bu duyguların güçlü olduğu durumlarda kişi nefsinin arzularını dizginlemeye ve imanın sesini dinlemeye daha kabiliyetli ve muktedir olur.

a) Sevgi

Dostluk ve sevgi duygusunun ifade edildiği kavramlardan birisi de el-hubb kelimesidir. Zıddı ise, buğz ve nefrettir.[314] Sevgi, imana eşlik eden duyguların başında gelir. Kur'ân-ı Kerim sevgiyi imanla birlikte değerlendirmiş, Allah'ı sevmeyi, Allah sevgisiyle iyi işler yapmayı mümin olmanın ayırıcı niteliklerinden biri saymıştır.

İman, kişinin bütünüyle benliğini Allah'a hasretmesi, adaması demektir. Bu ise sevgiye dayalı bir güdüsel etkinliğin oluşmasına bağlı olarak gerçekleşir. Kendisine sevgi duygusunun da eşlik ettiği iman, inanan kimsede başka bir yolla mümkün olmayan bağlılığı ve itaatı meydana getirir. Ayrıca bu bağlılığı devamlı ve zevkli kılar.[315]

"Dinî sevgi temelde, insana lutfettiği sonsuz nimetler karşılığı Allah'a duyulan derin minnettarlık ve şükran hisleriyle yakından ilgilidir. Bunun tamamlayıcısı olan Allah korkusu da, bu nimetlerin gerektirdiği itaat ve kulluğu gereği gibi yapamamanın doğurduğu hassas bir sorumluluk hissinin ifadesidir. Her iki duygu da dinî imanın ayrılmaz unsurlarıdır. İster minnettarlık ve sevgi temeline, isterse vazife ve sorumluluk, korku ve çekinme duyguları temeline bağlı olarak yaşansın iman, insanın kendi kendisiyle giriştiği iç mücadelede Allah'ın iradesi yönünde bir sonuca ulaşılmasıyla tam bir yapı kazanır. Benlikteki çatışmayı sona erdirecek ve tam teslimiyeti gerçekleştirecek bir irade hareketi, ilâhi sevgi ve korku ile beslenen dinamik bir kaynağa sahiptir. Fakat ruhî gelişimin daha ileri safhalarına ulaşıldığı zaman, çatışmalar son bulmakta ve Allah sevgisi dinî hayatı yöneten temel bir güdü olarak süreklilik ve etkinlik kazanmaktadır. Artık bu, Allah için bütün başka değerlerin terkedildiği, benliğin bütünüyle Allah rızasına hasredildiği bir merhaledir. Allah'ın, kişinin bütün şahsi hayatına hâkim duruma geldiği ve aynı zamanda "aşk" denilen psikolojik halin yaşandığı bir merhaledir. Allah aşkı, ilâhî irâde için kendi isteğinden, başkalarının iyiliği için kendi bencil düşüncelerinden vazgeçerek; teslimiyet ve bağlılığın zirvesine yükseliştir. Allah sevgisi, Allah için bütün değerleri feda etmek demektir. Bu Allah uğruna rahat, huzur, servet, şöhret, itibar ve en sonra hayat değerlerinin

terkedilmesiyle gerçekleşir."[316] Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de, "De ki, eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler, size Allah'tan Rasûlü'nden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fasıklar topluluğunu hidâyete erdirmez."[317] Yüce Allah'a iman kalbin bütünüyle O'na yönelmesini, O'nun sevgisiyle dolmasını, gönüllere O'nun hâkim olmasını, gönüllere şevk ve heyecan veren şeyin O olmasının gerekli kılar.[318]

Allah'a olan imanına bağlı olarak kişi Allah'ı sevmek durumundadır. Allah'ı sevince, Allah'ın sevdiği tarzda hareket etmesi O'na ittiba etmesi lâzımdır. Kendisine ittiba edeni de Yüce Allah sevecektir. "Habibim de ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız hemen bana uyun ki, Allah'da sizi sevsin ve suçlarınızı örtsün. Çünkü Allah çok affedici ve esirgeyicidir."[319]

İnsan nefsi kemâle aşıktır, ona meyleder sevgi besler. Kul gerçek kemalin Allah'ta olduğunu bildiği zaman, sevgisi Allah'a yönelir. Bu ise, Allah'a itaatı, O'na yaklaştıracak şeylere rağbet etmeyi beraberinde getirir.[320]

İlâh edinme konusunda sevgi son derece önemli bir unsurdur. Hem batıl tanrıların ilâh edinilmesinde, hem de Yüce Allah'a iman etmede sevgi duygusu belki önemli faktördür.

"İnsanlardan kimi, Allah'tan başka eşler tutar, Allah'ı sever gibi onları severler.[321] İman edenlerin Allah'a sevgisi ise her şeyden sağlamdır."[322]

Ayette müminlerin Allah (cc)'a olan sevgisinin devamlı olduğu belirtiliyor.[323] Müminler hakikatte sevgiye lâyık varlık olan Yüce Allah'ı içtenlikle severler.

Kalbde imanın var olabilmesi için, diğer kalb amellerinin (duygusal boyut) yanında Allah ve Resülünü sevmek de zorunludur. "Ey iman edenler, içinizden kim dininden dönerse Allah, müminlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı onurlu ve zorlu, kendisinin onları seveceği, onların da kendisini seveceği bir kavm getirir ki, onlar Allah yolunda savaşırlar ve hiçbir kınayanın kınamasından çekinmezler."[324] Allah ve Resulünü sevmeyenin imanı tamam olmaz ve bu kimse imanın verdiği yüksek manevî hazza erişemez.

"Üç şey kimde bulunursa, imanın halâvetini, zevkini, tatlılığını bulur. 1) Allah'ı ve Resulünü herşeyden fazla sevmek. 2) Bir kimseyi ancak Allah için sevmek, 3) Allah onu kurtardıktan sonra ateşe atılmayı kötü gördüğü gibi, küfre dönmeyi kötü görmektir."[325]

Bu özellikleri taşıyanların imanı sağlıklı, nefsi mutmain ve içi huzurlu olur. İmanın neşesi kalbi kaplar. Bir ilâh olarak Yüce Allah'ı Peygamber olarak Resûlüllah'ı ve aynı sevgiyi ve inancı taşıyan müminleri sevmek: küfürle ilgili olan her şeye karşı sevginin zıddı bir tutum sergilemek hakiki imanın duygusal boyutlarındandır.

Allah'ın Elçisi'ni sevmek, imanın duygusal boyutunu tamamlayan sevgi unsurunun kapsamına girer. Yukarıda vermiş olduğumuz âyet-i kerimelerde bu hususu görmekteyiz.

"Sizden birinize ben, ana ve babasından, çocuğundan ve bütün insanlardan daha sevgili olmadıkça, o kimse mümin olamaz."[326]

İnsan fıtrî ve duygusal olarak, ister istemez ana-babasına, çocuğuna sevgi duyar. Bunun için harici bir motive gerek yoktur. Fakat kişinin peygamberi sevmesi doğrudan kalbindeki

imanla bağlantılı bir olaydır. İman açısından sevgi olgusunu derecelendirdiğimizde peygamber sevgisi ana-baba, çocuk sevgisinden önce gelir. Hatta ana-baba ve çocuklar inkarcı olurlar, peygamberle bunlar arasında bir tercihte bulunma sözkonusu olursa iman kaynaklı peygamber sevgisi ağır basar.

Allah ve Resulünü sevmek gibi, müminleri de sevmek imanın bir gereğidir. Kur'ân-ı Kerim'de bu esas şöyle ifade edilmektedir: "Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resûlüdür, iman edenlerdir; onlar ki Allah'ın emirlerine boyun eğerek namaz kılar, zekâtı verirler."[327]

İman, müminler arasında sevgi ve dostluk bağının varlığını zorunlu kılar, Müminlerle Allah düşmanları arasındaki ilişkilere de sınırlama getirir.

"Muhammed Allah'ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler..."[328]

İman güçlü olunca, unsurları arasında karşılıklı uyum ve âhenk, bağımlılık mevcut olur. Zayıf imanın unsurları arasında ise bu sıkı bağlılık görülmez. Kalbdeki inanç ve sevgi güçlü olunca, bu durum kendiliğinden Allah düşmanlardan nefret etmeyi, onlara karşı sevgi beslememeyi gerektirir.[329]

"Eğer onlar Allah'a, Peygamber'e ve o'na indirilen gerçeklere inansalardı, o inkârcıları dost edinmezlerdi."[330]

"Allah'a ve âhiret gününe inanan bir toplumun babaları, oğulları, kardeşleri veya akrabaları bile olsa Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk kurduğunuzu görmezsin. Onlar o kimselerdir ki, Allah kalblerine imanı yazmış ve onları kendinden bir ruh ile desteklemiştir."[331]

"Ey Müminler, sakın benim ve sizin düşmanlarınızı dost edinip onlara sevgi ile yaklaşmayınız."[332]

Böyle kimselere sevgi beslemek imanın gerekleriyle çelişir. Kâfirlere muhabbet etmek bir anlamda küfre muhabbet anlamına gelir. Küfre muhabbet ile imanın bir araya gelmesi ise asla mümkün olmaz.[333]

Hem hak dine iman etmek, hem de bu dine düşman olan kimselere sevgi beslemek gibi birbirine zıt iki tavrın bir kimsede aynı anda bulunması imkansızdır. Bir yanda iman, diğer yanda Allah ve Resûlünün düşmanlarına sevgi beslemek gibi bir tavır olamaz. Bir kimse hem kendi nefsini, hem de nefsinin düşmanlarını aynı zamanda sevemez. Gerçek bir müminin İslam düşmanlarına dostluk ve sevgi beslemesi beklenemez.

İmana eşlik etmesi gereken sevginin geniş bir yelpaze şeklinde açılım gösterdiğine şahit oluyoruz. Sevgi duygusu inanılacak varlıklar içerisinde buna en lâyık olan Allah'a yöneltiliyor. Allah zatına layık bir şekil ve derecede seviliyor. Sonra Allah'ın elçisi, gönderdiği ilahî mesaj ve Allah'a iman eden müminler Allah sevgisinin bir uzantısı olarak seviliyor. Kulun kalbinde yer eden sevgi itaat şeklinde davranışlara yansıyor.

b) Korku

Korku, imanın genel yapısı içinde yer alan olgulardan birisidir.[334] Korku, insanın gelecekle ilgili olarak içte duyduğu endişe ve sıkıntıyı anlatır. Gaybî bir fenomen olarak da, imana yakın bir karaktere sahiptir. Korku ve iman ikilisi gayba ve geleceğe yönelik kalb eylemidir.[335]

Kur'ân-ı Kerim, gayben Allah'a imanı emrettiği gibi gayben Allah'tan korkmayı da emreder.[336] Hatta birçok âyet-i kerimede korku ve iman kavramlarının manalarını birleştirir, onları ortak bir mana için kullanır. Meselâ, "Doğrusu bundan korkan

kimseye bir ibret vardır"[337] âyetine, "Doğrusu bunda inanan kimseye bir ibret vardır" şeklinde yorum getirmek manayı bozmaz. Korku ve iman iki ayrı psikolojik bir olgu, iki ayrı kavram olmalarına rağmen, bu iki terim Kur'ân üslûbunda bir anlam kazanmıştır. "Şüphesiz bunda müminler için bir âyet vardır"[338] âyet-i kerimesi bu görüşe açıklık getirmektedir.

Yukarıdaki iki âyette bir üslup birliği görüldüğü gibi, korku kavramlarının birbirine yaklaştırıldığı da görülür. Önceki âyette "korku" kavramıyla ifade edilmek istenen mana diğer âyette "iman" kavramıyla anlatılmış ve terimler arasında semantik bir bütünlük sağlamıştır. Bu birliği sağlayan unsurların birisi iman ve korku fiillerinin objesindeki değişmezliktir. Fiillerin her ikisi de insanın Allah (cc)'a karşı tavrını belirtmektedir. İnanan her mümin Allah'tan korkar, Allah'tan korkan kimse de iman sahibidir. Öteki unsur ise, korku ile iman arasındaki karakter birliğidir; her iki psikolojik tavır da gayba ve görünmeyen bir objeye karşı insanın takınmış olduğu tavrı gösterir. İman ve korku, geleceğe ya da bilinmeyene yönelik psikolojik birer olgudur.[339]

Kur'ân-ı Kerim, insanın fıtratındaki korku hissini yönlendirerek, bu duyguyu her türlü boş, sahte ve sapık kalıplardan ayıklar. Sonra da korkuyu esas olarak korkulması ve aynı zamanda sığınılması gereken varlık Yüce Allah'a bağlar. Birçok âyette Allah'tan korkulmasını bildirir. Bunu daha çok kelimesini kullanarak yapar. Geçmiş ümmetlere gönderilen peygamberlerin hepsi Allah'tan ittika'yı emretmişlerdir.

"Andolsun ki Biz, sizden evvel kendilerine kitap verilenlere de size de Allah'tan ittika edin diye tavsiye etmişizdir."[340]

Hz. Nuh, kavmine şöyle seslenmiştir: "Ey kavmim, ben sizin için açık bir korkutucuyum, Allah'a kulluk edin. O'ndan korkun ve bana itaat edin diye gönderildim. Ta ki, Allah günahlarınızdan bir kısmını bağışlasın ve sizi belli bir vakte kadar ertelesin. Şüphe yok ki, Allah'ın takdir ettiği vakit gelince erteleme olmaz. Eğer bilseydiniz, dedi."[341] "Allah'tan ittika etmez misiniz? Ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Artık Allah'tan ittika edin ve bana itaat edin. Ben bu tebliğim karşılığı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim Alemlerin Rabb'inden başkasına ait değildir. Öyle ise Allah'tan ittika edin ve bana itaat edin demişti."[342] "Size o korkunç âkıbeti haber vermek için, Allah'tan ittika etmeniz için ve belki bu sayede rahmete kavuşturulmanız için, içinizden bir adam vasıtası ile Rabb'inizden bir uyarıcı gelmesine şaştınız mı?"[343]

Hz. Hûd,[344] Sâlih,[345] Hz. İbrâhim,[346] Hz. Lût,[347] Hz. Şuayb,[348] Hz. Musa,[349] hep insanın kalbinde yer aldığı zaman başka bir bekçi ve savcıya ihtiyaç duyurmayan, insanı kötülükten alıkoyup, iyiliğe yönelten takva unsurunu kullanarak insanları iman etmeye çağırmışlardır.

"Takva" olgusunun içerik ve nitelik olarak ifade ettiği en yüksek mertebe, Allah'ı inkâr etmekten ittika etmek, yani Allah'a iman etmektir. "İttika" bir manada iman demektir.[350] Kur'ân'da geçen genel muhtevalı "takva" kavramının, manası öncelikle şirkten ittika etmektir, yani iman manasıdır.[351]

Gerek "Takva" ve "Haşyet", gerekse başka kavramlarla ifade edilsin, korku olgusunun imanla birlikte var olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. İman eden bir kalbte takva ve haşyet mutlaka mevcuttur. Bu duyguların Yüce Allah'a yöneltilmediği kalpte imanın mevcudiyetinden söz etmek güçtür.

c) Tam Bir Teslimiyet

İmanın bir başka yönü de, insanın kendi şahsî isteklerinden ve bağımsız yönelişlerinden vazgeçerek, ilâhî iradeye teslim olup bağlanmasıdır. Allah (cc)'ın mutlak hakimiyetini kabul edip buna boyun eğmesi, kendi iradesini O'nun iradesine teslim ederek; O'nun emir ve yasakları çerçevesinde hayatına şekil ve düzen vermesidir.

"Kayıtsız şartsız kendi şahsî hürriyetinden vazgeçme olarak iman zamanın üç boyutuna uygun olarak yapılan bir "râzı olma"dır. Herşeyden önce insan, kendi başlangıcını Allah'a dayandırmayı kabul eder. Bunun yanında, insanı kendisine çeken fakat kendisinin düzenlemediği, Allah'ın tayin ve takdir ettiği bir gelenek üzerine hayatını bağlamaya râzı olur. Nihayet kendisini, hâlihazırdaki iradesine hükmeden bir Mutlak İrade tarafından varoluşunun sevk ve idare olduğu tarzda tanır. Böylece görülüyor ki, dinî iman, kişinin kendisi hakkındaki ilâhî iradenin belirlediği hakikate başeğmesi ve râzı olmasıyla gelişen bir "alçak gönüllülük" fiilidir. Bir anlamda iman, insanın kendi aczini bilerek, kendinî ilâhî emirlerin sadece uygulayıcısı olduğunu kabul etmek ve gereken vazifeyi en güzel şekilde, en üst derecede, yerine getirmeye çalışmaktır. Bu tutum, güçlü bir "vazife ve sorumluluk" duygusuyla iç içe bulunmaktadır."[352]

İnsanın Allah (cc) karşısındaki ahlâkî tutumunu ifâde eden teslimiyet "esleme" kökünden türemiştir. Bu fiil, inkıyâd, boyun eğme, kabul etme. teslim olma gibi manaları içerir. Teslimiyet, imanla ilişkili ahlâkî bir süreç olarak kişinin Allah'ın gücünü, yüceliğini, ahlâklılığını takdir etmesinden doğan ahlâkî bir tercih, tutum ve sonuçtur.[353]

"Rabb'i İbrahim'e: İslâm ol demişti o da: "Alemlerin

Rabb'ine teslim oldum" dedi."[354] Ayette geçen eslim kelimesi, müslüman ol, İslâm'ı kabul et, Allah'ın isteğine boyun eğ anlamındadır. Bu durumda müslüman, kendisini tamamen Allah'a teslim eden ve O'na itaat eden kimse demektir.[355] "Hayır kim işini güzel yaparak yönünü Allah'a döndürürse onun mükâfatı Rabb'inin katındadır."[356] "Kimler teslim olursa onlar doğru yolu aramışlardır."[357] Ayet-i kerimelerde de görüldüğü gibi "esleme" fiili, mutlak bir gücün otoritesine, buyruklarına irrasyonel ve ahlâkî olmayan bir boyun eğmeyi değil; insan hakkındaki niyetleri kavramış Ahlâklı bir Tanrı'ya "gönüllü bir yönelmeyi"[358] ifade eder.[359]

İmanın varlığı için tam bir teslimiyet ve kabul gereklidir. Kalbi, dini kabul etmekten sıkılan kimse mümin olamaz.[360] İmanın tam olması için, Allah'ın otorite ve hakimiyetini gönül rızası, kalb teslimiyeti ve iç yatışkanlığı ile kabul etmek zorunludur.

"Hayır, Rabb'in hakkı için onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme karşı içlerinde burukluk duymadan tam anlamıyla teslim olmadıkça inanmış olmazlar."[361]

İnananlar vahiy olarak gelen her hükme içlerinde herhangi bir sıkıntı duymaksızın kalben ve amelî olarak uyarlar. Zerre kadar bir karşı çıkma hissi duymaksızın bütünüyle teslim olurlar.[362]

Kur'ân'ın imanla birlikte bulunmasını öngördüğü teslimiyet duygusu, vahyin öğrettiği düşünce ve hayat tarzına karşı takınılması gereken bir duygudur. Gerçekten inanmış olabilmek için her konuda Yüce Allah'ı nihaî otorite kabul edip O'na içtenlikle teslim olmak lazımdır. Peygamberin bildirdiği vahiyleri

teslimiyetle kabul edip, boyun eğmeyen gerçek mümin olamaz. İnsan herhangi bir otoriteye mecbur kaldığı için itaat eder, teslimiyet gösterebilir. Ama içten içe buna karşı çıkar, isyan eder. Mümin'in Allah'a teslimiyeti ise hem içten hem de dıştan olmalıdır.

Müminin kalbi Yüce Allah'tan gelen her şeye razı olmalıdır:

"Allah ve Resûlü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir kadın ve erkeğe, o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resûlü'ne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşer."[363]

İman ancak gönül teslimiyeti ve yatışkânlığı ile kemâle erer. Yüce Allah bunu "münîbîne ileyh" buyruğuyla vurgular.[364] "Gönülden kendinizi Allah'a verin, O'ndan korkup sakının. Namazı dosdoğru kılın ve müşriklerden olmayın."[365]

d) İhlâs (Samimiyet)

İhlas, sevgiyi ve samimiyeti açıkça göstermeyi ifade eder. Allah'a ihlas ile bağlanmak dinde ihlaslı olmak anlamına gelir. Samimi olarak Allah'ı birleyen kimse ihlaslı kimsedir. İhlâs, itaat bağlamında ele alınırsa riyadan uzak olma anlamını içerir.[366]

Kalbde doğup gelişen "İman" olgusunda mevcut bulunan niteliklerden birisi de ihlâstır. İmanın tarifini, onun özelliklerinden hareketle tanımlamaya kalkışan kimse, imanın unsurlarından birinin samimiyet ve içtenlikle bağlanma olduğunu, riya ve iki yüzlülük gibi samimiyete gölge düşüren unsurları bünyesinde barındırmadığını ifade edecektir.

Yeri geldikçe ve değişik vesilelerle "ihlâs" unsuruna yer

veren Kur'ân-ı Kerim, inanç konusunda samimiyetsizlik, ikiyüzlülük, riyakârlık yapmaları dolayısıyla münafıkları yerer ve onların bu psikolojik durumlarını hastalık olarak değerlendirir.

"Söyle (onlara): Allah, bizim de sizin de Rabb'iniz iken, O'nun hakkında bizimle tartışıyor musunuz? Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız size aittir. Biz O'na gönülden bağlananlarız."[367]

Ve nahnu lehû muhlisûn cümlesinde "ihlâs" olgusu şöyle izah edilir: İhlâs sahibi olarak müminler gönülden Allah'a bağlanan, ibadetlerinde içtenlikle O'na yönelen, O'ndan başka hiçbir batıl ilâha samimiyet, sempati duymayan kimselerdir. Allah (cc) rızasına uymayan hususlarda kimsenin hatırına, gönlüne bakmazlar.[368] İlgilerini sevgilerini yalnızca O'na yöneltirler. Sahip oldukları her şeyi O'nun için feda etmeye hazırdırlar.[369]

"Ancak tevbe edip hallerini düzeltenler, Allah'a sımsıkı sarılıp dinlerini yalnız O'nun için yapanlar başkadır. İşte bunlar müminlerle beraberdirler. Allah, müminlere yakında büyük mükâfat verecektir."[370] Dini Allah'a halis kılmak, itaat ederken yalnızca O'nun rızasını gözetmek manasına gelir.[371]

"De ki; Rabb'im bana adaleti emretti. Her mescidde yüzlerinizi O'na doğrultun ve dinî yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarın. İlkin sizi yarattığı için yine O'na döneceksiniz."[372]

"De ki: Ben dinî, Allah'a halis kılarak O'na kulluk etmekle emrolundum."[373]

"De ki: Ben dinimde ihlâs ile ancak Allah'a ibadet ederim."[374]

"Haydi kâfirlerin hoşuna gitmese de Allah'a, Allah için dindar ve muhlis olarak dua edin."[375]

İmana eşlik eden bir duygu olarak ihlâs, Yüce Allah'a

iman ve itaat hususunda katıksız bir samimiyettir ve bu içtenliğe gölge düşürecek riya gibi her türlü kusurdan arınmayı ifade eder. İhlâs duygusunun etkisiyledir ki, imana hiç bir batıl düşünce bulaşamaz. İhlas Allah ile kul arasında bir sır olup kul, Allah'a itaatında yalnızca O'nun rızasını gözetir. **İhlas duygusu insanda ne kadar güçlüyse amellerde riya o oranda azalır.**

e) Yakîn (Kesin İnanç)

Yakîn kelimesi ilim, şüpheyi giderme, gerçeği ortaya çıkarma gibi manalara gelir. Şüphenin zıddıdır.[376]

Genellikle inançlar insanda bir yakîn ile bulunurlar. Başka bir deyişle hüküm halinde ifade edilen önermede hiçbir şüphe ve kuşkuya yer bulunmaz. İnanç şüphe kabul etmez. Hükümler müsbet olsun, menfî olsun "kesin" olarak verildiği zaman inanç vardır. Fakat bir şeye inanmak veya inanmamak konusunda deliller eşit olursa, insan kararsızlık ve kuşku içerisinde kalır, şüpheye düşer. "Şüphe" ise, müsbet ve menfî bir şekilde kafî hüküm vermez. "İnanç, hüküm mevzuu ve mahmulüne bütün kaplamıyla şamil olursa, buna kesin inanç (yakîn) denilir. Fakat verilen hüküm kısmen yani, tasdik kâtî değilde, ihtimalli olursa buna da zan (rey=opinion) denir."[377]

"İnanma olayına psikolojik yönden baktığımızda, onun düşünebilen bir varlık olan insanın bir fiili olması bakımından sebepsiz meydana gelemeyeceği açıktır. İnsan saçma bir şeye de inanabilir, fakat buna saçma olduğu için değil, O, inanca konu olan şeyi kabul etmek için kâfi bir delil, sağlam bir temel bulmak durumundadır. Bu açıdan bakıldığında inanç ile kesin bilgiyi psikolojik bakımdan birbirinden ayırdetmek mümkün değildir. Bu durumda kesin bilgi de inancın özel bir halidir ve bir çeşit inançtır."[378]

Kur'ân-ı Kerim "yâkîn" kavramını "iman" kavramıyla aynı manada kullanmıştır.

"Böylece biz, kesin iman edenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin muhteşem varlıklarını gösteriyorduk."[379]

"Sana indirilenlere ve senden önce indirilen kitap ve peygamberlere ve âhiret gününe iman ederler."[380]

"Namazı kılan, zekatı veren ve âhirete de kesin olarak iman eden müminler için hidayet rehberi ve müjdedir."[381]

"Namazı kılarlar, zekâtı verirler ve onlar âhirete de kesin olarak iman ederler."[382]

"Sabrettikleri ve âyetlerimize kesinlikle inandıkları zaman, onların içinden, buyruğumuzla doğru yola ileten rehberler tayin etmiştik."[383]

Yüce Allah, kendi varlığına delâlet eden tüm âyetleri "yakîn" (kesin bilgi) ile kendisine iman edecek kullarının idraklerine sunmuştur.[384]

Ayet-i kerimelerde imanın ayrılmaz bir parçası olarak sunulan yakîn olgusu bir şeyi kuşkusuz bilmek, kesin ve kararlı inanmak demektir.[385]

Mümin bir kimse hiç bir şek ve şüpheye yer vermeksizin, Yüce Allah'a ve O'nun vahiylerine sarsılmaz bir inanç ve kararlılıkla bağlıdır.

B. İMANIN DIŞ (FİZYOLOJİK) BOYUTU

Kalbdeki iman dışarıya yansımaya, meyveleri dil ve bedenin diğer organlarında gözükmeye başlayınca, ortaya iki temel davranış türü çıkar. Dil ile ikrar ve amel. Bunlardan ilki kalbde gizli olan inancı itiraf ve ilan etmektir. Çünkü iman kişinin kalbinde yer ederse, onu başkalarına anlatmadan edemez. İkincisi ise, kişinin tutum ve davranışlarında, ibadetlerinde, diğer insanlarla olan ilişkilerinde, benimsediği değer yargılarında ve aldığı kararlarda, gizli-açık bütün hareketlerinde Allah'ın emirlerine uyması ve yasaklarından kaçınmasıdır. İkrar ve amel olgusu ikisi birlikte şu âyet-i kerimeye konu olmuştur: "İnsanları Allah'a çağıran, güzel işler işleyen, ondan sonra da ben müslümanlardanım diyenden sözce daha güzel kim vardır."[386]

1. Dil ile İkrar

Bir iç tecrübe olarak yaşanan imanının dışarıya yansıma şekillerinden biri, dil ile sözlü ikrardır. Söz, bir kimsenin onunla kendisini açığa vurduğu ve kendisini başkasına teslimettiği ifade vasıtalarının en mühimidir. Söz, insanı rıza ve anlam bütünlüğü halinde başka varlığa taşır. Kalbdeki rûhi tecrübe, buna uygun düşen sözlü bir formül ile ifâde edildiği zaman, tam şuur kazanmış iman haline gelir. Yaşanmakta olan kalbdeki dinî tecrübenin, sözle desteklenmesi, pekiştirilmesi manasına gelen "ikrar", Yüce Allah ile kul arasındaki karşılıklı ilişkinin tabiatını dile getirir. Kişi, "Allah'tan başka ilâh yoktur" dediği zaman, Yüce Allah'ın varlığı karşısında O'nun varlığına şahâdet ederek, kendi bütünlüğünü ve bağımsız gerçekliğini de ifade etmektedir.[387]

Kalben kesin bir şekilde iman eden, ifâde hususunda, her-

hangi bir biyolojik, psikolojik veya sosyal baskı türünden mazereti bulunmayan kimsenin şehâdet cümlelerini diliyle itiraf etmemesi düşünülemez.[388]

Mümin bir kimse İslâm'ı din ve dünya görüşü edindiğini övünerek ve bundan onur duyarak[389] "ben müslümanlardanım"[390] der. "Şüphesiz Rabb'imiz Allah'tır deyip"[391] Yüce Allah'ın rablığını itiraf ve vahdaniyetini ikrar eder.[392]

Kur'ân-ı Kerim'de "kâlû" dediler,[393] kâlû akrarnâ kabul ettik dediler,[394] kâlet dedi[395] müminlerin imanlarını itiraf ve ikrar ettikleri belirtilirken, "kul"'de ki,[396] kûlû deyin[397] ifadeleriyle de müminlerden imanlarını sözlü olarak itiraf etmeleri istenmektedir. Fakat dil ile yapılan her ikrar, imanın ikrarı olmayabilir. İman ettiklerini ifade etmelerine, sözlü olarak itiraf etmelerine rağmen kalben iman etmeyen kimselerde vardır.[398]

2. Amel

İman'ı inceleme alanı olarak seçen ilmî literatürde amelin insandan bir cüz olup olmadığı meselesi tartışma konusu olmuştur. Mâturîdi ve Eş'arî kelâmcıları ameli imanın bir cüz'ü (parçası) olmadığını ileri sürmüşlerdir. Kalbinde imanı bulunduğu ve bu imanı diliyle söylediği halde amelleri işlemeyen ve yasakları çiğneyen kimseleri mümin saymışlardır. Böyle kimseler iman eden, fakat günahkar müminler olarak kabul edilmiştir.

Mu'tezile ve Hâriciler ameli imandan bir cüz saymışlar, iman kalb ile tasdik, dil ile ikrar, tutum ve davranışların toplamıdır demişlerdir.[399]

Bütün bu yaklaşımlar daha çok tasdik, ikrar ve amel unsurlarından ne kadarına sahip olanın mümin sayılıp sayılmayacağı, kâfir olup olmayacağı meselesine bağlı olarak ortaya çık-

mıştır. Fakat biz bu yaklaşımın ötesinde psikolojik bir vakıa olarak içsel bir olgu olan tasdik ve ona eşlik eden duygular ile zâhirî (dış) bir gerçeklik olan ikrar ve amel arasındaki ilişkiyi ele alacağız.

İman, insanın bio-psişik varlık bütünlüğüne ait bir eylemdir. Hem psişik yapıya ait fenomenlerle (sevgi, korku, teslimiyet, vs.) hem de maddî varlığının ortaya koyduğu her çeşit fiille, ilişkisi vardır. Dolayısıyla, diyebiliriz ki, imanın insanda cereyan eden bir iç (psikolojik) yönü, bir de dış varlığa yansıyan haricî (fizyolojik) yönü mevcuttur.[400]

İnsanın bütün fiilleri (fizyolojik eylemleri), psişik (iç) yapı tarafından ortaya konmaktadır. İnanma olgusu da ruhi (iç) yapının tayin ettiği, insanî etkinliklerin zarurî temellerindendir. Hatta bir iç akt olarak iman, amellerin gerçekleşmesini sağlayan, başlıca faktör ve en köklü psişik fenomendir. İnsanın amelleri çoğu kere, bu iç fenomenin gerçekleşmesi anlamını taşır. "Hayat, istikbale yönelik bir faaliyetin, inanma ile inancını gerçekleştirme arasındaki daimi çabanın ifadesidir."[401]

İnançlarına göre davranmak insanlarda fıtrîdir, doğuştan gelir, inanan insan amellerini, daima inancına uyduracak, inançlarıyla amelleri arasında uyum sağlamaya çalışacaktır. Nefsin istekleri gibi çeşitli motivler, insanı inancına ters düşecek şekilde davranmaya sevkedebilir. Böyle bir pozisyonda, kişinin tutum ve tercihini, elbetteki, inancının derinliği ve içtenliği, yahut zayıflığı belirleyecektir.[402]

Beden kalbin isteğine ilgisiz kalamaz. Kalb iyi ise, yani zihinsel ve duygusal boyutları ile gerçek iman kalbde yerleşmişse, beden kalbdeki imana göre eylemini yapacaktır. Fiziksel eylemler, daima psikolojik (içsel) eylemleri izler. İçsel eylem iyi

olursa fiziksel eylem de iyi, birincisi bozuk olursa, ikincisi de bozuk olur.[403]

Amel unsurunun dışarıya yansımadığı yerde din duygusu ve inançlar gizli kalır, bilinemez. Psikolojik (içsel) unsur varlığını amel ve davranışlarla dışarıya aksettirmediği müddetçe soyut, belirsiz bir olgu halinde kalıverecektir.[404] "Eğer bir konuda, en son ulaşılan merhale inanç olarak belirlenmiş ise, bunu gerektiren bir vaziyet alış, bir davranış ortaya çıkar. Tıbba inanmak demek, doktora danışmak ve onu reçetelerine riayet etmek demektir. Aksiyon, genellikle inancın bir belirtisidir ve harekete geçmeyen inanç, gerçek inanç değildir."[405] "Kalbde tam bir iman meydana geldiği halde, kişinin gücü oranında bu imanın dış davranışlara yansımaması mümkün değildir ve yine insanın bir başkasını kesin bir şekilde sevdiği halde eğer onunla buluşmaya gücü yetiyor ise, bu yolda hiçbir teşebbüse girişmemesi, hiçbir adım atmaması olacak şey değildir."[406]

Bir işi yapmak için tam bir niyet ve kararlılığın, yeterli derecede kudretin bir araya gelmesi istenen şeyin gerçekleşmesini gerektirir. Tıpkı bunun gibi bütün unsurlarıyla tam ve mükemmel olarak kalbde kök salmış iman da görünür ikrar ve amel gibi dış tezahürleri gerekli kılar. Kalbdeki imanın, normal bir sonuç olarak dışarıya yansımaksızın varlığını devam ettirebilmesi adeta imkânsızdır.[407] Bireylerin kalbî inanışları ile, inanışa bağlı ameller bütünlüğü şeklinde gerçekleşmesi gereken iman eyleminde, objektif unsur olarak ameller terkedilirse, ortada sade basit ve kısır bir duygu ile bilgi kalır. Böylece bireyin benliğinde birtakım duygu ve düşünceler halinde varlığını sürdürmeye çalışan iman zayıflamaya yüz tutar.[408]

"Psişik enerjimizin verimi olan duygu ve düşünceye icra eden ancak hareket (action)dur. Esasında duygular bir nitelik

(keyfiyet) olarak var olmakla beraber, bunların şekil almaları ancak fiillerimizle mümkündür. Burada diyebiliriz ki hiç ibadete başvurmayan insanın dindarlığı farazî ve hayalidir. Çünkü pozitif bir durumda olan zihnî hayatımız ancak hareketle objektifleşir, dıştan görülebilecek hale gelir."[409]

Kur'ân-ı Kerim'de "iman" ile "amel" kavramlarının pekçok âyette yan yana, defalarca ve sık sık tekrar edilmesinin amacı, kalbî imanla, imanın dış boyutu arasındaki münasebeti belirtmek, mutlak manada bir imanın kalbî ve amelî boyutların birleşerek oluşturdukları kompozisyondan meydana geldiğini vurgulamak, buna dikkatleri çekmekten başka ne olabilir?

İman mutlak manada ele alınınca kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve amel olarak karşımıza çıkar. eş-Sâfiî ve Ahmet ibn Hanbel'in değerlendirmeleri de bu doğrultudadır.[410] Bununla birlikte Ehl-i sünnet yönü ağır basan müfessirler şer'î imanı kalbin tasdiki olarak kabul etmişlerdir.[411] Tefsirinde büyük ölçüde Zemahşerî'yi taklit eden Nesefî bu konuya gelince tutumunu hemen değiştirir. İman dil ile ikrar kalb ile tasdiktir, amel imana dahil değildir der.[412] Zemahşeri ise ameli imana dahil eder.[413] İtikâdi âyetlerin yorumunda genellikle müfessirler, kendi kanaatlerinden çok mensubu bulunduğu mezhebin görüşleri doğrultusunda tefsir yaparlar.[414]

"O muttakîler ki, gayba inanırlar..."[415] âyetindeki iman kavramına ilişkin görüşleri nakleden Taberî imanın, tasdik, ikrar ve amelden teşekkül edeceğini belirtir.[416]

Gerek Kur'ân'ın genel muhtevasının, gerekse iman ve amel kavramlarının birlikte ve oldukça fazla kullanılmasından[417] anlaşılıyor ki, kalbdeki iman zâhirî görüntüler, tutum ve davranışlar halinde amele yansır. İnsanın bütün davranışlarının

psikolojik (iç) yapı tarafından ortaya konduğu ve inançlara göre davranmanın insanda fıtrî olduğu görüşü de imanın amelle olan köklü ilişkisini destekler mahiyettedir.

IV. İMANDA ARTMA VE EKSİLME

İman, büyüyüp gelişmeyen ve bir konumda donup kalan bir yapıda olmayıp hem gelişmeye hem de gerilemeye müsait bir yapıya sahiptir. Allah'a ve onun gösterdiği iman eden kişinin imanı sabit kalmaz, donuk ve durgun olmaz, yükselme ve alçalmalara her zaman açıktır.[418]

İmanın artması, kökleşmesi kalbe iyice yerleşmesi demektir. İmanın dereceleri olmadığı kabul edilemez. İmanlarına arasıra şüphe giren samimi müminler olduğu gibi, imanın bütün ruhlarını kuşattığı müminler de vardır. Herkesin inanış gücü aynı olmaz. İmanın artışı, hiç şüphe bulaşmayacak güce erişmesidir. Bu psikolojik bir haldir.[419]

"Müminler düşman ordularını gördükleri zaman dediler ki, bu Allah'ın ve Resûlünün bize vadettiği şeydir. Allah ve Resûlü doğru söylemiştir. Bu sadece onların imanlarını ve teslimiyetlerini arttırdı."[420] "Bir kısım insanlar müminlere, düşmanlarınız size karşı toplandılar; aman sakının onlardan dediklerinde bu, onların imanlarını bir kat daha arttırmış ve Allah bize yeter, O ne güzel vekildir, demişlerdir."[421] Zorluklarla denendiği anlar imanın artmaya, güçlenmeye, yükselmeye aday olduğu anlardandır. Zor dönemlerden geçen gerçek müminler imanlarında tereddüt göstermeden, bu tür denemelerden imanları daha da güçlenerek çıkmasını bilirler. Aksi de olabilir, gerekli fedakarlığı gösteremeyen ve itaatten sapan kişinin imanı ve itminanı aza-

lır. İmandaki bu artma ve eksilme manevî bir olaydır.[422] İmanın denendiği anlarda zaaf göstermeyen müminlerin, Allah'a olan yakînî inanışları artar. Yakîn ise, aşkla, tefekkürle, delillere başvurmakla artar.[423] İmanın artması "yakînleri artar, sağlamlaşır, itikadları perçinleşir,"[424] "Allah'a daha fazla ihlasla yönelirler"[425] şeklinde değerlendirilmiştir.

"Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rabb'lerine dayanıp güvenen kimselerdir."[426] Ayette sözü edilen iman artışı tasdikte artış, gönül ferahlığının ve kalb itminanının artışı, sağlam ve köklü bir yakîn oluşması[427] şeklinde açıklanmıştır.

İnsanda yakîn ve itminan imanla birlikte her zaman mevcut olur. Bazı durumlarda bu itminan ve yakîn daha da güçlenir. "İmanlarına iman katsınlar diye müminlerin kalblerine güven indiren O'dur."[428] İmanlarına iman katmak yakînlerine yakîn katma, akidede sağlamlaşma, kalblerdeki itminanı arttırma anlamına gelir.[429]

Dikkat edilirse zorluk anları kişinin Allah'a daha çok yöneldiği, ihtiyaç duyduğu, yakınlık hissettiği anlardır. Aynı şekilde gerek Allah'ın kitabını okuyan, gerekse başka şekilde Allah'ı ve onun eserlerini tefekkür edenlerde Allah'a yakın olma hissi oldukça fazladır. Bu ve benzerî durumlar kalbdeki imanın güçlenişini, artışını, kararlılığını, sarsılmazlığını, kısacası tarifi mümkün olmayan manevî bir durumu meydana getirir. İmandaki bu artma ve eksilme insandan insana, ortamdan ortama değişir, aynı kalmaz.

V. İMANIN İNSAN HAYATINA OLAN ETKİNLİĞİ

A. İMANIN BİREYSEL ETKİNLİĞİ

Psikoterapi, ruh hastalıkları ve çeşitli davranış bozukluklarında uygulanan bir tedavi yöntemidir. Daha ziyade, hekim ile hastanın arasındaki araçsız ve sözel bir ilişkiye dayanır. Bunun, telkin tedavisi, kısa süreli psikoterapiler, davranış tedavisi, psikanaliz, uğraş tedavisi, psikodram, sosyoterapi gibi tipleri vardır.[430]

Günümüzde Batılı, ruh hastalıkları uzmanları, akıl hastalıklarını tedavi etmenin çaresini, din ve Allah'a imanda, O'ndan başka her kuvvetin âciz kaldığı anda, O'na yönelmekte bulmuşlardır.[431] Bu yöntemi uygulayanlardan birisi de "Allah İlim Asrında Tecelli Ediyor" kitabının yazarı Pol Ernest Adolf'tur.[432]

Burada anekdot olarak, bir müslüman psikoloğun psikoterapi yöntemiyle yapmış olduğu tedavi sürecini aktarmakta fayda görüyoruz.

"Hastalarımın İslâm'a olan inançlarının, tedavilerinde her zaman büyük bir paya sahip olduğunu görmüştüm. 1965'te Rabat Üniversitesi'nin araştırma hastanesinin neropsikiyatri bölümünde iken Fas'lı genç bir bayan servisimize havale edilmişti. Kaygı, yetersizlik duyguları, çöküntü ve bazı fobik tepkiler gibi bir çok şikayeti vardı. Bu hastaya uygulanan "duyarsızlaştırma" tekniği başka bir yerde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Fakat burada bizi asıl ilgilendiren onun hastaneye iki defa kabul edildiği yaklaşık bir yıllık bir dönem içinde merhametsiz bir üfürükçüye götürülmüş olmasıdır. Bu hasta, ne geleneksel şifacılar ve modern hekimlerden ne de grup psikoterapi ve trankuilizan ilaçlardan hiçbir fayda görmemişti. Grup seanslarından birinde, hastaneden ayrılmakta olan erkek bir hastaya moral desteği sağ-

lamak için günahkâr davranışlarının affedileceğine ilişkin Kur'ân'dan bir bölüm okuyordum.

"Rabbinizin mağrifetine ve genişliği göklerle yer kadar olan ve Allah'tan korkanlar için hazırlanmış bulunan Cennete koşun, o takva sahibi olanlar, bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcarlar. Öfkelerini yenerler ve insanların kusurlarını bağışlarlar. Allah iyilik yapanları sever. Onlar bir hayasızlık yaptıkları veya nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar ve hemen günahlarının bağışlanmasını isterler. Günahları Allah'tan başka kim bağışlar? Onlar yaptıkları kötülükleri bilerek tekrarlamazlar."[433]

(Orada bulunmakta olan) bayan hasta, bu âyetlere hiç beklenmedik bir gözyaşı seli ile cevap verdi. O anda baş psikoterapist Dr. Habib tedavi için onu yukarıya çıkarmamı istedi. Allah'ın tüm günahları affedeceği ile ilgili Kur'ân âyetlerini okumaya ve basit bir dille açıklamaya devam ettim. O an duygusal bir boşalımın başlangıcıydı ve davranışsal terapi tekniklerinin uygulanmasıyla hasta çok kısa bir sürede iyileşme göstermişti.

Bu başarılı dramatik iyileşmeden sonra Dr. Habib bana şunları söylemişti. "Son üç yıldan beri hastanedeki büromda mukaddes Kur'ân'ın bir nüshasını her zaman yanımda bulunduruyorum. Daha önceleri onu hastalarıma karşı terapik bir yardımcı olarak kullanabileceğimi hiç düşünmemiştim."[434]

Nevrotik ve güven duygusunu kaybeden hastaların dinî duyguların uyandırılmasıyla kolayca gevşeyebildikleri ve aşkın bir sükûnete kavuştukları tesbit edilmiştir.[435] Kuvvetli bir dinî inanç psiko-somatik hastalıkların pek çoğunun nedeni olan üzüntüleri, yorgunlukları, sıkıntıları, korkuları giderebilmekte-

dir. Dr. A.A. Brill'in ifadesiyle, "Gerçekten dindar bir insanda sinir illeti olmaz."[436] Dr. Carl Jung'un açıklamaları ise şöyledir: "Son otuz sene içinde dünyanın bütün medenî memleketlerinden bana müracaat edenler oldu. Yüzlerce hastayı tedavi ettim. Hastalarımdan hayatın ikinci yarısına erenler, yani otuz beş yaşını geçmiş olanlar arasında hiçbir kimse yoktur ki, müşkülünü halletmek için son başvurduğu şey dinî bir bakış bulmaktan ibaret olmasın. Emniyetle diyebilirim ki, her birinin hastalanmasına sebep, her devirde her yaşayan dinîn saliklerine bahşettiği nimetlerden mahrum olmasıdır. Hem de dinî görüşü yeniden kazanmıyanlardan hiçbiri gerçekten iyileşmedi."[437] Dr. Henri Link de, bir psikiyatrist olarak, ruhsal hastalıkların esas nedeninin imansızlık olduğunu keşfederek hastalarını iman etmeye çağırmış, dinî müesseselere devam etmeye teşvik etmiştir.[438]

B. İMANIN TOPLUMSAL ETKİNLİĞİ

İmanın önemli tesirlerinden birisi de, birleştirici ve toplayıcı bir faktör olarak toplumlarda vazife görmesidir. Toplumu oluşturan bireyler özel yaşantıları çerçevesinde birbirlerinden ayrı şahıslardır. Aynı dine inanıyor olmak, bu bireyleri belirli ortak amaçlar ve ödevler karşısında bir bütün haline getirir. Böylece, birbirine yabancı olan insanlar aynı düşünce ve aynı duygu etrafında birbirleriyle kaynaşarak, bir birlik oluştururlar.[439]

Kur'ân-ı Kerim müminleri manevi bir bütün olarak değerlendirir. "Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın: parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmiş ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz,

bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklar ki, doğru yolu bulasınız."[440]

Bu âyette müminlerin Kur'ân etrafında toplanmaları ve ayrılığa düşmemeleri isteniyor.[441] Böylece Kur'ân ilkeleri etrafında inanç birliği, düşünce birliği, amaç birliği oluşsun ve kalbler birbirine iyice ısınıp yaklaşsın, bireyler arasındaki dayanışma, dostluk, sevgi, samimiyet ve kardeşlik kuvvetlensin.

Aslında âyette geçen ihvânen kelimesi de birbirine alabildiğine merhametli, samimi, candan, tek hedef ve gaye üzerinde birleşmiş[442] İslâm toplumunu karakterize eder.

Akrabalık ve neseb bağları nasıl insanları birbirine yakınlaştırıyorsa imân da insanları öyle birleştirir.[443] Nitekim Yüce Allah imanın bu fonksiyonuna şöyle işârette bulunur: "Müminler ancak kardeştirler."[444] "Onları tek bir asla, tek bir öze bağlayan iman bağı mevcuttur."[445] Burada imanla birlikte bulunması gereken sevgi duygusunun rolü unutulmamalıdır. Olgun bir iman Allah'ı, Resûlünü ve bütün iman edenleri sevmeyi öngörür. Sevgi gibi duygular ise toplumsal birliğin psikolojik temelini oluşturur.

Soy, ırk, renk, dil, ortak menfaat gibi beşeri bağlar, inanç bağıyla aynı güce sahip değildir. Bu beşeri bağlar, insanları bir araya toplamayacak kadar basit ve zayıf bağlardır. Aynı zamanda doğuştan gelen bir eğilim olarak iman ise, beşerî bağlardan daha kapsamlı ve kökleri daha derin bir birleştirici kuvvettir. İnanca dayalı birlik sağlam, köklü, uzun ömürlü, mekânları aşan, bütün ırkları kuşatan, bütün mensuplarını tek ideal etrafında toplayan sosyal bir yapılanmadır.

Tevhid inancına sahip olmak, bütün insanların, bütün varlıkların Rabb'inin bir olduğu imajını doğurur. Her şeyi yaratan, idare eden, hayır ve saâdet ihsan eden O'dur. Rahmeti bütün insanlara şâmildir. Böylece insanlar; Bütün eylem, çaba ve yönelişlerinin odak merkezi olarak O'nu esas almak durumundadırlar.

"...Kuşkusuz hepimiz Allah'ınız ve yine O'na döneceğiz."[446]

"...İlâhınız bir ilâhtır, O'ndan başka tapacak yok, Rahman ve Rahim O'dur."[447]

İnsanların ümit ve hareket kaynağı, hedef ve ideali tek ve aynı olduğu zaman herkes kendini Yüce Allah'ın kulu bilip, O'na doğru yönelip, kendi aralarında ayrılığa düşmemelidirler.

Tevhid, insanî kardeşliğin, beşeri eşitliğin esasıdır. Şirk koşmak, yani kimilerin, kimilerini Rab edinmesi kardeşlik ve birliğin gerçekleşmesine engel olur. Nitekim Kur'ân-ı Kerim insanları İslâm'a davet ederken bu esası dikkate almıştır.

"Ancak Allah'a ibadet etmek, O'na bir şeyi ortak koşmamak, Allah'ı bırakıp birbirinizi Rab'ler olarak benimsememek üzere, bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin."[448]

Aynı toplum içerisinde bireyler değişik düşüncelere, farklı inançlara sahip olsalar, bu toplumda davranış ve eğilimler de çeşitli ve dağınık olur. Böyle bir yapılanmada toplumsal birlikten söz etmek imkânsız gibidir. İnanç noktasında, bireylerin aynı ortak dine mensup olması aralarındaki bağların ve birliğin bütünlüğün garantisidir. "Dini cemaat aynı tecrübeye bağlı kimselerin dayanışmasını ifade ve isteklendirme amacını güden iman sembollerini formülleştirmek yoluyla kendi birliğini kuvvetlendirir."[449] İman, sürekli olarak toplumsal açıdan hedef birliğine, hedefe ulaşmada vasıta birliğine ve ilke birliğine sevk

eder. Böylece mümin'ler tek sancak, tek rehber etrafında toplanırlar.[450] Aralarındaki bağ yapmacık ve çıkar ilişkisinden öte; ülfete, sevgiye, samimiyete ve dostluğa dayanır. Aralarında kalb ve gönül bağı vardır.

"Ve Allah, onların kalblerinin arasını birleştirendir. Sen yeryüzünde bulunan herşeyi verseydin, yine onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat, Allah, onların aralarını bulup kaynaştırdı. O mutlak galiptir, hikmet sahibidir."[451] Hz. Peygamber'in oluşturduğu ilk İslâm toplumu, daha önce aralarında ayrılık ve düşmanlık varken, İslâm'ın ortaya çıkışıyla aralarındaki düşmanlık dostluğa, ayrılık birlik ve beraberliğe dönüşmüş tek vücut olmuştur."[452]

Ayette, yeryüzünde bulunan şeylerle yani maddî, dünyevî bağlarla gönüllerin hakkıyla birleştirilemeyeceği, gerçek ve sarsılmaz, samîmî, katıksız birliğin ancak iman bağıyla sağlanacağı belirtiliyor.

Kur'ân-ı Kerim, müslümanları evrensel bir ailenin bireyleri olarak ilan etmiştir. Bu sarsılmaz toplumsal birliğin oluşmasında en büyük rolün Allah'ın ip'ine (Kur'ân'a) ait olduğu unutulmamalıdır. Çünkü birlikte Allah'ın ipine sarılmak inanç ve eylem birliğini sağlamak demektir. Herşeyi bir olan insanlar arasındaki bağların ne derece güçlü olduğu ise tasavvur edilemez.

VI. İMAN ESASLARI

A. ALLAH'A İMAN

İnanç esaslarıyla ilgilenen akaid ve kelam ilmi Allah'a iman konusu çerçevesinde Allah'ın varlığı ve sıfatlarını ağırlıklı olarak incelemişlerdir. Allah'ın varlığı meselesini şu şekilde ele

almışlardır: Allah'a iman dinin temelidir. Din bütünüyle Allah'a iman esasına dayanır. İnsanda doğuştan Allah'a inanma kabiliyeti vardır. Kainattaki ahenk ve nizam insanı zihinsel ve duygusal yönden etkileyen ve onu Allah'a iman etmeye sevkeden delillerdir. Dini kabiliyet ve iman motivleri başlıklı konularımızda bu hususlara değinmeye çalışmıştır. Allah'ın sıfatları konusunu ise burada, iman eden bir müminin bu sıfatları bilmeye olan gereksinimini esas alarak inceleyeceğiz.

İnsan doğal olarak inandığı Allah'ı bilme yönünde eğilim gösterir. Bu konuda hiç bir şey bilmeyen kimse merak ve tatminsizlik içinde kalır, bunalır. Kur'ân öğretileri doğrultusunda Allah'ı bilmenin yolu O'nun isim ve sıfatlarını bilmekten geçer. İman ettiği Allah'ı isim ve sıfatlarıyla bilmek, kişiye vasıtasız olarak yaratıcıyla bir tür diyalog kurma imkanı sağlar. Bu isim ve sıfatlar, beşer idrakine sığmayan uluhiyet ile duyular âlemi ve akıl dünyasında yaşayan insan arasında iletişimi sağlayan bir bağ olarak değerlendirilebilir.

İnsanda Allah'ı bilme merak ve eğilimi çocukluk çağında başlar. Çocuklar 3-4 yaşlarında Allah'ı algılamaya, zihinlerinde canlandırmaya çalışırlar. Fakat zihinleri soyut kavramları anlama yeteneğinden yoksundur.[453] Allah'ı hep somut bir varlık olarak,[454] bir insanın nitelikleri çerçevesinde algılayabilirler. Kavrama kabiliyetleri ancak gözle görülebilen şeylerle sınırlıdır.

Sekiz yaşlarından itibaren Antropomorfizmin etkisi hafifler, onbir yaşlarına doğru Allah tasavvuru gittikçe ruhânî bir niteliğe bürünür. Oniki yaşlarına gelindiğinde ise rûhânileşmiş bir Allah inancı kesinleşir.[455]

Yetişkin bir mümin kendi güç ve kabiliyeti nisbetinde Allah'ın zat ve sıfatlarını soyut bir tasavvurla bilip O'nun varlığı-

na öylece inanır. Çünkü kendisine verilen akıl ve duyu organlarıyla Allah (cc)'ın hakiki hüviyetini bilme ve idrak etme kabiliyetinden yoksundur. Duyu organları ve akli idraki sınırlı olan insan; zatı ve sıfatlarıyla her türlü somut tasavvurun üstünde bulunan Yüce Allah'ın ilâhi hakikatini anlayamaz. Beşeri güç ve kabiliyetleri bunun için yetersiz kalır. İnsanın elindeki imkânlar ne kadar çoğalırsa çoğalsın, bütün bunlar Allah'ın zatını kavrama konusunda işe yaramazlar. Allah'ın zatını kavramaya çalışmak, aklı sapıklığa götüren sonuç alınamayacak bir çabadır.

Varlık ve olaylar iki kategoride değerlendirilir; Duyularla algılanabilenlerin duyularla algılanamayıp, akıl ile idrak edilebilenler. Duyularla algılanabilenlerin gözlenebilir bir sureti vardır. Aklen ve zihnen tasavvur edilebilen nesne ve olayların ise zihni bir sureti mevcuttur. Yüce Allah ne duyularla algılanabilen bir varlık ne de aklen idrak olunan bir eşyadır. O bunlardan apayrı bir "Zat"tır. O'nun Zat'ı duyu ve akıl vasıtasıyla eserlerinden bilinebilir.

İnsan doğal olarak Rabb'ini bilmek tanımak ister ve bu isteğini Allah'ın isim ve sıfatlarını bilerek karşılar. Allah'ın isim ve sıfatları bilgisi insanın ikinci bir ihtiyacını daha giderir. Mümin, Allah ile olan bağını her zaman ve konum içerisinde kesintisiz sürdürmek durumundadır. Bu süreç içerisinde insanın ruh hali ve ihtiyaçları, içinde bulunduğu durum çeşit çeşittir. Sever, korkar, minnet duyar, sığınır, yardım ister, yalvarır, rızık ve nimet ister, bağışlanmak ister, başarı ister, hidayet ister, iman ettiği ilahın yüceliği hissetmek ister. Sözkonusu ihtiyaçlarını gidermek için Allah (cc)'ın hususiyetlerini belirten isimlerine başvurur. Çeşitli durumlarda vaziyetine en uygun isim ile niyazda bulunur.

Allah'a olan sevgisini izhar etmek istediği zaman el-ve-

düd sıfatıyla, şükretmek istediği zaman, el-Hamid eş-şekûr sıfatlarıyla, yardım istediğinde el-Mustean sıfatıyla, rızk istediğinde er-Rezzak sıfatıyla, bağışlanma istediğinde el-Gafur sıfatıyla, düşmanları karşısında zorda kaldığında en-Nasir sıfatıyla, Yüce Allah'ın güç ve kudretini hissetmek istediğinde el-Ala, el-Aziz, el-Cebbar... sıfatlarıyla insan Allah'a yönelir.

"En güzel isimler Allah'ındır. O'na o isimlerle dua edin..."[456] "Bütün güzel isimler O'nundur. Yerde ve göklerde ne varsa O'nu tesbih eder."[457] "O Allah'tır ki, O'ndan başka tapacak yoktur. En güzel isimler O'nundur."[458] Allah'ın bu "İsim"lerinden "sıfatlar" şeklinde bahsedilmiştir.[459] İnsanlar eşyaya, onlar hakkındaki kendi kanaatlerini ifade eden isimler verirler. Öte yandan insanın bir nesne ile olan ilişkisi, o nesne hakkında oluşturduğu tasavvura dayanır. Eğer bu tasavvur doğru ise, aradaki ilişki de doğru olur. Bu durum insan ile Allah ilişkisinde de aynen geçerlidir.[460]

Yüce Allah insanda oluşacak Allah'ı bilme eğilimini karşılayan ve uluhiyet makamına yakışmayacak tasavvurlardan insanı sakındıran, her türlü ihtiyaç halinde Allah ile kul ilişkisine insanın güç ve kabiliyetine uygun bir şekilde cevap veren isim ve sıfatları Kur'ân-ı Kerim'de şu şekilde zikretmiştir.

1. Allah:

Yüce Allah'ın zatına mahsus olan özel isim ALLAH lâfzıdır. Bu isim Allah (cc)'tan başka hiç bir varlık için kullanılmamıştır. Allah lafzı bütün Kur'ân'da- açık ve müstetir zamirler ve muzaf durumları hariç- 980 defa geçmektedir. Bu lâfız muzaf durumuyla birlikte 2700 civarındadır.

2. "El-A'lâ, el-Aliyy, el Müteâl:

Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde el-A'lâ ismi geçer: "Yalnız Yüce Rabb'inin rızasını aramak için verilir."[461] "Rabb'inin yüce adını tesbih et"[462] Ayetlerden de anlaşıldığı gibi A'lâ ismi en yüce, en şerefli anlamına gelmektedir.[463]

"el-Aliyy" kadri yüce olan manasındadır. Kur'ân'da "Kebîr",[464] "el-Azîm",[465] "Hakîm"[466] isimlerine bitişik olarak vârid olmuştur.

"el-Müteâl" pek yüce ve münezzeh demektir.[467] Allah (cc)'ın insanların kendisi hakkında uydurdukları şeylerden, koştukları ortaklardan yüce olduğunu belirtmek için kullanılmıştır.[468]

3. el-Alim, Alîm, Allâmü'l-Guyûb, A'lem

"İLM" kökü ve bu kökten müştak olarak Allah'a tavsif için gelen isimler 900 kadar yerde zikredilir.

"el-Alim" fail vezninde Allah'ın ilim sıfatını belirten bir isimdir: "Şüphesiz Allah göklerin ve yerin gizlisini bilir. Allah yaptıklarınızı görmektedir."[469] "Şüphesiz Allah, göklerin ve yerin gaybını bilir. Doğrusu O kalblerde olanı da bilir."[470]

Alîm, İLM'den, ism-i fail olup "bilen, bilici" anlamındadır. Allâmu'l-ğuyûb, Alîm'in "faâl" kalıbı olup "Olmuş olacak herşeyi bilen, gökte ve yerde hiçbir şey kendisine gizli kalmayan manasına gelir.[471]

A'lem, İLM kökünden ismi tafdildir. En iyi, çok iyi bilen anlamı taşır. Yüce Allah bir çok âyette bu ismiyle anılır: "Allah şükredenleri daha iyi bilmez mi?"[472] "...Allah zalimleri çok daha iyi bilir."[473]

4. el-Azîz

el-Azîz, Yüce Allah'ın kudretiyle ilgili isimlerindendir. Şiddet, kuvvet, galebe, kahr gibi manaları içerir. "Azîz, kendisi kahreden, fakat kahredilmeyen" demektir.[474] "Sakın, Allah'ı elçilerine verdiği sözden döner sanma; Çünkü Allah daima azîzdir, ve öc alandır."[475] "Ey Musa, gerçek şu ki ben, azîz, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'ım."[476] gibi âyetler, el-Azîz isminin yer aldığı âyetlerdir.

5. el-Azîm

Allah (cc)'ın bu sıfatı O'nun şanının büyüklüğüne kadrinin yüceliğine delâlet eder."[477] Bu isim Kur'ân'ın altı yerinde Allah'ın tavsif için kullanılmıştır. Ayrıca "Rabbuke'l-Azîm", kalıpları da mevcuttur.

6. el-Afuvv

Afuvv, mübalâğa ifade eden bir sıfattır. Kur'ân'da dört defa "Afuvv Gafûr" bir defa da "Afuvv Kadîr" şeklinde yer alır. Bu isim "günahları mahvetmek" anlamını içerir. Dolayısıyla "Gafûr" ismiyle yakınlık arzeder. Fakat Gafûr'dan, daha geniş anlamlıdır.

7. el-Ahir

Bu vasıf Kur'ân'da yalnız bir defa geçer.[478] Bütün yaratılmışlar yok olduktan sonra da varlığını sürdüren anlamına gelir.[479]

8. el-Basîr

Basîr sıfatı "gören, bilen, kendisine hiç bir şey gizli kal-

mayan, yapılanları tek tek zaptederek kaydeden" anlamını ihtiva eder. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de 44 âyette Basîr sıfatıyla tavsif edilir.

9. el-Bâtın

Yüce Allah'ın bir vasfı olarak bâtın, "herşeyin iç bölgesine, içine, yani gizli yerlerine nüfuz eden, her şeye, herşeyden daha yakın olan"[480] manalara gelir. Kur'ân-ı Kerim'de bu vasıf bir yerde geçmektedir.[481]

10. el-Bâri

"Herhangi bir benzeri olmaksızın varlıkları icad eden" anlamını içeren Bâri vasfına, taşıdığı bu anlamdan hareketle "Hâlık" manası da verilmiştir.[482] Kur'ân-ı Kerim, Allah'ı üç yerde Bâri diye zikreder.[483]

11. el-Berr

Berr sıfatı, Yüce Allah'ın kullarına karşı şefkatli, onlara karşı ihsanı bol, iyilikleri bütün mahlukata yaygın olduğunu ifade eder.

12. Bedîu's-Semâvâti Ve'l-Ard

Allah'ın bütün kainatı, içindekilerle beraber yoktan yaratması anlamını ihtiva eden bu sıfat Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde vârid olmuştur.[484]

13. Câmiu'n-Nâs

Câmiu'n-Nâas, Yüce Allah'ın kıyâmet gününde insanları hesaba çekmek üzere toplayan, bir araya getiren olduğunu belirten sıfattır. Bu sıfat Kur'ân-ı Kerim'de iki âyette yer alır. "Ey Rabb'imiz! Geleceğinde hiç şüphe olmayan günde şüphesiz insanları toplayacak olan sensin"[485] "Doğrusu Allah münafıkların ve Kâfirlerin hepsini cehennemde toplayacak olandır."[486]

14. el-Cebbâr

Allah'ın Cebbâr sıfatı, O'nun "yarattıklarının işlerini ıslah eden, düzenleyen, iyiye sevk eden, onların menfaatına onlar üzerinde tasarrufta bulunan" olduğunu belirtir.[487] Bu sıfat Kur'ân'da yalnız bir yerde zikredilir.[488]

15. el-Evvel

Yüce Allah'ın bir vasfı olarak Evvel, bütün varlıklardan önce var olan, hiç bir varlığın kendisinden önce olmadığı zâta delâlet eder. Kur'ân-ı Kerim'de yalnız bir âyette vârid olan bu vasıf hadis-i şerifte şöyle dile getirilir. "Yüce Allah, her şeyden önce vardı. O, her şeyin yaratıcısıdır ve her şey son bulduktan sonra da O, varlığını sürdürecektir."[489]

16. el-Ehad, el-Vâhid

"Ehad lafzı "bir" anlamında olan "Vâhid" sözcüğü yerine kullanılabiliyorsa da, esas itibariyle zatında hiç bir noksanlık, hiç bir adet (sayı) kabul etmeyen, hiç bir surette iki olma ihtimali olmayan, hakiki bir, hep bir, daima bir, kendisi dışında kendisi gibi benzerin bulunmasına imkân olmayan bir, yegane bir, celâl ve cemal bütün kemâl sıfatlarıyla varlık kendisinde olmakla uluhiyet kendisinin hakkı olan, yani hakkıyla ma'bud olan, yalnız kendisine ibadet edilmesi gereken, evvel ve âhir, ikincisi olmayan, tek bir vb. anlamlarda kullanılır. Vâhid ise, Allah dışında kalan tüm sahte ilâh, rabb ve mabudların nefyedilmesi, sadece Allah'ın bir olması, şeriki/ortağı olmaması bakımından bir olduğunu ifade eder.[490]

Kur'ân-ı Kerim'in yalnız bir âyetinde Ehad olan ismi zikredilir. "De ki: O Allah tek'tir."[491]

Vâhid ismi ise Kur'ân'da 30 defa varid olmuştur.

17. el-Ekrem, el-Kerîm

el-Ekrem, Yüce Allah'ın kullarına sayılamayacak kadar çok nimetten ihsan etmesini ifade eden bir sıfattır. Bu sıfat ilk nâzil olan Kur'ân ayetleri arasında yer alır: "Senin Rabb'in nihayetsiz kerem sahibidir."[492] Daha sonra nâzil olan âyetlerde "el-Kerîm" isminin geçtiğini görürüz. "Ey insan! Kerîm olan Rabb'ine karşı seni aldatan nedir? O ki seni yaratmış, sana şekil vermiş, senin yaradılışını düzgün kılıp denkleştirmiş ve istediği gibi seni bir araya getirmiştir.[493]

18. Ehlu't-Takvâ ve Ehlu'l-Mağfire

Ehlu't-Takvâ ve Ehlu'l-Mağfire ismi şöyle izah edilmiştir: "Azabından çekinilip korunulacak, kendisi tarafından bağışlanılacak olan Allah'tır. Ondan çekinmeyen hiç bir şeyden çekinmez ve korunmaz. Allah'tan başka hiç kimse günahları affedemez." "Ehlu't-Takva ve Ehlu'l-Mağfire" isminin geçtiği Müddessir suresinin son âyetini okuyan Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. "Rabb'imiz şöyle buyurdu: Ben sakınılmaya lâyıkım. Öyleyse benimle beraber başka bir ilâh edinilmesin. Her kim benden sakınır da, benimle beraber başka bir ilâh edinmezse, ben onu mağrifete ehilim."[494]

19. Fa-âlun li mâ yurîd

Yüce Allah dilediğini yapma gücüne sahiptir. İstediği şeyi yapmaktan O'nu alıkoyabilecek hiç bir güç yoktur. "O yaptığından sorulmaz, ama onlar (yani o sahte tanrılar veya kullar) sorulurlar.[495] "Allah istediğini yapandır."[496] "Gökler ve yer durdukça orada sürekli kalacaklardır. Meğer Rabb'in çıkmalarını dilemiş olsun, çünkü Rabb'in istediğini yapandır."[497]

20. el-Fettâh, Hayru'l-Fâtihîn

el-Fettâh "Adil, Hakîm" anlamını taşır. Mübâlağa ifade eder.[498] Kur'ân-ı Kerim'de Alîm ismiyle birlikte yer alır. "De ki: Rabb'iniz sonunda hepinizi toplar, sonra aranızda hükmeder. O'dur Fettâh, Alîm."[499] Yine Allah (cc) için "Hayru'l-Fâtihîn" ismi varid olmuştur: "Ey Rabb'imiz! Bizimle kavmimizin arasında sen gerçekle hükmet. Muhakkak ki sen hükmedenlerin en hayırlısısın.[500]

21. Fâtıru's-Semâvâti ve'l-Ard

Bu "sıfat Allah'ın gökleri ve yeri yaratmasına delâlet eder. "Ey gökleri ve yeri yaratan! Sen dünyada ve Ahirette benim Rabb'imsin."[501]

22. Fâliku'l-Habbi ve'n-Nevâ

Yüce Allah'ın Fâliku'l-Habbi ve'n-Nevâ ismiyle tavsif edilmesinin nedeni, O'nun tohum ve çekirdekleri toprağın altında çürümekten ve bozulmaktan koruyarak, canlı bir şekilde yeryüzüne çıkarması, tohumlardan ekinler, çekirdeklerden de ağaçlar çıkarmasıdır.

"Daneleri ve çekirdekleri açan şüphesiz Allah'tır. O, ölüden diriyi çıkaran, diriden de ölüyü çıkarandır."[502]

23. Fâliku'l-îsbâh

Fâliku'l-îsbâh, beyazlığı karanlıktan ayıran, sabahın karanlığını aydınlatan[503] manasında bir isimdir.

"Karanlığı yarıp, sabahı ortaya çıkaran O'dur. Geceyi dinlenme zamanı, güneş ve ayrı birer hesap (ölçüsü) yapmıştır. Bu, o üstün ve bilen Allah'ın takdiridir.[504]

24. Gâlib Alâ Emrihî

Gâlib Alâ Emrihî sıfatı gereği Allah, "Yaratılanlar isteseler de istemeseler de, onlar hakkında irade ettiği şeyi gerçekleştirir."

"Allah, emrini yerine getirmeye kâdirdir. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler."[505]

25. el-Ğaniyy

Ğaniyy, ismi Kur'ân-ı Kerim'in bazı âyetlerinde münferid olarak, bir çok âyette de "Ganiyy Hamid" terkibiyle vârid olmuştur.[506] İsim, "Allah'ın kendisinde mevcut ve mâlik bulunduğu şeylerle kemal sahibi bulunması, başkalarına muhtaç olmaması" anlamını ihtiva eder. "Allah ganîdir, siz ise fakirsiniz."[507]

26. el-Ğafûr, el-Ğaffâr, Ğâfiru'z-Zenb, Hayru'l-Gâfir"n, Zû Mağfire, Vâsiul-Mağfire,

Ğafür ve Gaffâr isimleri genel olarak "Allah'ın kulların günahlarını örtmesi, suçlarını bağışlaması ve günahkâr olan suçluları âhirette cezalandırmaktan vazgeçmesi" anlamını ihtiva eder.[508]

Ğâfiru'z-Zenb: Günahları bağışlayan demektir. Yalnız bir Kur'ân âyetine konu olmuştur.

Hayru'l-Gâfirin: Bağışlayanların en hayırlısı anlamındadır. Kur'ân'da bir âyette geçer.[509]

Zû Mağfire: Mağfiret sahibi anlamına gelir. Bu isim iki ayette yer alır.[510]

Vâsiu'l-Mağfire: Bağışlaması geniş olan demektir. Yalnız bir âyette geçer.[511]

27. el-Hâlık, el-Hallâk, Ahsenu'l-Hâlikin

Kur'ân, Yüce Allah'ın Halk (yaratma) fiili üzerinde çok çeşitli boyutlarıyla durmuş, bu kök çok fazla kullanılmıştır.

"İşte Rabb'iniz olan Allah budur. O'ndan başka ilâh yoktur. (O), her şeyin yaratanıdır. Öyleyse O'na ibadet edin.[512]

"Hallâk" ismi mübâlâğa ifade eder, devamlı olarak ve mükemmel bir şekilde yaratan manasına gelir.

"Ahsenu'l-Hâlikîn", yaratanların en güzeli demektir: "Yaratanların en güzeli olan Allah ne yücedir."[513]

28. el-Habîr

Habîr, "hiç bir şey kendisine gizli kalmayacak derecede bilgi sahibi, kendisinden gizli hiç bir haber saklanamayan, mülkünde gizli açık olup biten herşeyden, hareket edebilen en küçük zerreden bile haberdar olan, amellerimizin bütün haberlerini veya işlerimizin gizliliklerini bilen demektir.[514] Habîr ismi Kur'ân'da 45 âyette geçer.

"Allah (kıyamet) saatinin ne zaman geleceği hakkındaki bilgi, O'nun yanındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez ve hiç kimse hangi yerde öleceğini de bilemez. Herşeyi bilen, her şeyden haberi olan yalnız Allah'tır.[515]

29. el-Hamîd

Kur'ân-ı Kerim'de "Hamîd" ismi mutlak anlamda Allah (cc) için kullanılmıştır. Hamde lâyık olan yalnızca O'dur. Bu isim 40'tan fazla yerde Yüce Allah hakkında vârid olmuştur.

"Hamd" hamdolunan demektir.[516] "Uhdud Ashabının

canı çıksın. O yakıt doldurup tutuşturulmuş (hendeğin adamları). Onlar o ateş hendeğinin başında oturmuşlardı. Ve onlar (müminlere) yaptıklarını seyrediyorlardı. Müminler sırf Azîz ve Hamîd olan Allah'a inandıkları için (o zalimler) onlardan öç aldılar."[517]

30. el-Hâkim, el-Hakem, Ahkemu'l-Hâkimîn, Hayru'l-Hâkimîn

Kur'ân-ı Kerim'de önemli bir yer işgal eden HKM maddesi, kök olarak toplam 250 defa kullanılmıştır.

Bu kökten gelen isimlerden biri "Ahkemu'l-Hâkimîn"dir. Kur'ân'da iki yerde geçer: "Allah Hâkimlerin Hâkimi değil midir?"[518] "Nuh seslendi: Rabb'im! Oğlum benim ailemdendir. Senin sözün elbette haktır. Ve sen Hâkimlerin Hâkimi'sin."[519]

Hayru'l-Hâkimîn, "hâkimlerin en hayırlısı" demektir. Kur'ân'ın üç yerinde Yüce Allah kendisini bu sıfatla nitelemiştir.[520]

el-Hakem, hükmü elinde tutan, düzensizliği ve bozukluğu ortadan kaldıran, demektir. "Allah size mufassalan kitap indirmişken ben Allah'tan başka hakem mi ararım."[521]

31. el-Hâdî

Yüce Allah'ın bir sıfatı olarak Hâdî, Kullarına kendini tanıma yollarını gösterip, bildiren, bu tanıma yollarını Rubûbiyetini ikrar edici deliller olarak sunan, varlığını sürdürebilmesi konusunda her mahlûku gerekli cihetlere yönelten anlamını taşır. Allah bu sıfatıyla kullarına kurtuluş yollarını gösterip açıklar. Yine bu sıfatıyla kullarından dilediğini hidayete eriştirir.

"Allah dilediği kimseyi nuruna hidayet eder. Allah herşe-

yi bilir."[522] "İşte böylece sana da buyruğumuzdan bir ruh vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onunla kullarımızdan dilediğimizi doğru yola eriştirdiğimiz bir nur kıldık."[523]

32. el-Hayy

Bu sıfatın açıklaması, her zaman var olan, hayat sahibi olmakla nitelenen, hayatı yokluktan sonra çıkmamış olan, hayatta sonra kendisinde ölüm ârız olmayan ve bu konuda diğer canlılara asla benzemeyen şeklinde yapılmıştır. "Yüzler Hayy ve Kayyum'a boyun eğmiştir.[524] "O'dur Hayy, yoktur O'ndan başka ilâh."[525]

33. el-Hafiyy

Hafiyy sıfatı, Yüce Allah'ın iyilik sahibi; hayrı bol olduğuna delâlet eder.[526]

34. el-Halîm

Kullarını kendisine isyan eder gördüğü halde, onlara hilm ile muamele eden, küfürden dönmeleri için fırsat tanıyan, sonra da onlara bağışlama müjdesi veren Yüce Allah Halîm sıfatının sahibidir.[527]

35. el-Hakk

Yüce Allah'ın bir sıfatı olarak Hakk, varlığının itiraf edilmesi zorunlu olan, inkârı mümkün olmayan anlamındadır.

Bir çok âyette zikredilen Hakk sıfatı, bir Hadis-i Şerifte

şu şekilde yer alır: "Allahım! Sensin hakk, vadin de hak, sözün de hakk, sana kavuşmak da hakk'dır. Cennet, Cehennem ve kıyamet de hakk'dır."[528]

36. el-Hâfız, el-Hafîz

Hâfız sıfatı, hiç bir şey kendisine gizli olmayan, iyi veya kötü olarak kullarının yaptıkları herşeyi muhafaza eden, kuvvet ve kudretiyle gökleri ve yeri koruyan, kullarını belâ ve musîbetler karşısında kollayan, insanların söz ve davranışlarını tesbit eden, insanların niyetlerini ve kalblerindeki gizlediklerini bilebilen, sevdiği kullarını zalimlerin şerrinden, şeytanların dürtmesinden koruyan manalarını ihtiva eder.

el-Hafîz sıfatı da üç Kur'ân âyetine konu olmuştur.[529]

37. Hayru'l-Fâsılîn

Hayru'l-Fâsılîn; hak ile bâtılı birbirinden ayırdedenlerin en hayırlısı anlamında bir sıfattır.[530] "Hüküm de Allah'dan başkasının değildir ki, doğruyu O haber verir ve O (hak ile batılın arasını) ayırdedenlerin en hayırlısıdır.[531]

38. el-Hâsib

Hâsib, Allah'ın, kullarının ancak hesab ile bilebileceği şeyleri, hiç bir hesaba ihtiyaç duymadan bilmesi olarak tanımlanır.

39. İlâh

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın ilâhlığı üzerinde durulurken özellikle O'nun "tek ilâh" olması hususuna önem verilmiş, böylece sahte ilâhların reddedilmesi gündeme getirilmiştir.

"Allah ile beraber hiç bir ilâh edinip tapma, O'ndan başka hiç bir ilâh yoktur.[532]

40. el-Kâdir, el-Muktedir, el-Kadîr

el-Kâdir, hiç bir şeyin Yüce Allah'ı âciz bırakamayacağı anlamına gelir. Dilediği her şey O'nun istediği şekilde meydana gelir. "Dediler ki, "O'na Rabb'inden bir mucize indirilmeli değil miydi?" "De ki; Şüphesiz Allah bir mucize indirmeye kâdirdir, fakat çokları bilmezler."[533]

el-Kâdir, hikmeti gereği dilediğini fazla ve eksik olmaksızın yapandır.[534] el-Muktedir, yapmaya güç yetirdiği fiili gerçekleştirmek sûretiyle kudretini izhar eden anlamındadır.

41. el-Karîb

Karîb ismi, Yüce Allah'ın kullarına yakın olduğunu, onlardan uzak olmadığını, kulun hiç bir halinin Allah'a gizli kalmadığını, yöneldiği zaman kulun duasına karşılık verdiğini belirtir. Kur'ân-ı Kerim'de nitekim, "Ey Muhammed! Kullarım sana beni sorarlarsa bilsinler ki; ben şüphesiz karîb (yakın)im. Benden isteyenin duasını kabul ederim."[535] buyurur.

42. el-Kahhâr, el-Kâhir

Yüce Allah, hâkimiyet ve kudretle kullarına galebe edip, onları istediği yöne dilediği şekilde yöneltir. Bu kahhâr sıfatının bir tezahürüdür. el-Kâhir ismi ise daha ziyade düşmanlarını kahreden, onların belini kıran, onları öldürerek kahreden anlamına gelir.[536] Bu vasıf Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde geçer.[537]

43. el-Kebîr

Kur'ân-ı Kerim'de altı âyette Allah'ın sıfatı olarak geçen el-Kebîr "yüceliği yanında her büyüğün küçük kaldığı mutlak büyük" anlamındadır. Bir âyet-i kerimede şöyle geçer; "Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın, çünkü Allah yücedir, büyüktür."[538]

44. el-Kâfî

Ulûhiyette ortağı olmadığı için bütün yeterlilikler yalnız Allah için geçerlidir. "el-Kâfî" sıfat olarak Kur'ân-ı Kerim'de bir âyette Allah hakkında zikrolunmuştur: "Allah kuluna kâfi değil midir?"[539]

45. Kâbilut-Tevb

"Tevbe edenin tevbesini kabul eden[540] anlamını ihtiva eden bu sıfat sadece bir âyete vârid olmuştur: "O, günahı bağışlayan, tevbeyi kabul eden, cezası şiddetli, lütfu bol olandır. O'ndan başka ilâh yoktur. Dönüş O'nadır.[541]

46. el-Kuddûs

Kutlû, mûbarek,[542] gayet mukaddes, her türlü kusurdan arınmış, her niteliği çok mükemmel, tahdid edilemeyen, tasviri yapılamayan, hiçbir leke kabul etmeyen, pampak gibi manaları olan kuddûs sıfatı, değişik Kur'ân âyetlerine konu olmuştur.[543]

47. el-Kaviyy, Zu'l-Kuvve

el-Kaviyy Yüce Allah'ın kâdir, kuvveti tam, aczin hiçbir şekilde hakim olamadığına delâlet eden sıfattır. Zu'l-Kuvve,

kuvvet sahibi demektir. Nitekim, "Şüphesiz rızık veren, sağlam kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır."[544] buyurulmuştur.

48. el-Latîf

Latif sıfatı, Kur'ân'da yedi yerde Allah'ın vasfı olarak karşımıza çıkar. Bu âyetlerden genel olarak lâtîf sıfatının iki anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Birincisi; Allah'ın yaratıklarına rızık vermesi ve onlara sınırsız ihsanda bulunması: "Allah kullarına lûtûfkârdır, dilediğini rızıklandırır. O kuvvetlidir. Gâlib'dir."[545]

İkincisi; Allah'ın bütün işlerin gizliliklerine vâkıf olması:" Lokman öğütlerine devam ederek dedi ki: "Yavrucuğum, (yaptığın iyilik ve kötülük) hardal tanesi ağırlığınca birşey de olsa, bir kayanın içinde, göklerde veya yerde bulunsa Allah mutlaka onu getirir. Çünkü Allah lâtiftir, haber alandır."[546]

49. Mâliki Yevmi'd-Dîn, Melik, el-Melik, Mâliku'l-Mûlk

"Din gününün mâliki"[547] olmak yüce Allah'ın vasıflarından biridir. Kur'ân-ı Kerim "meliklik" sıfatını gerçek ve mutlak olarak hem bu dünyada hem de âhirette Allah'a tahsis etmiştir.

"O gün onlar, ortaya çıkarlar. Onlardan hiçbirşey Allah'a gizli kalmaz. (Ve sorarlar onlara): "Bugün mülk kimindir? O tek ve Kahhâr olan Allah'ın!"[548]

50. el-Mecîd

Mecîd ismi cömertlik hususunda genişlik ve celâl manalarını ihtiva eder.[549] Bu sıfat Kur'ân-ı Kerim'de bir yerde Al-

lah'ı tavsif için gelmiştir." Şüphesiz O (Allah) Hamîd'dir, Mecîd'dir.[550]

51. el-Muhîd

Muhîd, yüce Allah'ın, kudret ve ilimle ihâta eden, çepe çevre kuşatan bir zat olduğuna delâlet eder: "(Allah), onların yanında bulunan, her şeyi (bilgisiyle) kuşatmıştır, herşeyi tek tek saymıştır.[551]

52. el-Mucîb

Allah'ın bir sıfatı olarak Mucîb, O'nun isteyenlerin isteklerini, dua edenlerin dualarını, kabul etmesi, sıkıntı ve darda kalanların imdadına yetişmesi, kendisinden istekte bulunmadan dahi sayısız nimetler vermesi demektir.

"Kullarım sana beni sorarlarsa, (iyi bilsinler ki) Ben şüphesiz onlara çok yakınım. Benden isteyenin, dua ettiğinde duasını kabul ederim."[552]

53. el-Müsteân

Mûsteân sıfatı, yüce Allah'ın "kendisinden yardım istenilen" olduğunu ifade eder. Kur'ân kendisinden yardım istenecek gerçek merciin Allah olduğunu vurgular: "Allah'tan yardım isteyiniz."[553]

54. Muhyi'l-Mevtâ

Yüce Allah'ın bu sıfatı, ölüleri dirilten anlamına gelir.

"Şimdi bak Allah'ın rahmet eserlerine: Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor? Ölüleri diriltecek olan da odur. O, herşeye hakkıyla kâdirdir."[554]

55. Munzir

Münzir, insanlara dinen faydalı ve zararlı olan şeyleri önceden bildiren anlamına gelir.[555] Bu isim yüce Allah'ı tavsif için sadece bir âyette vârid olmuştur.[556]

56. Mursil

Bu vasıf, yüce Allah'ın zaman zaman insanlara peygamberler göndererek onları uyarmasını ifade eder.

57. Mûsi

Rızıkları, mülkü, nimetleri genişleten gibi manaları ihtiva eden mûsi sıfatı Kur'ân-ı Kerim'de yalnızca bir âyette geçer: "Göğü kuvvetle biz binâ ettik. Biz geniş bir kuvvet ve kudret sahibiyiz.[557]

58. el-Metîn

Allah (cc)'ın bir sıfatı olarak metîn, kuvveti eksilmez, gevşemez, fütür gelmez anlamlarını içerir. Kur'ân-ı Kerim'de; "Muhakkak ki rezzâk, kuvvet sahibi, metîn olan Allah'tır"[558] şeklinde vârid olmuştur.

59. el-Mukîd

Kur'ân'ın yalnız bir âyetinde Mukîd ismi yüce Allah'ı tavsif eder: "Kim iyi bir işe aracılık ederse, onun da o işten bir nasibi olur. Kim kötü bir işe aracılık ederse, onun da ondan bir payı olur. Allah herşeyin karşılığını vericidir."[559]

60. el-Mümin

El-Mümin sıfatının içeriği konusunda şu görüşler ileri sürülmüştür: Mümin, yüce Allah'ın yaratıklarını zulümden emin kılmasıdır.[560] Veya Mümin, kıyamet gününde kullarını haksız

yere ceza görmekten emin kılandır. Başka bir görüşe göre de; kendisini tevhid eden birleyendir şeklinde açıklanmıştır. Mümin sıfatı Haşr süresinin 23. âyetinde vârid olmuştur.

61. el-Mhuheymin

Yüce Allah'ın bu sıfatının muhtevası ile ilgili görüşler şunlardır: "İnsanların yaptıklarını gözetendir.[561] Allah'ın her söylediğinde doğru olmasıdır.[562] Kıyamet gününde, itaat edenlerin sevaplarını eksiltmeyen, mükâfatlarını verendir."

Sözkonusu sıfat iki Kur'ân âyetine konu olmuştur.[563]

62. el-Mûtekebbir

Mûtekebbir vasfı yüce Allah, büyüklüğün zirvesinde, herşeyden yüce anlamında kullanılır.[564] Allah'ın bu vasfı sadece bir âyette vârid olmuştur.[565]

63. el-Musavvir

Mahlukatı dilediği vasıf üzere, seçtiği surette yaratan[566] anlamındaki musavvir sıfatı Kur'ân-ı Kerim'in "O, Hâlık, Bâri, Musavvir Allah'tır..."[567] âyetinde vârid olmuştur.

64. el-Mubîn

Bu sıfat "O gün Allah, onlara hak ettikleri cezalarını tam verir ve onlarda bilirler ki Allah, apaçık Hak'tır"[568] âyetinde geçer.

65. Nûru's-Semâvâti ve'l-Ard

Allah (cc)'ın bu sıfatı için göklerin ve yerin yaratıcısıdır, gökleri ve yeri düzenleyendir,[569] gökleri ve yeri aydınlatandır[570] gibi farklı izahlar getirilmiştir. "O'nun bu sıfatı Nur suresinin 34. âyetinde vârid olmuştur.

66. en-Nasîr, Hayru'n-Nâsırîn

Nasîr yardım eden veya destekleyen, arka çıkan manasını ihtiva eder. "Allah'a sarılın, o sizin mevlânızdır. O ne güzel Mevlâ, ne güzel yardım edendir."[571]

Hayr'un-Nâsırîn sıfatının anlamı, yardım edenlerin en hayırlısı demektir. "Halbuki Mevlanız Allah'tır. O, yardım edenlerin en hayırlısıdır."[572] âyetinde bu sıfat geçmektedir.

67. Rabb, Rabbu'l-Alemin

"Rabb" kavramı, Allah lâfza-i celâlinden sonra, mutlak olarak Allah için, Kur'ân'da en çok kullanılan kelimedir ve bu manada 970 kere vârid olmuştur.

"De ki: "Kim o yedi göğün Rabb'i ve o büyük arşın sahibi"[573] "... sonra dönüşünüz Rabb'inizedir. O size yaptıklarınızı haber verir. Çünkü o göğüslerdekinin özünü bilir.[574] "O doğunun ve batının Rabb'idir. O'ndan başka ilâh yoktur. Yalnız onu vekil tut."[575]

68. er-Raûf

Raûf sıfatı, aşırı merhamet ve şefkat anlamını ihtiva eder. Kur'ân'da genellikle Râhim sıfatıyla birlikte zikredilir.[576]

69. er-Rahmân, er-Rahîm

er-Rahmân, Yüce Allah'ın bütün yaratılmışlara rızık, yaşama vesileleri ve her türlü faydalar hususunda rahmetinin yayılmış olduğuna işaret eden bir sıfattır. Rahmeti, mümin kafir, iyi kötü ayrımı yapmaksızın herkesi kapsar. er-Râhim de, ne kadar bazı farklar olsa dahi aynı manaya gelir.[577]

Allah (cc) buyurur ki: "Benim rahmetim kâinatta bulunan herşeyi kuşatmıştır.[578] De ki, "İster Allah deyin, ister Rahman deyin. Hangisini derseniz deyin en güzel isimler O'nun için-dir.[579]

Aynı sıfat "Erhamu'r-Râhimin", Hayru'r-Râhimin, Zu'r-Rahme, Zû Rahme Vâsia" kalıplarıyla da vârid olmuştur.

70. Refîu'd-Derecât

Kur'ân'da bir âyette[580] geçen bu isim, yücelik bakımından kendisinin üstünde hiçkimse bulunmayan, yüceliğine hiçkimsenin ortak olamadığı mutlak Yüce anlamındadır.

71. er-Rakîb

Kur'ân-ı Kerim'de dört yerde[581] vârid olan Rakîb sıfatı, insanların yapmış olduğu her şeyi kaydeden, onları murakebe altına alan, insanların bütün yaptıklarını gözetim altında tutan, ne yaptıklarını bilen gibi manaları ihtiva eder.

72. es-Selâm

Yüce Allah'ın bir sıfatı olarak es-Selâm, O'nun her türlü kusur, noksanlık ve fenalık gibi şeylerden uzak ve arınmış olması manasına gelir.[582] Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Allah'ım! Sen'sin Selâm ve Sen'dedir selâmet."[583] hadis-i şerifi de bu anlamı destekler.

73. Sâdık

Sâdık, Yüce Allah'ın bu dünyada peygamberlerine olan vadinde,[584] müminlere karşı[585] Hz. Muhammed'e bildirdiği

esaslarda[586] Ahirette müminlere verdiği sözlerde[587] mutlak doğru olduğuna işaret eder.

74. es-Samed

Samed ismi, "yaratıkların ihtiyaç ve isteklerde kendisine yöneldikleri" şeklinde izah edilmiştir.[588] Ve bu isim yalnız bir âyette vârid olmuştur.[589]

75. eş-Şehîd

"Ne işte bulunsan, Kur'ân'dan ne okusan ve siz ne iş yapsanız mutlaka biz içine daldığınız an üzerinizde şahidiz. "Her yaptığınızı görürüz. Ne yerde, ne gökte zerre kadar bir şey, Rabb'inin bilgisinden kaçmaz. Ne bundan küçük, ne de büyük hiçbirşey yoktur ki, hepsi apaçık bir kitapta olmasın"[590] âyetinde şehîd ismi kapsamlı olarak verilmiştir.

76. eş-Şekûr, eş-Şâkir

Yüce Allah, kullarını bağışlayan, yaptıkları amellerin karşılığını veren, onları övendir. "Eğer Allah'a bir ödünç verirseniz, onu sizin için kat kat yapar ve günahlarınızı örter, Allah şekûr, halîm'dir.[591]

77. Şedidû'l-İkâb

Şedidû'l-İkâb, cezâsı şiddetli olan demektir. Bu vasıf Kur'ân-ı Kerim'de 14 yerde varid olmuştur." ...Allah'tan korkun, biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır."[592] "Allah'da kendilerini günahları yüzünden yakalayıverdi. Allah'ın azabı çok şiddetlidir."[593]

78. et-Tevvâb

Tevvâb sıfatı Kur'ân'da tek başına bir âyette,[594] "Tavvâbur-Rahîm" şeklinde dokuz âyette,[595] "Tevvâbun Hakîm" şeklinde bir âyette[596] vârid olmuştur. Sözkonusu sıfat, defalarca tevbe etmeleri için kullarına fırsat tanıyan, kullarını cezalandırmaktan dönen manalarına gelir.

79. el-Vekîl

Vekîl, Yüce Allah'ın bir sıfatı olarak herşeyi evirip-çeviren, kendisine hiçbirşeyin bilgisi gizli olmayan, hiçbirşeyi korumak ve idare etmek kendisine ağır gelmeyen, bilhassa yaratıkları üzerinde koruyucu ve gözetici olan, hepsini rızıklandıran gibi nitelikleri içerir.

80. el-Velî, el-Mevlâ, el-Vâlî

Velî dostluğu ifade eden bir sıfattır.[597] Yardım eden, kâinatın bütün işlerini üzerine alan anlamındadır. Ve bu sıfat birçok Kur'ân âyetine konu olmuştur." ....Sensin bizim velimiz..."[598] "Velî ancak Allah'tır..."[599]

el-Mevlâ ismi Kur'ân'da Velî ile aynı anlamda kullanılmıştır. "Allah iman edenlerin Mevlâsıdır. Kafirlerin ise Mevlası yoktur.[600]

81. el-Vâris, Hayru'l-Vârisîn

el-Vâris, ölümsüz, bâki olan, herşeyin kendisine döneceği merci demektir.[601] Biziz, elbette biziz ki, yaşatır ve öldürürüz. Gerçek varis olan da biziz, her fâninin mülkü bize kalır. Ölmeyen, daima kalan, bâki olan biziz.[602]

Hayrul-Vârisin, vârislerin en hayırlısı anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Zekeriyya'nın bir duasında geçmektedir.[603]

82. el-Vahhâb

Allah (cc)'ın karşılıksız olarak insanlara lütûf ve ihsanda bulunduğunu, nimetler verdiğini ifade eden bir sıfatıdır, Vehhâb. Bu sıfat üç âyette Yüce Allah'ı nitelemektedir.[604]

83. el-Vedûd

Yüce Allah'ın bu ismi şu manaları ihtiva eder: el-Vedûd, Allah (cc) ile müminler arasındaki karşılıklı muhabbeti belirtir. Yine Allah (cc) bu sıfatla kendisine yönelip tevbe edene sevgi besler.[605]

el-Vedûd ismi Kur'ân'ın iki âyetinde geçmektedir: "O'dur, Gafur, Vedûd"[606] "Rabbinizden mağrifet dileyin, O'na tevbe edin, muhakkak ki Rabb'im, Rahîm, Vedûd'dür."[607]

84. Zu'n-tikâm, Muntakimûn

Yüce Allah, kullarını hakettikleri oranda cezalandırır. Bu aynı zamanda O'nun Azîz sıfatının da tezâhürüdür. Nitekim, Kur'ân'da zü'ntikâm sıfatı dört âyette Azîz ismiyle terkip halinde zikredilmiştir.[608] Muntakimûn da, cezalandıran, intikam alan anlamına gelir: "Biz mücrimlerden intikam alıcılarız."[609]

85. Zu'l-fadl

Allah (cc)'ın bir sıfatı olarak zu'l-fadl, O'nun yaratıklarından sevip istediğine lûtuf ve ihsanda bulunmasını ifade eder.

"...Allah'ın insanları birbirleriyle savması olmasaydı, şüphesiz yeryüzünün düzen ve dengesi bozulurdu. Ancak Allah âlemlere karşı lütûfkardır."[610] "...Allah rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lütûf ve ihsan sahibidir.[611]

86. Zi'l-Meâric

Yücelik ve nimetler sahibi olmak, büyük lütûf sahibi olmak, ruhların ve işlerin kendisine yükseltildiği zat olmak gibi manalara[612] geldiği ifade edilen Zi'l-Meâric sıfatı yalnızca bir âyette geçer.

"Yükselme derecelerinin sahibi Allah'tır."[613]

87. Zü'l-Arş

Zü'l-Arş, ismi Arş'ın sahibi anlamına gelir. Fakat Arş'ın mahiyeti hakkında açık bir bilgiye sahip olmak mümkün değildir. "(O elçi) güçlüdür; Arş sahibi (Allah) katında yücedir."[614] âyetinde Zü'l-Arş sıfatı vârid olmuştur.

88. ez-Zâhir

Yüce Allah fiilleriyle apaçık âşikârdır. Varlığına ve birliğine delâlet eden delilleriyle de âşikârdır. Yine delilleriyle rubûbiyeti de açıktır. Kudretiyle herşeyin üzerindedir. İşte ez-Zâhir sıfatı bu gibi manaları ihtiva eder. Kur'ân-ı Kerim'de "O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O herşeyi bilendir."[615] âyetinde vârid olmuştur.

B. KİTAPLARA İMAN

İnsanda doğuştan iman etme kabiliyeti vardır. İçinden gelen psikolojik ve dışardan tesir eden sosyolojik motivler onu iman objesiyle ilgi ve temas kurmaya sevkeder.

Kur'ân öğretilerine göre kişi iman objesiyle (iman edilecek varlık ve esaslar) doğrudan değil, ancak dolaylı olarak ilişki kurma imkanı bulabilir. Bu durumda inanılacak olan objeyle ilişki kurmak için vasıtaya Kur'ân'ın ifadesiyle peygambere ve onun getirdiği vahiylere ihtiyaç vardır. Peygamberin getirdiği vahiylerin kaynağı ise Yüce Allah'tır.

"(Bu Kur'ân) üstün ve çok merhametli Allah tarafından indirilmiştir."[616] "Bu kitabın indirilişi, aziz ve hikmet sahibi Allah katındandır."[617] "(Kur'ân) Rahman ve Rahim olan Allah tarafından peyderpey indirilmiştir"[618] "(O) Alemlerin Rabb'ı tarafından indirilmiştir."[619]

Kur'ân'ın öngördüğü iman olayı sadece aşkın bir ilâhın var olduğunu kabulden ibaret değildir. Allah'ın bildirmek istediği esasları elçi aracılığıyla göndermesine (inzâl olayına) vahiy mahsulü sözkonusu esaslara da iman etmedikçe iman gerçekleşmiş olmaz.

Kur'ân-ı Kerim ehl-i kitabın,[620] Havarilerin,[621] ilimde derinleşmiş olanların, müminlerin[622] Allah katından[623] Hz. Muhammed'e ve daha önce kendisine vahiy indirilen peygamberlere[624] iman edişlerini konu alır.

"De ki; biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakub oğullarına indirilenlere iman ettik."[625]

Bu âyette Kur'ân'ın vahiy ürünü sahifelerin, Tevrat ve İncil'in, kısacası Allah tarafından indirilen bütün kitapların mü'minler tarafından tasdik edildiği, inkâr edilmediği belirtili-

yor.[626] Peygamberlerin hepsine gelen vahiyler tasdik ediliyor. Bazısını doğrulama, bazısını yalanlama gibi bir ayrıma gidilmiyor.[627] Peygamber ayrımı yapmaksızın, vahiy mahsulü bütün ilâhî mesajlara ve bu iletişimin gerçekleştiği inzâl olayına inanmak ve tasdik etmekle iman olayı gerçekleşir.

1. KİTAPLARA İMANIN TESİRLERİ

İlâhî kaynaklı bir kitaba inanıyor, ilâhî bir kitaba muhatap bulunuyor olmanın insanın iç dünyasında özellikle de imanında önemli tesirleri görülür.

Allah'ın kelamıyla muhatap olmak, inananların imanlarını sağlamlaştırır, akîdelerini köklü kılar, kalblerindeki itmananı artırır.[628] Allah'tan gelen vahiyleri tasdik ediyor olmak kalbe coşkunluk verir, dalgalandırır.[629] İnsana cesaret, azim; inanca yakîn kazandırır.[630]

"De ki, onu Mukaddes Ruh, iman edenlere sebat vermek, müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için, Rabb'in katından hak olarak indirdi."[631]

Allah'ın gönderdiği vahiyler üzerinde düşünmek ilmin artmasını, dolayısıyla imanda artışı sağlar.[632] Bu tür tefekkür yakîn, sebat, huşû gibi yönlerden imanı kuvvetlendirir.[633]

İnsan iman ettikten sonra imanında devamlılık sağlayabilmesi için imanı güçlendirici, yenileyici unsurlara ihtiyaç duyar. Allah'ın kelâmıyla muhatap bulunduğu bilincini ve hissini taşımak var olan inanca daha bir güç katar. Ayrıca imanda itminan arayışı vardır. Kitaplara iman bu arayışa da karşılık verici özelliğe sahiptir.

Genel manada insanın kalbinde yer etmiş imanın, söz ve

davranış halinde dışarıya yansıdığı bir gerçektir. Fakat bu durumda tutum ve davranışların ölçüsü ne olacak, iyi ve kötü davranış neye göre belirlenecek sorusu akla geliyor. Her ne kadar insan hayrı ve şerri ayırabilecek bir melekeye sahip bulunuyorsa da bunun tek başına yeterli olmadığı bilinen bir gerçektir. İşte davranışlarda iyi ve kötüyü, ölçüyü belirlemede başvurulacak en sağlıklı kaynak vahiydir. Vahye iman edip doğrulayan insan ondaki, davranışların ölçüsünü, amellerin iyisini kötüsünü belirleyen esaslarla davranışlarını şekillendirir. Bu bağlamda müminin davranışlarında vahye dayalı esasların tesiri hakimdir. Hem fert planında hem de toplum bazında, inananların vahye uygun olarak davranmak ve yaşamak zorunluluğu vardır.

"Rabb'inizden size indirilene uyun."[634] "Kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, O'nun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir."[635]

Vahyi kabul etmek, tasdik etmek, koşulsuz olarak itaatı zorunlu kılar. Aslında insan kalben neye inanıyor, neyi benimsiyorsa davranışlarında da onun tesiri görülür. Vahye iman edenin davranışında da vahyin tesiri...

2. VAHİY KARŞISINDA İNKARCILAR

Kur'ân-ı Kerim'de müşriklerin vahyi kabul etmemek ve inkâr etmek için birtakım itirazlar ileri sürdüklerini, daha doğrusu bahaneler aradıkları anlatılır.

"İnkar edenler, Kur'ân ona topluca indirilmeli değil miydi dediler."[636] Bu, altında fayda bulunmayan gereksiz bir itirazdır.[637] Müşriklerin itiraz etmeleri ve karşı çıkmaları zaten haktan saptıklarının, uzaklaştıklarının delilidir.[638] Müşrikler

Kur'ân'ın nâzil oluşu karşısındaki tutumlarını "inanmıyoruz, reddediyoruz" diyerek kapatıp sona erdirebilirlerdi. Fakat Kur'ân'ı inkâr ve reddetmelerin geçerli ve haklı, mantıklı bir sebebini ortaya koyamıyorlardı. Bu durumda tek çıkar yol kalıyordu o da bahane bulmak, savunma mekanizması geliştirmek.

"Kur'ân ona topluca indirilmeli değil miydi?", "Bu Kur'ân iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?"[639] gibi bahaneler ileri sürdüler. Aslında dedikleri ve istedikleri şekilde olsa yine inanacak değillerdi. Maksatları, inkârlarına mantıklı bir gerekçe bulamamanın verdiği sıkıntıyı telâfi etmekti. Bunu da meseleyi başka mecraya çekerek, gereksiz itirazlar ileri sürerek, boş isteklerde bulunarak ödünleme yoluna gittiler. Gaye vahyi kabul etmemek olunca bahaneler bulmak çok zor olmuyor.

Vahyi inkâr edenlerin takındığı bu tavır psikolojide bahane bulma, akla uydurma, mantığa bürünme (Rationalization) gibi ifadelerle anlatılır. İnsan kimi kez gerçeklerin verdiği kaygıdan, yalın ve yüzeysel mantık oyunlarıyla kaçmaya çalışır.[640] Bahaneler bulur, yaptığı bir şey için gerçek nedenden başka bir neden gösterir.[641] Aynı şekilde müşrikler de yaptıkları şey için gerçek neden bulamayınca, yalın ve yüzeysel mantık oyunuyla kaçmaya çalışmışlardır.

Yüce Allah'ın elçileri aracılığıyla insanları hidayete sevketmek için kitap gönderdiği gerçeğini inkâr etmeye götüren motivler, aynı zamanda genel inkâr motivleridir. Fakat Kur'ân'da ayrıca ilâhi kitabları ve inzâl olayını inkâra sebep olan psikolojik ve sosyolojik motivlerden söz edilir.

"Kullarından dilediğine, Allah'ın lütuf ve ihsanından göndermesini kıskandıkları için Allah'ın indirdiklerini inkâr

edip kendi canlarına karşılık satın aldıkları şey ve o sebeple de önceden gelmiş bir lânet üstüne gazaba uğramaları ne kötü!"[642]

"Onlara Allah'ın indirdiğine uyun denildiği zaman onlar, hayır biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız derler."[643]

Genel inkâr motivlerinde olduğu gibi kıskançlık türünden psikolojik motivlerin, geleneklere bağlılık tarzındaki sosyolojik motivlerin tesiriyle vahiy olgusunun, inzâl gerçeğinin inkâr edildiğini görüyoruz.

3. VAHİY TECRÜBESİ

Yüce Allah'ın kullarından seçtiği kimselere beşerin alışık olmadığı gizli bir yolla hidayet ve bilgi türünden bildirmek istediği her şeyi bildirmesine vahiy denir.[644] Vahiy insan psikolojisine hakim kanunlarla izahı mümkün olmayan bir hakikattir. Bir dinî tecrübe olarak vahiy anlaşılması güç bir tecrübedir. Aşkın varlık Yüce Allah ile zaman-mekan sürecine bağlı olan peygamber arasındaki ilişkiyi açıklamak insan aklının sınırlarını zorlamak demektir. Vahyin niceliği ve nasıllığı Allah (cc) ile peygamber arasında kalmış bir sır olduğundan, insanın bütünüyle bu sırrı anlayabilmesi mümkün değildir.

Bununla birlikte Yüce Allah gerektiği kadarıyla insanları vahiy konusunda bilgilendirmeyi dilemiştir. Hem inkâr edenlere bir karşılık, hem de iman edenlerin yakînini artırma kabilinden vahye dair bazı ipuçları vermiştir.

"Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O. Yücedir, Hakim'dir.[645] Ayette "Vahiy" ile gizli kelâm[646] ilkâ, ilham, kalbe doğmak ve rûya kastedilmekte-

dir.[647] "Perde arkasından konuşma" şeklindeki vahiyde konuşan şahıs görülmemekte, ses işitilmektedir.[648] Musa (as)'nın Allah'ın kelâmını duyması örneğinde olduğu gibi...[649] Vahyin bir diğer geliş şekli ise meleğin elçi olarak vahiy getirmesidir.[650]

"Battığı zaman andolsun yıldıza ki, arkadaşınız sapmadı ve batıla inanmadı; o kötü arzularına göre konuşmaz. Onun konuşması kendisine vahyedilenden başkası değildir. Çünkü O'nu kuvvetlinin kuvvetlisi Cebrail öğretti ki o, aklında ve davranışında kamil bir melektir. Hemen aslî sûretine girip doğruldu. İşte o zaman, kendisi en yüce bir ufukta idi. Sonra O'na yaklaştı ve sarktı. İki yay kadar yahut daha yakın oldu. Allah, vahyettiği şeyi bunun üzerine vahyetti. Gözleriyle gördüğünü kalbi yalanlamadı."[651] Yani Kur'ân'ı Hz. Muhammed kendiliğinden uydurmamıştır. O'na Allah tarafından vahyolunmuştur. O'na vahyin ulaşmasında aracılık eden herhangi birisi değil, üstün bir varlık olan melektir. Ve Peygamber (sav) Allah'tan vahiy getirenin Cebrail olduğu konusunda asla şüphe duymamıştır. Kendisinden o kadar emindi ki, yanlış bir şey görmediğine inanmıştı.[652]

"De ki: Cebrail'e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki Allah'ın izniyle Kur'ân'ı senin kalbine bir hidayet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve müminler için de müjdeci olarak indirmiştir."[653] Cebrail. getirmiş olduğu vahiyleri peygamberin kalbine indirmiş yani şuur ve anlayışına sunmuştur.[654]

Ayetler ışığında Hz. Peygamber'in yaşadığı vahiy tecrübesi hakkında ortaya çıkan hususlar şunlardır: Peygamberimiz, kalbinde ve şuurunda bir takım bilgilerin varlığının farkındaydı. Bu bilgiler onun kendi duygu ve düşüncelerinin ürünü değildi.

O, bu bilgilerin Cebrail tarafından kalbine indirildiğine inanıyordu. Yani bu bilgiler dışardan geliyordu. Bu bilgileri gönderen Yüce Allah'tı. Ve peygamberimiz kalbine gelen bu bilgilere olumlu karşılık vermişti. İşte Peygamber (sav)'in yaşadığı vahiy tecrübesinin mahiyeti hakkında insan bilgisine sunulan hususlar bu çerçeve içerisinde bilinebilmektedir. Vahyin niteliğine dair bunun ötesindeki hususlar Allah ile Peygamberi arasında bir sırdır.

C. PEYGAMBERE İMAN

Kur'ân üzerine bina edilen İslâm dininde peygamberlik ve peygamberlere inanmak iman esaslarındandır. Fark gözetmeksizin bu peygamberlerin hepsinin Allah tarafından gönderildiğine ve getirdikleri hakikatlere inanırız. Yüce Allah peygamberliğe kimlerin lâyık olduğunu bilir ve bu rütbeyi layık olanlara verir.

"Yüzlerinizi doğudan ve batıdan yana çevirmeniz iyi olmak değildir. Lakin iyi olan, Allah'a ahiret gününe, meleklere, kitaba, peygamberlere inanandır."[655]

"Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilene, Rableri tarafından Musa, İsa ve peygamberlere verilene inandık onları birbirinden ayırdetmeyiz, biz O'na teslim olanlardanız de."[656]

"Ey inananlar! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirmiş olduğu Kitaba inanın. Kimi Allah'ın meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse o, şüphesiz derin bir sapıklığa sapmıştır."[657]

"Ey müminler! Deyin ki, "Biz Allah'a bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilenlere

iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırdetmeyiz. Biz Allah'a teslim olmuşuz."[658]

"O Peygamber de kendisine Rabb'inden indirilene iman etti, müminler de. Onlardan herbiri, Allah'a, onun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı. Ve dediler ki: Allah'ın peygamberlerinden hiçbirisini diğerlerinden ayırmayız."[659]

Yapılan her işin ve söylenen her sözün arkasında bir gaye, aramak esastır. "Peygamberler göndermek" gibi çok önemli ve kutsal iradenin ardında da elbette yüce hedefler, büyük gayeler gözetilmiştir. Bu hedef ve gayeler arasında konumuz açısından önem arzeden iki meseleye değineceğiz.

Birincisi, insanın eğitilebilirliği açısından Peygamberlere iman, ikincisi de, kişilik psikolojisi açısından Peygamberlere iman meselesidir.

1. İnsanın Eğitilebilirliği Açısından Peygamberlere İman

Kant, "Hayvanları içgüdüleri idare eder, halbuki cemiyet hayatı içinde yaşamak zorunda olan insanların eğitilmeye ihtiyaçları vardır."[660] der. Hayvanlarla ortak özellikleri olmakla birlikte insan, pek çok yönden farklıdır. Hayvanlar kendilerine özgü birtakım özelliklerle donatılmışlardır. Dışarıdan herhangi bir idareciye, eğiticiye, yol göstericiye ihtiyaçları yok gibidir.[661] Oysa insan yavrusu bir çok davranışları yapabilme kabiliyetinden yoksun bir halde dünyaya gelir. Yürüyemez, konuşamaz vs. yardıma muhtaç bir durumdadır. Ve bu nedenle çok şey öğrenmek zorundadır. İnsanın fiziki, rûhî ve sosyal ihtiyaçlarının çok yönlülüğü ve sınırsızlığı da göz önünde bulundurulursa, bir insan yavrusunun ne derece acz içerisinde olduğu anlaşılır.

İnsan eğitime muhtaç bir vaziyette yaratıldığı gibi, kendisine yönelen herşeyi almaya hazır, kalbi her türlü nakış ve şekilden arınmış, saf bir cevherdir. Nitekim, Kur'ân-ı Kerim'de, "Allah sizi annenizin karnından hiç bir şey bilmezler olarak yarattı"[662] buyrulmuştur. Doğduklarında bir hayvan yavrusundan daha cahil ve muhtaç halde olan insan[663] bilgisizlik konusunda tıpkı cansız varlıklar gibidir.[664] İnsanın elde ettiği bilgiler ise, Yüce Allah'ın kendisine ihsan ettiği öğrenme kabiliyetinin eseridir.

İşte bu nedenlerden dolayı insan dışarıdan yönlendirilmeye muhtaçtır. Ve peygamberlerin gönderilmesi düşüncesindeki dayanaklardan biri de bu ihtiyaçtır. Çünkü insan taşımış olduğu olağanüstü yeteneklerinden habersiz, taşıdığı özellikler ve değerler konusunda bilgisizdir. Kendisinde nelerin olduğunu bilememekte ve onlardan gerektiği şekilde yararlanamamaktadır. Bu yüzden kendisini harekete geçirecek, yol gösterecek kontrol ederek, iç ve dış baskıların etkisinden kurtaracak, maddi ve mânevi potansiyellerini örgütleyecek ve gerekli enerjiyi verecek rehbere ihtiyaç vardır.[665] "Onlar ki, yanlarında Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmi peygambere uyarlar. O (Peygamber) ki kendilerine iyiliği emreder, kendilerini kötülükten meneder; onlara güzel temiz şeyleri helal, çirkin şeyleri haram kılar, üzerlerindeki ağırlıkları, sırtlarındaki zincirleri kaldırıp atar."[666]

Peygamberlerin görevlerinin başında, insanın eğitilebilir potansiyellerinden biri olan fıtratı yani inanma kabiliyetini uyarmak ve bu fıtrî ihtiyacına cevap vermek, gerçek bir karşılık önermektedir. Kendisine insanlardaki iman kabiliyetini uyandırma görevi verilen peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed (sav)'dir. "O kitap sana, ataları uyarılmamış, bu yüzden kendileri de gaflet içinde kalmış bir toplumu uyarman için indirilmiş-

tir.[667] Tarih boyunca gelmiş geçmiş bütün ümmetlere fıtratı uyarmakla görevli peygamberler gelmiştir: "Andolsun ki, her ümmete; Allah'a kulluk edin, tağutlardan kaçının" diyen peygamberler göndermişizdir."[668] Aslında insanın fıtratında Allah (cc)'ın varlığını bilme O'na yönelme kabiliyeti vardır. Fakat çoğu kere yaratıcıyı gerçek olmayan, yanlış şekillerde tasarlayıp, tasavvur ederler. Peygamberler aynı zamanda fıtratı bozabilecek yanlış ilâh tasavvurlarının da önüne geçmekle görevlidirler.[669] İnsanları, tek Allah'a kul olmaya, Allah'tan başka tanrılaştırdıkları şeyleri bırakmaya davet etmişlerdir.[670]

Bütün peygamberler kavimlerine şöyle seslenmişlerdir. "Allah'a kulluk edin, O'ndan başka ilâhınız yoktur."[671] "Senden önce gönderdiğimiz her peygambere: Benden başka ilâh yoktur, bana kulluk edin diye vahyetmişizdir."[672]

Özetle söylemek gerekirse, din duygusu insanda fıtrîdir. Bu duygu, gelişmek, tekâmül etmek istidadındandır. İnsanoğlu, psikolojik yapısı icabı, bu duygunun tekamülünü ister. Bu imkânı bulamazsa bunalımlar ve buhranlar içinde kıvranır. Bu ise kendine olan güven hissini yok eder. Nübüvvet ise, insanı kötülüklerden, yanlış gidişten korur, onun dünya ve âhiret hayatını temellere oturtarak saadetini sağlar. Hakikat âleminin klavuzluğunu yaparak, kalblerde esen kötülük ve vahşet kasırgalarını dindirir. Ruh sükûnu ve kalb safiyeti Peygamberlerin. insanlara bildirdikleri hakikatlarla mümkün olmuştur.

2. Kişilik Psikolojisi Açısından Peygamberlere İman

Psikologların üzerinde fikir birliği yaptığı bir tek kişilik (şahsiyet) tanımı yoktur.[673] Psikolojide kişilik, kapsamı oldukça geniş bir kavramdır.[674] Hemen hemen bütün tanımlarda ki-

şiliği oluşturan fiziksel, biyolojik, psikolojik ve sosyal etkenler göz önüne alınmıştır.

Buna göre kişilik "bir doğal ve sosyal ortamda yaşayan bireyin doğuştan getirdiği, kalıtsal nitelikte olan psikolojik, biyolojik, fizik yapısının gerektirdiği tepki şekillerinin çevre etkilerine göre geliştirilmiş âhenkli ve organik bir bütünüdür.[675] Yani kişilikte dikkate değer bir husus, kişiliğin kendine özgü ve âhenkli bir bütün olmasıdır.[676]

Duygu, algı ve öğrenme, konuşma, düşünme, yargı, dış görüntü, giyim biçimi, tutum ve davranış özellikleri, ahlâk ve inanç yapısı gibi unsurların bir arada bütünleşmesiyle insanın kişiliği meydana gelir.[677] Kişiliği meydana getiren farklı yapıdaki unsurlar, sosyal ve doğal çevrelerin etkisine göre birleşerek bir biçim ve bütünlük kazanırlar.[678] Yani, doğum sonrası gelişme devresinde insanlar arası etkileşim süreci içindeki çevresel ve sosyal etkenlerin kişilik üzerindeki etkileri yadsınamaz.[679]

Modern psikolojinin bu verileri de gözönünde bulundurularak peygamberlerin hayatlarına bakılacak olursa, onların hayatları "olgun kişiliğin birer modeli" olarak karşımıza çıkar. Sağlıklı bir kişilik sahibi olduklarından toplum içinde de, yalnızken de aynı davranış dürüstlüğünü, şahsiyet bütünlüğünü gösterirler. Sözleriyle davranışları uygunluk arzeder.

Peygamberlerin kişiliği, inanan insanlar açısından büyük önem arzeder. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de insanların dikkati Hz. Muhammed (sav)'in olumlu şahsiyetine yöneltilmektedir.

"Ve sen elbette yüce bir Ahlâk'a sahipsin"[680] Resulüllah Kur'ân esaslarını insanlığa tebliğ etmekle kalmamış, bu esasları bizzat kendi şahsında tatbik etmek suretiyle insanlığa bir model sunmuştur.[681] Yüksek hayırlara ulaştıracak üstün karakteriyle,

övgüye lâyık seciyye, meleke ve maneviyatıyla[682] insanlığa örnek olmuştur.

"Andolsun ki, Resûlullah'da, sizin için, Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için en mükemmel bir örnek vardır."[683] Bu âyette müminlerin hayatlarının her safhasında her yönüyle Resûlullah (sav)'ı örnek model kabul etmeleri, kişilik ve karakterlerini bu modele göre şekillendirmeleri isteniyor.

Hz. Muhammed (sav) zirve olarak kişiliğiyle ümmetini eğittiği gibi, O'ndan önceki peygamberler de kişilikleriyle ümmetlerine örnek olmuşlardır. "İbrahim'de ve O'nunla beraber olanlarda sizin için gerçekten güzel bir örnek vardır."[684] "Andolsun Onlar'da sizin için, Allah'ı ve Ahiret gününü arzu edenler için güzel bir örnek vardır."[685]

Söz konusu âyetlerde Hz. İbrahim'e uyma ard arda tekrar edilmiştir. Bu tekrar İbrahim (as)'a uymaya teşvik edici bir ifade tarzıdır. Konunun önemi vurgulamak için ayrıca âyete yeminle başlanmıştır.[686]

Bir müminin, peygamberi örnek alarak edindiği tecrübelerle oluşturduğu kişiliği kendi şahsi tecrübelerine dayanarak oluşturmaya çalıştığı kişilikten daha köklü ve daha sağlıklıdır.

Fakat peygamberin kişiliğini örnek edinen müminin dikkat etmesi gereken önemli bir husus vardır. Olgun bir mümin, peygamberin kişiliğini örnek alıp onun gibi yaşamaya çalışırken, sadece peygamberi taklit etmek, onun gibi davranmak yeterli değildir. Peygamber, Allah'ın emrine uygun davrandığı için bu davranışın doğruluğuna inanarak o şekilde davranmak, o davranışı kendine maletmek, benimsemek lâzımdır.[687]

D. AHİRETE İMANIN PSİKO-SOSYAL TEMELLERİ

Kur'ân-ı Kerim âhiret gününe iman konusuna, inanç esasları içerisindeki rolü ve konumuna bağlı olarak son derece önem verir. Öyle ki, bir çok yerde âhirete iman'ı Yüce Allah'a iman ile birlikte zikreder. Müminleri tanıtırken, onları Allah (cc)'a ve âhiret gününe inananlar olarak niteler.

"İşte sizden Allah'a ve âhiret gününe inanmış olanlara bununla öğüt veriliyor. Bu sizin için daha iyi daha temizdir. Allah bilir, siz bilmezsiniz."[688]

"Bu topluluk Allah'a ve âhiret gününe inanırlar. İyiliği emreder, kötülükten vazgeçirirler. Hayırlara koşuşurlar, işte onlar salihlerdendir."[689]

"Sizin için andolsun ki, Resûlüllah'ta güzel bir örnek vardır. Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çokça zikredenler için."[690]

Ahiret gününe imanın doğrudan Allah'a iman ile bağlantılı olduğu, onun bir tamamlayıcısı olduğu görülmektedir. İnsanın psikolojik bir ihtiyaç olarak, ebediyet özlemi içerisinde bulunduğu, bunun ruhun derinliklerinden gelen bir çığlık olduğu belirtilmektedir.[691] Bekâ hissi ve ebediyet fikrinin insanda doğuştan var olduğu ileri sürülmektedir.[692]

Ahirete inanan bir mümin nasıl bir ruh haline sahiptir veya olmalıdır meselesine gelince, müminler, Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan kıyamet olayını devamlı tefekkür eden, bu tefekkür ile kıyametin dehşetini idrak ederek korku içine düşen ve bu kıyametin hak olduğuna iman eden kimselerdir. Ahirete iman etmenin mühim unsuru, kıyameti yakın bilmek ve her an kopabileceği bilincini taşımaktır.

"Kıyâmet saati yaklaştı."[693]

"Gerçekten onlar bunu, uzak görmektedirler. Biz ise onu yakın görüyoruz."[694] Kıyâmet olayına inkârcıların yaklaşımı, böyle bir olayın imkan dışı olduğudur. Müminler ise, sanki hemen kopacakmış gibi yakın olduğuna inanırlar.[695] Çünkü gelmekte olan şey yakındır.[696]

"O yaklaşmakta olan kıyamet saati artık yaklaştı."[697] şeklindeki âyetler müminlerin tutum ve düşüncelerini yönlendirmeye yöneliktir: Yani ne acelesi var, daha vakit çok zannına kapılmayın. Çünkü hiç kimse ne kadar zamanı olduğunu, ölümün ve kıyametin ne zaman geleceğini bilemez.

Kıyâmetin yakın olduğuna ve her an kopabileceğine kesin olarak iman eden müminlerin iç dünyasında, dünya görüşünde, dünya ve insanlara yaklaşımında, hal ve yaşantısında mutlaka bir değişme meydana gelir. İç dünyasında ve dışa yansıyan tutum ve davranışlarında bu inancın tesirleri görülür.

Sırf âhiret gününe iman etmiş olmak yeterli değildir, eksiktir. Gerçekten bu inancı taşıyan, onu sürekli hatırlayan, hatırından hiç çıkarmayan kimsedir. Kur'ân-ı Kerim'in âhirete iman konusunu sık sık tekrar etmesinin işaret ettiği gerçek bu olsa gerek... Ahiret gününü bir kez hatırlayıp geçmekle iş bitmez, bilakis âhiret gününü ve onun aşamalarını sürekli hatırda tutmak gerekir.[698]

İşte böyle gerçek ve tam boyutlu bir âhiret inancının insanın psikolojik ve sosyal yönüne etkide bulunması muhakkaktır. Aynı zamanda sosyal hayatın gerekleri ve insanın psikolojik yapısı, âhirete inanmayı psiko-sosyal bir ihtiyaç olarak görür. Meselâ Adalet hissi, Ahlâkî değerleri korumaya duyulan eğilim, insanın isteklerinin sonsuzluğu ve bu dünyada bütünüyle doyuma

ulaşmıyor olması insanda âhiret inancını bir ihtiyaç olarak hissettiren motivlerdir. Yine bir âhiret inancı taşıyan insanın psiko-sosyal yapısında da şüphesiz bu inancın tesirleri gözlenir. Meselâ kişi bu inanç sayesinde benliğindeki ölümsüzlük arzusunu tatmin eder, ölüm korkusundan kurtulur, sorumluluk duygusu taşıma bilinci kazanır, dünyaya bakışı ve yönelişi yepyeni bir açı çizer, zorluklar karşısında âhiret inancı sabır ve teselli kaynağı olur.

1. AHİRETE İMAN MOTİVLERİ

a) Adalet ve Hak Eğilimi

İnsan doğuştan getirmiş olduğu kabiliyetle iyilikle kötülüğü, adaletle zulmü birbirinden ayıracak güçtedir. Fakat ne var ki, aynı insan kendisine verilen bu fıtrî eğilimin tersine hareket ediyor, hemcinslerine zulmedip öldürüyor, onlara elinden gelen her türlü kötülüğü reva görebiliyor. Hak ve adaletin insanların gönlüne hiç ışık tutmadığını söylemiyoruz. Fakat ne acıdır ki, insanlık tarihinin büyük bir kısmı, zulüm, düşmanlık, katl, yıkım, yağmalama, işkence vb. olaylarla doludur. Hırsızlıklar, vurgunlar, zorbalıklar, iftiralar, haksız ithamlar, akla gelmeyecek dolandırıcılıklar, yakıp-yıkmalar, en vahşi hayvanlara taş çıkartacak korkunç cinayetler, dünyanın her bir köşesinde bucağında meydana gelen yürek sızlatan hadiseler...

Özellikle kuvvet ve kudret sahibi zalim dikdatörler, zayıfları, güçsüzleri sömürüp ezmektedirler. Bu şekilde çeşitli zulüm ve haksızlıkların hüküm sürdüğü dünyanızda mazlumlar zalimlerden, ezilenler ezenlerden haklarını alamadan ölmektedirler. Ne hukuk, ne ahlâk ne de başka kurallar bunu önleyememekte-

dirler. Bu durumda, mutlak adaletin gerçekleşeceği, herkesin eksiksiz bir şekilde hakkını alacağı, haksızlık ve zulüm yapanların da noksansız ceza göreceği bir âlemin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır.[699]

Bu dünyada insan olmak, topluluk halinde yaşamayı gerekli kılar. Ve bu birliktelik karşılıklı aynı zamanda çok yönlü ilişkiyi zorunlu hale getirir. Çok basit münasetlerden en ciddi ve girift alışverişlere varıncaya kadar hayatın her safhasında karşı karşıya gelmek durumunda olan insanlar arasında, binbir sebebe bağlı olarak haksızlıklar, tecavüz ve saldırılar cereyan etmektedir. Acaba bunlar eninde sonunda karşılıklı haklarını elde edebiliyorlar mı? Acaba er-geç haksız ortaya çıkartılıp hak sahibi memnun edilebiliyor mu? Gizlice yapılan iftiralar ortaya çıkıyor mu? Gözlerden uzakta işlenen zulüm ve tecavüzlerin failleri bulunabiliyor mu? Bu sorunlara mutlak olumlu cevap vermek imkânsızdır. İşte böyle bir pozisyonda mazlum, kalbini bu dünyanın dışında başka bir âleme açıyor. Yine böyle bir durumda selim akıl mazlumun hakkının alınabileceği, zalimin cezasını çekeceği, mutlak adaletin noksansız gerçekleşebileceği bir âleme çeviriyor bakışlarını.

Böylece ortaya çıkıyor ki, âhiret düşüncesinin dayandığı temellerden birisi "adalet"tir. Yaşadığı dünyada iyilikle kötülüğün, fazilet ile alçaklığın sürekli çarpıştığını gören insan çoğu kere kötülüğün iyiliği bastırdığını, alçaklığın fazilete baskın çıktığını müşahade ediyor. Selim fıtratıyla, vicdanının gerçekçi sesiyle, sağduyusuyla iyinin kötüye üstün gelmesini istiyor. Fakat sınırlı ömrü çerçevesinde, bu beklentisinin gerçekleştiğini göremeyebiliyor. Yine de iyiliğe karşılık mükafatın, kötülüğe karşı da cezanın verilmesinin zorunluluğunu hep bilinçaltında taşıyor. Belki de bilinçaltı onu böyle düşünmeye zorluyor. Bu

dünyada olmasa bile, yine de adaletin gerçekleşmesini diliyor. Böylece adalet olgusu fikri ve düşüncesi doğrudan, ister istemez, direkt insanı, âhiretin varlığını hissetmeye sevkediyor.[700] Eğer âhiret hayatı olmasaydı, zalimlerin mazlumlara yaptığı zulum ve haksızlık sıradan basit bir olay olmuş olurdu. İyiliğin veya kötülüğün insanlar için hiç bir anlamı olmazdı. Oysa insan vicdanı her zaman iyiliğin ve kötülüğün değerini takdir edebilecek yapı ve yeteneğe sahiptir.

"Dünyada iyi insanlar da kötü insanlar da vardır. Başkalarının hak ve hukukunu gözeten, adaletle davranmak için her türlü zorluğu, sıkıntıyı göze alanlar da vardır; alamayanlar da. Eğer ölümle her şey mutlak bir sona ulaşıyorsa, adaletli ile adaletsiz arasında nihâî noktada ne fark kalacaktır? Madem ki bu dünyada her şey tam olarak karşılığını bulamıyor, iyi insan sıkıntı içinde kötü ise refah içinde yaşayabiliyor ve adaleti sağlamak için de töreler, kanunlar vs. kâfi gelmiyor; adaletin tam olarak tecelli edeceği bir dünyanın varolması gerekmez mi? Kötünün tekdir, iyinin ise takdir edileceği bir dünya yoksa ahlâkî olgunluk için harcanan o kadar emek, ortaya konan o kadar çaba abes olmaz mı? Madem ki, adil bir Tanrı vardır, o halde adaletin tam olarak tecelli edeceği bir dünyanın da olması gerekir. İşte ahlâkî açının ısrarla üzerinde durduğu ilk konu budur."[701]

Yüce Allah, bu dünyada insanlara belli bir mühlet verse de, küçük büyük, zerre kadar her şeyin hesabının sorulduğu âhiret yurduna onları sevkedecektir.

"Yoksa kötülük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar."[702] Yüce Allah, kötülük yapanlarla iyilik yapanları bir tutmanın mümkün olmadığını; iyilerle kötüler arasındaki farklılığın halk esasına daya-

nan ve kainatın temelinde mevcut bulunan değişmez bir kanun olduğunu belirtiyor.[703] İyiliğe mükâfat, kötülüğe ceza verilmesi adaletin bir gereğidir. Aksi takdirde iyi ve kötü kavramlarının hiç bir anlamı olmaz.[704] İyilik ve kötülüğün sonucunun aynı olmasını düşünmek selim fıtratlı insanı rahatsız eder. Bu dünyada bütün iyilikler ve kötülükler hakettiği karşılığı bulamamaktadır. Böyle bir dünyanın eksik olduğu görülmektedir. Ve bu noksanlığın tamamlanacağı bir başka dünya gerekmektedir.

b) İnsanın İsteklerinin Sonsuzluğu

Bu dünyada insanın ömrü sınırlı günleri sayılıdır. Yine bu dünya eksik ve fâni, buradaki nimetler de sonlu ve mahduttur. Her şeyi bu dünyada gerçekleştirmek mümkün olmamaktadır. Buna karşılık insanda yaşama eğilimi fikri, dünyadaki istekleri de sayısız ve sonsuzdur. Ruhun arzu ve emelleri için herhangi bir sınır ve son söz konusu değildir. Ama insanı bu dünya lezzetleri tatmin etmiyor; Dilek ve beklentilerini geride bırakıp ölüp gidiyor.

O halde insanın hayal ve tasavvur âleminde arayıp bulduğu sayısız zevk ve güzellikler, hoşa giden olay ve eylemler hakkında yapılabilecek en inandırıcı ve tatmin edici açıklama "âhiret inancı" olacaktır. Yani insanın sonsuz arzu ve emellerini gerçekleştirecek olan ancak ölümsüzlük inancıdır. Yüce Allah bu dünyada bahşetmiş olduğu nimetleri orada tamamlayacak, kemale erdirecektir.

İnsan yaratılışı gereği, dünyada elde ettiği nimetleri sever, ondan zevk ve haz duyar, ancak onun kemaline erişemez. Geçici ve sınırlı tatminler zaman zaman ürkütücü olur. İnsan bunun kaybolmasından, yok olup gitmesinden, günün birinde

zevk alamayacak duruma düşmekten endişe duyar. İşte ölümsüzlük inancı, sonsuz zevk ve mutluluğa kavuşabilme ümidi insanı boşlukta kalmaktan kurtarır.[705]

Dünyadaki nimetlerin en güzel ve kemaliyle, yok olmadan tadılması arzusu ve eğilimi insanı âhiret düşüncesine motive ediyor. Dünyanın zevk ve güzelliklerini tadan insan, bunun sonsuz güzellikte ve mükemmellikte olanını düşlüyor ve buna ancak âhirette kavuşabileceğini kabul ediyor.

"Size verilen herhangi bir şey, dünya hayatının bir geçimliği ve süsüdür. Allah katında olan daha iyi ve devamlıdır. Akletmez misiniz?"[706] Dünya nimetlerini insan dünyada bulunduğu süre içerisinde tadar. Ahirette ise insan lezzetin en özeline sevinç ve neşenin en zirvesine ebedi olarak erişir.[707]

2. AHİRETE İMANIN PSİKO-SOSYAL TESİRLERİ

a) Ölüm Korkusu ve Ölümsüzlük Arzusu

İnsanın fıtratında sonsuzluğa karşı oldukça güçlü bir eğilim vardır. Ne zaman, yok olacağını aklına getirse derin bir teessüre kapılır.[708] Ne var ki, ölüm problemi ayrıcalıksız her insanın kabul etmek zorunda olduğu bir hakikattır. İnsan, en yakınından en uzağına kadar zengin-fakir, kuvvetli-zayıf herkesin öldüğünü görüyor, bunun için de ölüm zihinleri sürekli meşgul ediyor. Ve sorular geliyor ardından... Ölüm nedir? İnsan bu ölüm kapısından ne zaman geçecek? Ve acaba bu kapının ardında neler var?

Ölüm, insan için kaçınılmaz bir gerçek, akıl da bunu do-

ğal ve normal bir olay şeklinde kabul etmesine rağmen insan duygusal olarak ölüm hadisesine bir türlü alışamamış ve onu daima ürkütücü, korku verici, ürpertici, soğuk bir vakıa olarak görmüştür.[709]

Öncelikle ölüm korkusu, ölümün acı veren bir hadise olduğu düşüncesinden kaynaklanabilir. Belki de ölüm korkusu, insanın sahip olduğu maddi mânevi değerlerin elden çıkmasından kaynaklanıyordu. Hatta ölümden dolayı hissedilen korku ve endişelerin daha başka nedenleri de mevcuttur. Sebepleri ne olursa olsun bu durumda insana düşen, ölüm korkusunu yenmeye çalışmaktır. Genel ve yaygın kanaata göre, ölüm karşısında duyulan korku ve endişelerin çaresi âhiret inancına sahip olmaktır.[710] Ahiret inancını içtenlikle benimseyen mümin için ölüm korkutucu, ürkütücü, acı verici bir hadise olmaktan çıkar.[711] Meselâ özellikle ölümüne ramak kalmış yaşlı kimseler, âhiret inancı sayesinde ölümü tahammül ve soğukkanlılıkla karşılamaya hazırlanabilirler. Hayatlarının sönecek olması ve güzel dünyaların kapanmasına karşılık ancak bu inanç sayesinde teselli bulabilirler.[712]

Ahiret inancına sahip bir kimse için ölüm olayını doğru yorumlamak kolaydır. Bütün canlılar için kaçınılmaz bir gerçek olan ölümü âhiret inancı sayesinde gayet doğal karşılamak hiç de zor değildir.

"Her kim Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman eder ve salih amel işlerse elbette bunların Rableri yanında ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur. Ve bunlar mahzun olacak değillerdir."[713] Ayetten Allah'a ahirete inanıyor ve bu doğrultuda amel ediyor olmanın bu dünyada korku ve üzüntüyü ortadan kaldırıcı tesire sahip olduğu anlamı da çıkarılmıştır.[714]

Öldükten sonra dirilmeye inanmayan kimseler için ise, ölüm kaçınılmaz bir sondur. Böyle kimseler herşeyin bu dünyada olup bittiğini zannederek, bütün güç ve imkânlarını dünyadan daha fazla haz almak için sarfederler. Fakat hastalık yahut ihtiyarlık gibi nedenlerle bedensel arzuların zayıflayıp kaybolmaya yüz tutması ve hiç bir şeyden haz alamaz hale gelmesi kişiyi sonu gelmez ızdırapların ve bunalımların kucağına iter. Göz göre göre yok olacağını zanneden bu kişinin, ölümü hatırladıkça nasıl zavallılaştığını, çaresiz ızdıraplardan kurtulmak için nasıl çırpındığını bir görmelisiniz!

Ahireti inkâr, insanları korkak ve cesaretsiz yapar. Savaş gibi zor şartlarda cesaretleri kırılır, azimleri kaybolur. Bu dünya hayatının ardından, daha üstün bir hayata kavuşacağına kesinlikle inanan bir kimseye gelince, o savaştan korkmaz, yılgınlık göstermez. Ahirete inancı olmayan, her şeyi bu dünya hayatından ibaret görerek, ölmek istemeyeceğinden savaşa cesaret edemez. Ahirete inanmaması, dünya tutkusu kâfiri cesaretsiz kılar.[715] "Karşılaşan şu iki toplulukta sizin için ibret vardır. Bir topluluk Allah yolunda çarpışıyordu, öteki de nankördü, (onları, gözleriyle) kendilerinin iki katı görüyorlardı."[716]

b) Ahiret İnancı Sabır ve Teselli Kaynağıdır

Kişi hayatta karşılaştığı haksızlıkların, zulüm ve adaletsizliklerin, çaresiz hastalık ve sakatlıkların, kısacası bütün olumsuz şartların vermiş olduğu sıkıntılara, ızdıraplara âhiret inancıyla direnme ve sabır gücü bulur. İnsan eğer zulme uğramışsa ve bunu kendi imkânlarıyla meşru olarak giderme imkânı bulamamışsa, ömür boyu böyle bir fedâkârlığın kurbanı olmuşsa, er ya da geç hakkını mutlaka alacağına, hiç kimsenin yaptı-

ğının yanında kalmayacağına olan inancı onun için en büyük teselli kaynağı teşkil edecektir. Şayet söz konusu olumsuz şartlar, insanın başına herhangi bir insan eliyle değil de, doğuştan yaratılıştan tabiî olarak geliyorsa ve insanın elinden hiç bir şey gelmiyorsa, çaresizlik son haddine varmışsa âhiret inancı ve sabır en büyük sığınak ortaya çıkacaktır.

Ölümsüzlük inancı öyle tesirli bir güçtür ki sarsılmaya yüz tutan ümitleri yeniler, sıkıntı ve ızdırapları dindirir, musibetlere katlanınada ve zorluklara karşı koymada üstün bir sabır ve direnç kaynağı görevi üstlenir. Çünkü âhirete inanan bir mümin başına, gelen olumsuz şartlara sabredip isyan etmediği takdirde, âhiret gününde bunun karşılığını mutlaka göreceği bilinciyle yaşar. Böyle bir sabır ve ümit kaynağından yoksun olan kimse için, en küçük musibet bile, onu sarsmaya, öldürücü bir yeise sürüklemeye yeter sebep teşkil eder. Fakat mümin gerek olumlu, gerekse olumsuz şartlarda en uygun tavrı takınabilme güç ve yeteneğine sahiptir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) onun bu halini şu şekilde tasvir eder: "Müminin hali hayret vericidir. Çünkü bütün halleri onun için hayırlıdır. Bu hak, yalnızca mümine özgü bir durumdur. Ona bolluk verilirse şükreder, bu onun için hayır olur. Şayet ona darlık gelir, yokluğa düşerse sabreder, bu da yine onun için hayırlı olur."[717]

Mümin doğal olarak Rabb'inden gelen nimetlere şükreder. Er geç âhirette karşılığını alacağına inandığı için hastalık, musîbet, kaza gibi hoşa gitmeyen hallerle karşılaşınca bağırıp çağırmaz, isyan etmez. sabırlı olur.

Mümin içinde bulunduğu olumsuz şartlar nedeniyle rahat, sıkıntısız, mutlu bir ömür süremiyor olsa bile gelecekteki ebedî saadeti ümit ederek ruhuna musallat olabilecek bunalımları kolaylıkla savabilir, vicdanını ve duygularını kötümserlikten, ka-

ramsarlıktan arındırabilir. Bu dünyada maddi sıkıntı ve yokluğun kucağına düşmüş olsa bile, huzurlu ve mutlu olmasını bilir. Ümit ve beklentilerini Yüce Allah'ın öteki âlemde vadettiği nimetlere çevirir.

Kur'ân-ı Kerim'in bakış açısıyla bu dünya insanların çeşitli şekillerde denendiği, imtihana tabi tutulduğu ve olaylar karşısında sabırlı tutum sergileyebilenlerin seçildiği bir sınav alanıdır.

"Amelce hanginiz daha güzeldir diye sizi imtihan etmek için hem ölümü, hem hayatı icad eden O'dur. O azîzdir, çok bağışlayandır."[718]

"Andolsun ki, sizi biraz korku, açlık, mallardan, onlardan ve ürünlerden biraz azalma ile imtihan ederiz, deneriz. Sen sabırlı davrananları müjdele."[719]

Yüce Allah bir kısım mallarını elinden almakla, yakın ve akrabaların ölümüyle, tarım ürünlerini verimsizleştirmekle, insanlara korku vererek onları imtihan eder.[720] Bütün bu başına gelenlerin bir imtihan olduğuna ve bunlara sabrettiğinde karşılığını âhirette göreceğinize iman eden bir mümin hemen teselli bulur ve sabretmesini bilir.

Bir müminin çektiği sıkıntı ve katlandığı bütün olumsuz şartlara karşı, bütün bunların kendisi için bir imtihan vesilesi olduğu ve bunlara sabrettiği takdirde âhirette kat kat mükafaatını göreceği inancı onu bu dünyada sıkıntıya düşmekten alıkoyacak, mutlu ve huzurlu olmasını sağlayacaktır.

"O, Allah'a karşı yalan yere iftira mı etti? Yoksa onda bir delilik mi var? Hayır, âhirete inanmamakta olanlar azapta ve derin bir sapıklık içindedirler."[721] Bu ümidi taşımayan, öteki dünyaya yönelik beklentileri bulunmayanların, bu belâ ve çilelere sabretmeleri katlanmaları mümkün değildir. Bu dünyada iş-

lenen hayır-şer, büyük küçük ne varsa âhirette meydana çıkacak ve hesabı görülecektir. Böylesine ferahlatıcı ve rahatlatıcı bir imandan yoksun olmak, insanı azap ve şaşkınlık içerisinde bırakır.[722]

c) Sorumluluk Duygusu

Yüce Allah insanı yaratırken bir hedef ve gaye gözetmiştir. İnsan boş yere eğlence olsun diye değil, bir hikmete bağlı olarak yaratılmıştır. Ve sonunda Yüce Allah'ın huzuruna çıkacak olan insan, yaratılış gayesine uygun davranıp davranmadığının, sorumluluklarını ve yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin hesabını verecektir.

"Sizi boşuna yarattığımızı ve huzurumuza çıkarılmayacağınızı mı sandınız?"[723] Kur'ân-ı Kerim, âhiret gününde her bireye tek tek yaptıklarının ve yapması gerekip de yapmadıklarının hesabını sorma esası getirmiştir. Böylece "bireysel sorumluluk duygusu"nu yerleştirmiştir.

"Kimse diğer kimsenin günahını yüklenemez. İnsan için çalıştığının karşılığından başka bir şey yoktur. İnsanın yaptığı amelin karşılığı mutlaka görülür.[724] Hiç kimse başkasının işlemiş olduğu günahtan dolayı yargılanamaz.[725] İnkâr eden yahut bir günah işleyen kimsenin bu yaptıklarının günahını bir başkası değil, kendisi yüklenir.[726] Esas olan sorumluluğun bireyselliğidir.[727] Dikkat edilirse âyette sorumluluk duygusu ve sorumluluğun bireyselliği prensibi, âhiretle özdeşleştirilerek sunulmaktadır. Bununla âhiret inancının sorumluluk duygusu üzerindeki tesiri vurgulanmaktadır.

Ahiret hayatının inkârı, insanın tutum ve davranışlarına yansır. Bu inançtan yoksun olan birey kendisini büsbütün bir

sorumsuzluk içinde bulur. Sorumluluk duygusu taşımaktan uzak olan bir insanın da nefis muhasebesi (subjektif gözlem) yaparak kendini kontrol etmesi (otokontrol) imkânsız hale gelir.

Buna karşılık âhirete inanan kimse öncelikle nefis muhasebesini elden bırakmaz. Her şeyin hesabının sorulacağı bir günün mutlak varlığına iman ettiği için de, temas halinde bulunduğu bütün varlıklara ve bağlı bulunduğu tüm değerlere karşı sorumluluğunu yerine getirmeye gayret eder.

Ahirete iman, insana başıboş olmadığını gereksiz olarak yaratılmadığını, kendi istek ve arzularıyla başbaşa bırakılmadığını telkin eder. Ona kesin bir şekilde şunu bildirir; Mutlak bir adalet seni bekliyor... Böylece kalbine güven dolar, gönlü huzura erer.[728]

d) Dünyaya Bakış Açısı

Ölümsüzlük inancı taşımayan bir kimse yaptığı veya yapacak olduğu her işe pragmatist bir bakış açısıyla yaklaşır. Normal şartlar altında bir insan doğal yapısı gereği kendisine fayda sağlamayan işleri yapmaya yanaşmadığı gibi, faydalı olacağına inandığı şeye karşı var gücüyle yönelir. Bu, insanın yaratılıştan getirdiği bir hakikattir. Fakat, âhirete iman etmeyen kimse salt bu dünyada elde edebileceği fayda ve zararı hesabeder. Eğer sonucunda maddi bir çıkar sağlama olasılığı söz konusu değilse iyi eylemde bulunmaya çalışmaz. Şayet maddi çıkarlarına dokunmuyorsa, kötü bir eylemi terketmeyi de düşünmez. Sadece dünyevî açıdan elde edeceği menfaatleri ve erişeceği hazları düşünür.

Böyle birisi için bu dünya hayatı ilk ve sondur. Ömür ise, onun tek fırsatıdır ve bu süre içerisinde haz ve menfaat adına ne

kapabilirse kârdır. Hayat felsefesinde ahlâk, vicdan, hak gibi yüksek değerlere yer yoktur. Bunun yerine çıkarcılık ve fırsatçılık hâkimdir.

Var gücüyle dünyanın görünen maddi şeylerine gözünü çevirir. Hakikatin sadece bu dünyadan ibaret olduğunu zanneder.[729]

"Onlar dünya hayatının görünen yüzünü bilirler, Ahiretten ise, onlar tamamen gafildirler."[730] Ahiretten gafil olanlar dargörüşlüdürler. Dünya hayatının sadece görünen ve yüzeyde olan kısmını görürler, onun arkasındaki gerçeklerden habersizdirler.[731] Bilgileri dış dünyaya açılan duyuların algısına dayanır. İman edenler ise, yalnız görülebilen hayatı kazanmaya değil, sürekli mutluluk için, gizli gerçekler âlemi olan âhireti kazanmaya çalışırlar.[732]

Ama âhirete iman eden gerçek mükâfatın orada olacağını bilir; maddi fayda ve zararları gelip geçici sayar. Ebedî fayda ve zararı dikkate alarak tutum ve davranışlarına ona göre yön verir.

İnsan, ömür boyu süren mücadele sonuçlarının yalnızca bu dünyadan ibaret olduğunu, dünyada işlediği her şeyden hesaba çekilmeyeceği ve sonuçta, yaptığı şeylerin iyi veya kötü, doğru veya yanlış olduğu konusunda hüküm verecek herhangi bir mahkemenin varlığını inkâr ettiği zaman, bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak hayata karşı, kendi iç dünyasında maddeci bir görüş ve anlayış geliştirir. Yine bir kimse, dünya hayatında işlediği fillerin gerçek değerleriyle mütenasip olarak mutlaka karşılık göreceği bir öte dünya hayatı inancına sahip değilse, o kişi doğal olarak hayat konusunda bencil bir tutum geliştirecektir.[733]

E. MELEKLERE İMANIN PSİKO-SOSYAL TEMELLERİ

Gayba imanın bir başka şeklidir, Allah (cc)'ın meleklerine inanmak Gayba iman, insanı hayvanlara mahsus olan hissiyatın sınırlarından çıkarır ve ona marifet kapılarını açar. İnsan gaybî bir hakikat olan meleklere imanı bizzat hissî ve aklî kabiliyetleriyle kavrayamaz. Ama varlığı itibarıyla gayb hakikatlerini bilmek arzusu ve isteği taşır. Bu yaratılışının gereği bir eğilimdir. Ve bu hikmete bağlı olarak insanın arzularını en iyi bilen Yüce Allah, meleklere imanı emrederek, insanın, gayb hakikatlerinin bir tarafına vakıf olmasını diledi.

"Hepsi de Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman etti.[734]

Kur'ân'ın getirdiği inanç esasları çerçevesinde meleklere iman eden bir müminin psikolojik ve fizyolojik yapısında bu inancın tesirlerinin görülmesinden daha doğal bir şey olamaz. Bu bir gereklilik, hatta zorunluluktur. Ve meleklere iman edenin zihninde, kalbinde, tutum ve davranışlarında elbette, bu inancın olumlu etkilerinin görülmesi lâzımdır. Aksi takdirde inancın yokluğuna veya zayıflığına hükmetmek durumunda kalırız. Kur'ân'ın verileri ışığında, meleklerin, insanın psiko-sosyal yapısına olan tesirlerinden tesbit edebildiklerimizi burada nakletmek istiyoruz.

1. İYİLİĞE VE HAYRA SEVKEDERLER

İnsanın iyiliğe ve hayra olan eğiliminde meleklerin ilhamının da payı vardır. İnsanı hayra teşvik eden bu ilhamdan ise müminler istifade ederler.[735] Melekler insanın zihnine iyi düşünceler atarak,[736] hakkı ve hayrı ilham ederek insandaki rûhî

kuvvetleri aktif hale getiren, artıran varlıklardır.[737] İnsanın arzularını, maddî ve mânevî kuvvetlerini daima hayır ve iyiliğe teşvik eden asil ve ulvi işlere sevkeden manevi kuvvet sahibi varlıklardır.

Konuya açıklık getiren Hz. Peygamber (sav)'den nakledilen haber şu şekildedir. "Ademoğluna hem şeytanın bir yaklaşması (vesvese ve dürtmesi), hem de meleğin bir yaklaşması (ilhamı) vardır. Şeytanın yaklaşması kötülüğü telkin ve Hakk'ı yalanlaması şeklindedir. Meleğin yaklaşması ise, hayrı telkin ve teşvik, Hakk'ı tasdik şeklindedir. İçinde böyle bir şey hisseden bunun Allah'tan olduğunu bilsin. Allah'a hamdetsin. Diğerini hisseden de kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın.[738] Hadiste meleklerin insan üzerindeki olumlu tesiri izaha gerek duyulmayacak bir açıklıkla ifade edilmektedir. Yine dikkat çeken bir husus var ki, o da meleğin ilhamının hep hayır yönünde oluşu, şer içerikli bir ilhamın melek kaynaklı olması mümkün değildir. Bu işi şeytan yapmaktadır. Meleğin bu tesirinin keyfiyetini izah etmek oldukça zordur.

Kur'ân'ı Kerim'de meleklerin müminlere sebat ilham ettiği, azimlerini kuvvetlendirip, niyetlerini sağlamlaştırdıkları belirtilir: "Hani Rabb'in meleklere şüphesiz ben sizinle beraberim, haydi iman edenlere sebat ilham edin diye vahiy ediyordu."[739] Meleklerin müminlere yapmış olduğu tesirin müjdeleme, hayır ilham etme[740] şeklinde olabileceği belirtiliyor.

2. AHLAK VE DAVRANIŞA TESİRİ

Özellikle bir kısım meleklerin ilgi alanı, görevleri doğrudan insan ve onun davranışlarıyla bağlantılıdır.

"Andolsun insanı biz yarattık. Nefsinin ona ne vesveseler

vermekte olduğunu da biliriz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız. Çünkü hem sağında hem solunda oturan onun amellerini tesbit eden iki de melek vardır. O bir söz söylemeye dursun mutlaka yanında hazır bir gözcü vardır."[741]

Bu âyet-i kerimede şu anlatılmak isteniyor: İki koruyucu yazıcı melek, söylenenleri kaydederken, Yüce Allah insanın içinde bulunduğu durumu her iki gözetleyiciden daha iyi bilmektedir. O'nun, bu iki meleğin korumasını istemeye aslında ihtiyacı yoktur. Çünkü O, bu iki melekten daha iyi bilir ve onların bilmedikleri her şeyi bilir. Fakat kul, Yüce Allah'ın ilmiyle her şeyi kuşattığını bilmekle birlikte, meleklerin bunları yazdığını da bilince, iyilikleri daha çok yapmaya kötülüklerden de olabildiğince uzak durmaya çalışacaktır.[742]

"Halbuki üzerinizde hakiki bekçiler, çok şerefli yazıcılar vardır. Onlar ne yaparsanız bilirler."[743] Allah (cc) insanı kâinatta bütünüyle kendi başına bırakmamıştır. Her insanın üzerine gözetleyiciler tayin etmiştir. Gözetleyiciler iyi kötü insan ne yapıyorsa hepsini kaydetmektedirler. Onlardan kaçmak, gizlenmek imkansızdır.[744] İşte bütün bunları bilmek kişinin uyanık, edepli ve huşû içinde yaşaması için yeterlidir.[745]

"Yoksa onlar işi sağlam mı tutmuşlar? İşte biz de hakikaten tutanlarız. Yahut biz onların içlerinde gizlediklerini ve aralarındaki fısıltılarını işitmiyoruz mu sanıyorlar? Hayır onların yanında elçilerimiz de var. Yazıyorlar."[746]

Meleklere iman eden mümin tutum ve davranışlarının ince ve sıkı bir şekilde gözetlenmekte olduğu bilincini taşır. Yaratılış açısından bizce bilinmeyen bir âleme mensup olan melekler yalnız başına bulunan insanın hareketlerini görebilme imkânına sahiptir. Melekler, Allah'ın insanı gözetleme vesilelerinden biri-

dir denilebilir.[747] Gerçi inanan bir kimse, bütün tutum ve davranışlarının, Yüce Allah'ın gözetim ve bilgisi çerçevesinde cereyan ettiğine inanır, fakat bir de bu iş için meleklerin özel olarak görevlendirildiğine de bunların amel defterlerini yazdıklarına inanacak olursa, elbette daha tesirli olur. Ayrıca bir de melekler tarafından yakın bir takip ve kontrol altına alındığını düşünmek, insanı tutum ve davranışlarında daha dikkatli ve tutarlı olmaya sevkeder. Her an meleklerin gözetimi altında olduğunu hisseden mümin, ahlâki olmayan davranışlardan uzak durur, nefsani güdülerini kontrol altına alır, böylece hayatının düzene girmesi kolaylaşmış olur. Böylece, meleklere iman, bireysel ahlâkın düzenli ve sağlıklı, toplumsal düzenin de istikrarlı ve makul bir tarzda işlemesini temin etmiş olur.

F. KADERE İMANIN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Kader, kelime olarak miktar, ölçü, bir şeyi belli ölçülere göre yapmak, belirlemek, tayin etmek gibi içeriklere sahiptir. *

İtilâdi bir esas olarak ise, Yüce Allah'ın ezelden ebede kadar olacak ne varsa, bunların hepsinin zaman ve yerini, nitelik ve niceliklerini kısacası ilgili bütün hususları ezelde bilip o şekilde takdir etmesidir. Ezelde takdir edilen şeylerin zamanı gelince Yüce Allah'ın ilim ve iradesine, takdirine uygun şekilde meydana gelmesi, yaratılması ise "kaza" olarak tanımlanır. Kaza ve kadere imân eden bir mümin hayır ve şer, iyi ve kötü ne varsa bunların hepsinin Allah'ın takdiri ve yaratması ile olduğunu kabullenir ve inanır. Fakat kadere inanmak insanın irade sahibi bir varlık olduğunu gözardı etmek olarak değerlendirilmemelidir. İnsanlar kaderi bahane ederek sorumluluktan kurtulamazlar.

İnsan kendi iradesinin varlığını ve sorumlu olduğunu kabul ederek ve bu irâdenin üzerinde de ilâhi bir iradenin bulunduğuna iman ederek dengeli bir inanç yapısı, tutarlı bir manevî yaşantı, uyumlu bir dünya görüşü oluşturma imkânına kavuşur.

Kur'ân-ı Kerim'de, insanın irade sahibi bir varlık olduğunu bildiren âyetlerle, Allah'ın iradesinden bahseden âyetler arasındaki ilişkiden hareketle kader inancının, insanın tutum ve davranışlarında nasıl bir kontrol mekanizması görevini üstlendiğini anlamaya çalıştık. Kader inancına sahip olanlarla olmayanlar arasındaki karşılıklı psikolojik çizgilerden bazılarını yakalamaya çalıştık. Olumlu şartlarda, bir yarar elde edildiğinde, başarı kazanıldığında müminde oluşan, tevazu çizgisine karşılık kâfirde, gurur çizgisi; şükür çizgisine karşılık şımarıklık çizgisi oluştuğunu gördük. Olumsuz şartlarda, musibet ve felâket anlarında, çaresizlik ortamında müminde oluşan rıza (teslimiyet) çizgisine karşılık inkârcıda feryat ve hüzün, tevekkül (güven) çizgisine karşılık yeis (ümitsizlik) meydana geldiği ortaya çıktı.

1. PSİKOLOJİK AÇIDAN KADERE İMAN

Kur'ân-ı Kerim'in, kader meselesine konu olan âyetlerinden bir kısmı Yüce Allah'ın irâdesinden, bir kısmı da insanın irâdesinden bahseder. Biz konuyla ilgili "Kelâm" tartışmalarına girmeden, kader meselesinde psikolojik bir boyutun bulunup bulunamayacağını araştırmaya çalışacağız.

İrâde insanda bulunan bir sıfattır. İnsan irâde sıfatıyla fiillerinin meydana gelmesini sağlar.[748]

Bu beşerî irâdenin sınırlarını, mahiyetini tam bir şekilde tayin etmek imkânsız gibidir.[749] Bununla beraber insan "ilim,

meşiyet, irâde, kuvvet sahibi ve dilediğini yapabilmek kudretini haiz olarak"[750] yaratılmıştır. İnsanın özgür irâdeye sahip bulunduğuna işaret eden âyetlerden bazıları şunlardır.

"Bir millet kendinî değiştirmedikçe Allah'da onları değiştirmez."[751]

"Onlara Allah zulmetmiyordu, onlar kendilerine zulmediyorlardı."[752]

"Biz ona yolu gösterdik, ister şükredenlerden, isterse nankörlerden olur."[753]

"Bırak isteyen iman etsin, isteyen inkâr etsin."[754]

"Karada ve denizde fesat, insanların elleriyle işledikleri şeyler yüzündendir."[755]

"Ahiret kazancını isteyenin kazancını artırırız, bu dünyanın kazancını isteyene de ondan veririz."[756]

"Kim bir fenalık yapar, yahut kendine zulmeder de, Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı, çok merhametli bulur. Kim bir günah işlerse, onu ancak kendi aleyhine yapmış olur. Allah herşeyi hakkıyla bilendir. Hükmünde hikmet sahibidir."[757]

Dünyada sorumluluk yüklenen insanoğlunun, bu âyetlerde belirtildiği şekliyle beşeri irâdeye sahip olduğu bir gerçektir. İnsan sahip olduğu "irâde" donanımıyla her türlü eğilim ve eylemi gerçekleştirmeye hazır bir yaratılışa sahiptir. İnsanın dilemesiyle, istemesiyle ortaya çıkacak eğilim ve eylem olumlu da olabilir, olumsuz da, fayda da getirebilir, zarar da; belki hiç bir sınır taşımaksızın taşkınlık derecesine bile varabilir. Meselâ bir başarı kazandığında veya yarar sağladığında gururlanıp büyüklük taslayarak şımarır, azıtır gider. Bazen de bir musibetle karşılaştığından gereğinden fazla aşırı hüzne kapılır, kendini kaybe-

der, feryadı basar, sızlanır durur. Bu haliyle insan sürekli kamçılanan, kamçılandıkça hızını belirsiz yer ve yönlere doğru artıran bir at gibidir. Bu atın dizginlenmesi ve kontrol altına alınması lâzımndır. İşte insanın iradesini başına buyrukluktan, taşkınlıktan ve ölçüsüzlükten alıkoyacak olan, Allah'ın iradesine, dilemesine, takdirine olan imandır.

Kader, elde ettiği iyilik ve başarılara gururlanan insanın karşısına dikilir ve ona haddinî bilmesini, asıl yapanın kendisi değil Yüce Allah olduğunu hatırlatır.[758] Ve, işte bu kontrolu sağlayan, ilâhî irâdeye işaret eden âyetler;

"Rabb'ın dilediğini yaratır ve seçer; irâde, serbestlik onların değil, (Allah'ındır.) Allah yücedir ve onların ortak koştukları şeyden uzaktır."[759]

"Her dilediğini mutlaka yapandır."[760]

"O, yaptığından sorumlu değildir, onlar ise sorumlu tutulacaklardır."[761]

"Yeryüzünde hiç bir şey ve sizin başınıza gelen hiç bir musibet yoktur ki, biz onu ortaya çıkarmadan önce kitapta yazılı olmasın. Doğrusu bu Allah'a kolaydır."[762]

Söz konusu insanın irâdesini bildiren âyetlerle, Allah (cc)'ın irâdesini bildiren âyetler arasında zıtlık yoktur. Birinci guruptakiler, insanı kamçılar; ikinci guruptakiler ise dizginler.

2. KADER İNANCINI TAŞIYAN VE TAŞIMAYANLARDA KARŞILIKLI PSİKOLOJİK ÇİZGİLER

a) Olumlu Şartlarda

1) Tevâzu - Gurur

Tevâzu ve Gurur, aynı psikolojik çizgi üzerinde hareket eden, birbirine zıt kutuplara yönelmiş olgulardır. Aynı ortamda, farklı düşünce ve inanç yapısına sahip bulunan kimselerin göstermiş olduğu tepkilerdir. Olumlu, iyi, güzel, başarılı, kazançlı, nimete kavuşulan şartlarda müminin göstermiş olduğu tevâzuya karşılık, inkârcı buna gurur olgusuyla tepki gösterir.

Kadere inanan bir insan, başarı elde ettiği anlarda hiç bir zaman tevâzu ve alçak gönüllülüğü elden bırakmaz, zafer sarhoşluğuyla kendini kaybetmez.[763] İşleri muvaffakiyetle sonuçlandığında, mütevâzi davranması gerektiğini unutmaz, sevincinin şiddetinden dolayı olgunluğunu kaybetmez."[764] Bir iyilik anında Yüce Allah'a karşı boynunu büker, ondan af diler, kavuştuğu bu iyiliğin kendi çalışması neticesinde değil, Allah (cc)'ın bir ihsanı olarak geldiğini bilir.[765]

"Ne yerde ne de nefislerinizde bir musibet başa gelmez ki, biz onu yaratmadan önce yazılmış olmasın. Şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır. Bu kaybettiğinize üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdikleriyle de şımarmayasınız diyedir. Allah, çok öğünen kibirlileri sevmez."[766] Bu inancı taşıyan kimse makam ve derecesinden dolayı böbürlenmez. Yüce Allah'ın mülkünde, O'nun verdiği nimetlerle yaşadığını, onun daima kendisini gördüğünü unutmaz. Ve Allah'ın büyüklük taslayanları sevmeyeceğini bildiği için alçak gönüllü olmaya çalışır.[767]

Fakat kader inancına sahip bulunmayan bir kimse bir iyi-

liğe, bir hayra kavuşunca gurura kapılır, taşkınlıkta bulunur. Rabb'ine şükretmesi gerektiği aklının ucundan bile geçmez. Oysa kadere inanan bir mümin, ne kazandığı başarıdan gurur duyup coşar, ne de başarısızlığa uğradığında cesaretini yitirir. Çünkü o, her iki durumun da Yüce Allah'ın takdirinin bir sonucu olduğuna inanır.[768] Nitekim Yüce Allah, Hz. Peygamber (sav)'den şöyle demesini istiyor: "De ki, Allah'ın bizim için yazdıkları dışında, bize kesinlikle hiç bir şey isabet etmez."[769]

2) Şükür - Şımarıklık

Aynı psikolojik ortamın, kadere inanan ve inanmayan kişiler üzerinde meydana getirdiği iki ayrı tepkidir, şükür ve şımarıklık.

İnanan kişi kendisine bir "hayır" (iyilik) dokunduğunda şükreder.[770] Kader inancı taşıyan insan, güzel bir iş başardığında, iyi bir eylemde bulunduğunda bilir ki, bu yapmış olduğu, Yüce Allah'ın kendisine bir lütfudur. Böylece kendiliğinden doğal olarak Yüce Allah'a hamdetmeye şükretmeye yönelir.[771] "Ve onlar derler ki, lütfedip hidayetiyle bizi buna, bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun."[772]

Fakat kadere inanmayan kimse başarı kazandığında, kendisine bir iyilik dokunduğunda her şeyi unutarak sevinip şımarır. Herhangi bir yarar ve başarı esnasında şımarmaktan kendini alamaz.

"Gerek yerde, gerek nefislerinizde hiç bir musibet yoktur ki, bizim onu yaratmamızdan evvel mutlaka bir kitapta yazılmışızdır. Şüphesiz ki bu Allah'a göre kolaydır. Allah bunu kayıplarınıza tasalanmayasanız ve O'nun size verdiği ile sevinip şımarmayasınız diye yazmıştır. Allah çok böbürlenen her kişiyi

sevmez."[773] Nâzil olduğu ortamı gözönünde bulundurmak bu âyetin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Müşriklerin tehdit ve kuşatması altında bulunan müminler bu musîbetlere göğüs geriyorlar, fakat zaman zaman bu musîbete dayanmak zor geliyordu. Yüce Allah bu musibetlerin kendi bilgisi dışında olmadığını bildirerek müminleri teselli etmiştir.[774] Herşeyin Allah'ın kaderiyle olduğunu bilen mümin başına gelen musîbetlerin Allah'ın bir emri olarak kabullenir ve üzülmez, eline geçen nimetlerden dolayı da şımarıp taşkınlık ederek böbürlenmez.[775] Aşırı sevinç ve gurura kapılmayıp şükreder, hüzün ve kedere boğulmayıp sabreder.[776]

Fakat kötü olaylar karşısında hiç etkilenmemek, hüzünlenmemek, iyi olaylardan dolayı sevinmemek insanın elinde değildir. İnsan çok doğal olarak kendisini ilgilendiren kötü olaylardan üzüntü duyar, iyi şeylerle de sevinir. Kur'ân'ın yasakladığı sevinme taşkınlığa varan, insanı gururlandırıp böbürlendiren, şımarıklık yapmasına neden olan sevinmedir. Elde ettiklerini kendi ilmine ve yeteneğine bağlayan, ilâhî takdiri hesaba katmayan sevinmedir. Yasaklanan hüzün ise kendinden geçercesine musîbetler karşısında aşırı derecede sızlanıp feryad eden, isyan eden kimsenin hüznüdür.

Ayette sözü edilen musîbetler daha çok insanın iradesinin dışında gerçekleşen, hastalık, ölüm, âfet gibi musibetlerdir. Bunlar insanın elinde olmayan şeylerdir. Aslında insanın istemli olarak yaptığı işler de Allah'ın bilgisi dahilindedir. Fakat insan kendi irade ve tercihini kullanarak yaptığı bu işlerden sorumludur. Amalinde olmayan musibetler karşısında rıza gösterir, kader inancının sağladığı rahatlık ve mutluluğu tadar.

b) Olumsuz Şartlarda

1) Rıza (Teslimiyet) - Feryat ve Hüzün

İnsan daima sıkıntılarla musibetlerle içiçe yaşar. Sıkıntısı olmayan insan yok gibidir. Sıkıntılar, şiddetine göre az veya çok, insanı etkiler ve sarsar. En katı kalpli kimseler için dahi bu kural geçerlidir. Fakat her insanın musibetlerden doğal olarak etkilenmesi ile aşırı şekilde sarsılıp yıkılmasının, çökmesinin arasında fark bulunduğunu belirtmek gerekir. İkincisi, yani insanda mecal bırakmayan, kişiliği öldüren sarsıntı istenmeyen bir durumdur. Ne yazık ki, kadere inancı olmayanlar genellikle musibet anında bu duruma düşerler. Oysa yüce Allah inananları bu konuda eğitmek maksadıyla, "Başa gelen hiçbir müsibet Allah'ın izni olmaksızın olmaz. Allah'a kim inanırsa onun gönlünü doğruya yöneltir."[777] İşte kader inancı taşıyan insan, her zaman kendine, duygularına hakim olmasını bilir, Yüce Allah'ın kaderine güvenerek, O'ndan iç huzuru dileyerek yoluna devam eder.

Kendisine bir sıkıntı isabet eden mü'min, bunun Yüce Allah'tan geldiğine rıza ve teslimiyet gösterir. Böylece içi rahatlık ve huzura kavuşur. Ama diğerleri, musibetler karşısında adeta kırılıp dökülürler, hüzün ve hasret içerisinde boğulurlar, feryatlar koparak, sızlanıp dururlar. Fakat kadere inanan mümin başına bir müsibet geldiğinde hüzne ve hasrete kapılmaz, kendisine bir zarar dokunduğunda yahut başarısızlık anında feryadı basmaz.

"Kadere inanan, kederden uzak olur." Kadere inanan, başa gelen üzücü olayları normal ve doğal karşılar. Değiştirmeye gücü yetmediği meselelerde boşuna üzülmemesi gerektiğini bi-

lir. Olayları sabır ve teslimiyetle, olgunluk ve soğukkanlılıkla karşılar. Bağırıp çağırarak kendini harap etmez, sitem dolu ifadelerle hayıflanarak keder ve üzüntüsünü artırmaz. Elde edemediği arzularından, ulaşamadığı ihtiraslardan dolayı üzüntüye kapılmaz. Çünkü o, Allah'ın takdir ettiği birşeyin olacağına inanır. Buna bağlı olarak gerçekleşen ve gerçekleşmeyen şeyler karşısında taşkınlık ederek aşırı gitmez.[778]

Allah'ın takdirine boyun eğme düşüncesi zihinde yer edecek olursa, kişi, başına gelen herşeyi huzur ve emniyet içinde karşılar. Eline geçiremediği şeyler onu kendinden geçercesine sarsıp üzmediği gibi, elde ettiği bir başarı da, kendisinden geçercesine sevindirmez. Hadiseleri her zaman gönüllü ve memnun olarak karşılar.[779]

Allah (cc)'ın ezeli kaderinin değişmeyeceğine inanan kimse, olan şeyin neden olduğuna, olamayanın da neden olmadığına üzülmez. Bunları, Yüce Allah'ın takdir ve iradesine havale ederek rahatlar. Rızkının azalmasından, kıtlık ve kuraklığa uğramaktan, bir sıkıntıya düşmekten dolayı kendini yeyip bitirerek bunalımlara düşmez. İnsan ancak bu inançla mutlu olabilir.[780]

2) Tevekkül (Güven) - Ye's (Ümitsizlik)

Devamlı bir mücadele içerisinde geçen insan hayatı tehlikelerle, zorluklarla ve sıkıntılarla doludur. Her an başına bir felaket gelebilir; maddi, mânevi her türlü güç ve kuvvetini yitirebilir. Bu dünyada geçerli olan her türlü yola, çareye başvurmasına rağmen, bütün beşeri imkânlarını zorlamasına rağmen başarılı olamayabilir, müsibet ve sıkıntılardan kurtulamayabilir. İşte kendisini böyle bir çıkmazın ve açmazın ortasında bulan mü-

min, Yüce Allah'a tevekkül etmek sûretiyle bu bağdireyi en asgari zararla kapatmasını bilen insandır.

Sağlıklı bir kader inancına sahip bulunan kimse, öncelikle sebeplere tevessül eder, fakat, onun asıl güvendiği dayanak, sebepler değil, Yüce Allah'tır.[781] Çünkü, "Kim Allah'a güvenirse O, kendisine yeter,"[782] "Göklerin ve yerin gaybı (sırrı) yalnız Allah'a aittir. Her iş ona döndürülür. Öyleyse ona kulluk et ve ona dayan."[783]

Tevekkül, sebeplere sarıldıktan sonra yapmamız gerekenleri yaptıktan sonra Yüce Allah'a güvenmek, O'na dayanmak, işleri O'na teslim etmek, her an O'ndan yardım dilemek demektir. İşte böyle sağlam ve engin bir güvenceye sahip olan mümin, en zor şartlar altında bile korku ve endişeye kapılmaz, içi her zaman rahat olur.

Kader inancı olmayanlara gelince, onları bu şartlar altında, ümitsizlik ve belirsizlikten başka birşey beklememektedir. Şartların zorluğu, çabaların boşa çıkması, kurtuluşun imkânsızlığı, dertlerin çaresizliği ve bunun gibi ortamlarda inkârcının sığınabileceği hiçbir dayanak yoktur. Açık hiçbir ümit kapısı kalmamıştır, kendisini teselli edecek hiçbir şey yoktur.

İKİNCİ BÖLÜM

İNKÂR

Kur'ân'da genellikle küfür kavramıyla ifade edilen inkâr olayı, lugatta kalpteki inancı gizleyen ve iman etmeyen kimselerin sıfatı olarak ortaya çıkar.[784] Allah'ın bir tek oluşuna, nübüvvete, şeriata iman etmemek, bir şeyi örtmek manasına gelir. İmanın zıddıdır.[785] Bulut gökyüzünü kapladı, gecenin karanlığı her tarafı sardı, çiftçi tohumu tarlaya ekip gömdü şeklindeki eylemleri ifade etmek için kefera fiili kullanılır.[786]

İmanın terim manasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarının doğal bir neticesi olarak küfürün de ıstılahda hangi manaya geldiği konusunda, hangi şeylerin bulunmamasıyla kişinin kâfir olarak nitelendiğinde ihtilâf edilmiştir. Fakat bununla birlikte küfrün genel bir tanımını yapmak imkân dahilindedir: Hz. Peygamber (sav)'i Yüce Allah'tan getirdiği kesin bir şekilde sabit olan şeylerde yalanlayıp tevâtüren bize ulaşmış bulunan esaslardan birini veya birkaçını inkâr etmek demektir.[787]

Küfür, kâfirin tutum ve davranışında genel olarak iki şekilde tezâhür eder. Açık küfür, gizli küfür. Kişinin Allah'ı peygamberi ve O'nun Allah'tan getirmiş olduğu esasları kalbi ile kabullenmemesi dili ile söylemesine rağmen kalbi ile tasdik etmemesi gizli küfürdür. Dıştan mümin ve müslüman görünmek kalben, Allah'ı, peygamberi, onun getirdiklerini kabul etmemek manasına gelen nifak gizli küfürdür. Kalben inanmayıp, zahiren müslümanmış gibi görünen kimseye münafık denir. Konumu-

zun bu bölümünde insanları inkâra sevk eden, küfre düşüren motivlere, inkârcılıktan doğan psikolojik hastalıklara bunların genel sebeblerine ve Kur'ân-ı Kerim'de önemli bir yer işgal eden inkarını gizleyen münâfık karakterlerine yer vereceğiz.

1. İNKARA SEVKEDEN MOTİVLER

İnkâr olayını bir hastalık olarak değerlendiren Kur'ân-ı Kerim bu hastalığın teşhis edilmesine, hastalığa neden olan etmenlerin ortaya çıkmasına büyük önem vermiştir. İnsanları inkâra sevkeden faktörlere sık sık, detaylıca fazlasıyla yer vermiştir. İnkâra sevkeden bu motivleri tam ve net çizgilerle birbirinden ayırmak sınıflamaya tabi tutup sistematiğini gerçekleştirmek güç olsa da, biz en ince titizliği göstererek genel bir gruplama yapmaya çalıştık. Böylece şu tablo karşımıza çıktı.

Psikolojik motivler: Bunlar duygusal ve fıkrî motivler olmak üzere ikiye ayrılır. Duygusal motivler şunlardır: Kibir, heva, hased, hıkd (kin), inatçılık, nankörlük, acelecilik, dünyaya aşırı bağlılık... Fikrî motivler ise şunlardır: Zan, inkârcı aşırı şüphe, önyargı (peşin hüküm), gaflet, cehalet, kadercilik (cebr-fatalite)dir.

Sosyolojik motivler: Sosyal çevre, atalar kültü, baskı ve zor kullanma, toplum liderlerinin saptırması, aşırı tazim gibi sosyal içerikli etkinliklerdir.

Kur'ân-ı Kerim bu motivlere bir de şeytan faktörünü eklemektir.

A. PSİKOLOJİK MOTİVLER

1. Duygusal Motivler

a) Kibir:

Kibir; insanın kendisini başkalarından büyük görmesi-

dir.[788] Kibir kelimesiyle aynı kökten türemiş olan "tekebbür" kavramı, insanın hakkı kabul etmekten kaçınarak, Allah'a karşı büyüklük taslamayı ifade eder.[789] Allah hakkında bir övgü sıfatı olan "tekebbür", kullar için olumsuz bir sıfattır. Bu sıfat yalnız Allah için hak, onun dışındakiler için batıldır. "İstikbar", tevhidden ve peygambere tabi olmaktan uzaklaşmak manasınadır.[790]

Genellikle "inat" sıfatıyla birlikte bulunan kibir, insan fıtratı'nın yaratıcıya açılan pencerelerini perdeler[791] Kur'ân'da insanı inkara götüren sebeplerden biri olarak zikredilen kibir öğesiyle, birçok hallerde kâfirin en tipik niteliği sembolize edilir. Yani Kur'ân terminolojisinde kafir, insanları küçük gören ve kendisiyle övünen kişidir.[792]

Esasen kibir, insanı hakkı kabul etmekten; yaratıcısına itaatten alıkoyan, batıl inançlara ve taklide yol açan, psikolojik bir hastalıktır. Kibir bir kimsenin benliğinde yer ettiği zaman, onun iradesini elinden alıp, düşünme yeteneğini perdeler, onu Hak'kı şiddetle inkâra ve Hak'kın varlığının delillerini örtmeye; batıl tasavvurlara bağlanmaya sevkeder. Gururlanmak, kendi görüşünü beğenmek, fikrî kaymaların en büyük nedenlerinden biridir. İnsanın batıl şeylere inanmasına, sapıklığa düşmesine ve bu uğurda çalışıp çaba sarfetmesine sebep olur.

Kibir, insanın fıtratında yaratılıştan getirmiş olduğu inanma kabiliyetini örten psikolojik bir hastalıktır. İnsanın hidâyete ulaşmasını engelleyerek inkâra sebep olur: "Vicdanları da buna tam bir kanaat hasıl ettiği halde zulüm ve kibir ile yine bunu inkarâ kalkıştılar."[793] Büyüklenerek imandan yüz çevirdiler.[794]

Günümüzde olduğu gibi tarihte de toplumların çoğu kibirleri sebebiyle Allah'ı Rab olarak kabul etmek istememişler,

elçilerini ve getirdikleri mesajları inkâr etmişlerdir. İblis, Yüce Allah'ın Rablığını, Firavun ve kavmi Hz. Mûsa'nın peygamberliğini, Semud kavmi Hz. Salih'in peygamberliğini, Medyen ve Eyke halkı, Hz. Şuayb'in peygamberliğini, Mekke toplumu Hz. Muhammed'in peygamberliğini bildikleri halde, kibirleri sebebiyle inanmamışlardır.

Bunlar daha ziyade Allah'a kul olmayı, Allah'ın diğer kulları gibi muamele görmeyi gururlarına yediremeyen aristokrat kesimidir. Firavun, Nemrud, Kârun gibi tipler Kur'ân'ın sunduğu müstekbir prototipleridir. Ebu Cehil, Velîd b. Muğîre, Ebu Leheb gibi müstekbirler de Hz. Muhammed'in dâvetine karşı çıkanlar arasındadır.

"Kendilerine gelmiş hiçbir delil olmadan Allah'ın âyetleri hakkında tartışanlar yok mu, onların göğüslerinde, hiçbir zaman erişemiyecekleri büyüklük taslamaktan başka birşey yoktur. Sen Allah'a sığın, çünkü işiten, gören O'dur.[795]

Kur'ân-ı Kerim, kibirlenmek suretiyle Allah'a isyan edenlerin ilki olarak İblis'i gösterir. Nitekim, Yüce Allah onun kibirini küfür olarak isimlendirmiştir.[796]

"Ve o zaman Meleklere: Adem'e secde edin dedik, derhal secde ettiler. Ancak İblis secde etmedi. Yüz çevirdi, kibirine yediremedi, kâfirlerden oldu.[797] İblis'in kibirlenmesinin, dolayısıyla secde etmemesinin sebebi, kendisini yaradılış özellikleri itibariyle Adem'den daha üstün görmesidir.[798]

Hükümranlık, dünyaca güçlü olmak, bolluk ve zenginlik içerisinde yaşamak, kibirlenmeye, dolaylı olarak da şirke ve küfre götüren sebeplerdendir. Halkının yalnız kendisine tapmalarını isteyen Firavun'un şirki, bu tür şirke örnektir.

"Firavun, milletine şöyle seslendi: "Ey milletim! Mısır'ın

hükümdarlığı ve memleketimde akan bu ırmaklar benim değil mi? Görmüyor musunuz?[799] "Firavun'a git; doğrusu o azmıştır. O'na de ki, arınmaya niyetin var mı? Rabbine giden yolu göstereyim ki ona saygı duyup korkasın. Bunun üzerine ona en büyük mucizeyi gösterdi. Ama Firavun yalanladı ve başkaldırdı. Geri dönüp yürüdü. Adamlarını toplayıp seslendi: Sizin Yüce Rabb'iniz benim dedi."[800]

Firavun dedi ki: Ey ileri gelenler, ben sizin için benden başka bir ilâh bilmiyorum. Ey Hâmam, haydi benim için yüksek bir kule yap. Olur ki, ben o yollara, göklerin yollarına ulaşırım da, Musa'nın tanrısına yükselip çıkarım."[801]

"Firavun (Musa'ya): Andolsun eğer benden başka bir tanrı edinirsen seni muhakkak ve muhakkak zindana gidenlerden eylerim dedi."[802]

Firavun'un bu ifadelerinden asıl maksadı doğrudan Allah'ı inkâr etmekten çok, Hz. Musa'nın davasını reddetmektir. Hz. Musa'nın dâvetine karşı çıkışı, hükümdarlığının, saltanatının, dünyaca güçlü oluşunun, zenginlik ve bolluk içerisinde bir hayat yaşamasının kendisine verdiği kibir ve gurur yüzündendir.

Kur'ân-ı Kerim Nemrud'un şahsında kibrin, küfüre ve şirke sebep olduğunu haber veriyor:" Allah kendisine hükümdarlık verdi diye İbrahim ile Rabb'i hakkında tartışanı görmedin mi? İbrahim: Rabb'im dirilten ve öldürendir" demişti. Ben de diriltir ve öldürürüm dedi. İbrahim: Şüphesiz Allah güneşi doğudan getiriyor, sende batıdan getirsene dedi. İnkâr eden şaşırıp kaldı. Allah zulmeden kişileri doğru yola eriştirmez."[803]

Firavun ve Nemrud'un ağına düştüğü kibir ve gurur, Ad kavminde de görülür. Bu kavim doğrudan Allah'ın varlığını inkâr etmekle birlikte, çok kuvvetli olduklarını zannederek, yer-

yüzünde haksız yere büyüklük taslamaları sebebiyle şirk koşmuşlardır: "Ad kavmi yeryüzünde haksız olarak büyüklük tasladılar ve: Bizden daha kuvvetli kim var? dediler. Onları yaratan Allah'ın kendilerinden daha kuvvetli olduğunu görmediler mi?"[804] Buradaki "büyüklük taslama", başkaların küçük görme şeklinde kibrini ortaya koyma, onlar üzerinde hâkimiyet kurup sömürme manalarına gelir.[805]

Semûd kavminin inkârında da kibir motivi etkili olmuştur:" Sonra Sâlih'in kavminin kibirli önde gelenleri, hakir görülen alçak tabakadan insanlara dediler ki, siz, Sâlih'in Rabb'i tarafından gönderilen biri olduğunu katiyetle biliyor musunuz? Onlar da biz onunla gelen ilâhi habere iman ediyoruz dediler. Ama kibirlenenler dediler ki, biz ise sizin iman ettiğiniz şeye iman etmiyoruz.[806]

Hz. Nuh devrinin inkârcıları müminleri küçük görerek iman etmekten kaçınmışlardır. "Sana bir sürü bayağı kişiler uymuşken, biz sana iman eder miyiz?" demişlerdir.[807] Nitekim Nuh (as)'un kavmine yapmış olduğu ziyaret sadece onların kibirlerini arttırmıştır: "Doğrusu ben, onları senin bağışlaman için her davet ettiğimde, onlar kulaklarına parmaklarını tıkadılar ve elbiselerine büründüler, ısrar ettiler, kibirlendikçe kibirlendiler."[808]

Mekke müşrikleri de büyüklenme duygusunun esiri olmuşlardır: "Onlara insanların iman ettikleri gibi siz de iman edin denildiği vakit, biz hiç sefillerin iman ettikleri gibi iman eder miyiz? derler. Biliniz ki akılsız ve ahmak olanlar yalnızca onların kendileridir, fakat bunu bilmezler."[809]

İlk dönemde Kureyş'in ileri gelenleri yoksul, zayıf müslümanlara karşı tavır takınmışlardır. Bu zayıf müslümanlardan Habbab'b. Ered şöyle anlatır: Kureyş'in ileri gelenlerinden Ak-

ra b. Habis et-Temimi ve Uyeyn b. Hısn el-Fizari geldiler. Bilal-i Habeşi, Süheyb-i Rumi, ben ve daha başka zayıf müminler Resulullah ile birlikte oturuyorduk. Gelenler bize hakaret ettikten sonra Resulullah'a; "Araplar bizim üstünlüğümüzü bilirler. Onun için bize bunlardan ayrı bir meclis tahsis et. Dışardan gelen elçilerin bizi bu köleler ile birlikte görmelerinden utanıyoruz. Biz senin yanına geldiğimizde onları buradan uzaklaştır, biz gittikten sonra otururlarsa otursunlar" dediler. Hatta bu isteklerinin yazılı olarak kaydedilmesini istediler. Resulullah onların bu isteklerini kabul ederek yazılması için kağıt istedi. Biz henüz meclisten ayrılmak üzereydik ki, vahiy geldi. Resulullah bizi çağırarak gelen âyet-i Kerime'yi okudu: "Selâm sizlere! Rabbiniz kendi üzerine rahmeti yazdı. İçinizden kim bilmiyerek bir kötülük yapıpta sonra arkasından tevbe etmiş ve düzeltmiş ise, şüphesiz ki o, çok bağışlayıcı ve çok esirgeyicidir."[810] Artık biz de onunla birlikte oturmaya başladık. "Sabah, akşam, O'nun cemalini dileyerek dua edenlerle beraber sebat et. Dünya hayatının zinetini arzu edipte gözlerini onlardan ayırma. Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, heva ve hevesine uymuş, işinde haddi aşmış kimselere boyun eğme"[811] âyeti nazil oldu. Bundan böyle Resulullah hep bizimle oturdu. Kalkacağı vakit geldiğinde o da kalksın diye, bize kalkar, O'nu yalnız bırakırdık."[812]

Allah'ın kendisine verdiği nimetler dolayısıyla şımarıp kibirlenen Velid b. Muğire de büyüklenme sebebiyle inkâra düşen Mekke müşriklerinden biridir: "Ey Muhammed! Tek olarak yaradıp, kendisine bol bol mal, çevresinde bulunan oğullar verdiğim ve nimetleri yaydıkça yaydığım o kimseyi bana bırak. Bir de verdiğim nimeti daha da arttırmamı umar. Hayır, hayır; çünkü o, bizim âyetlerimize karşı son derece inatçıdır. Onu sarp bir

yokuşa sardıracağım. Çünkü o düşündü, ölçtü, biçti. Canı çıkası ne biçim ölçtü biçti. Sonra baktı, sonra kaşlarını çattı..."[813]

Mekke'li müşrikler Hz. Muhammed'in peygamberliğine kibirlerinden dolayı iman etmemişler, yüz çevirmişlerdir: "Ve dediler ki; Bu Kur'ân iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?"[814] Müşriklerin "büyük adam" diye kasdettikleri kimse Kureyş'in ileri gelen zalimlerinden birisidir.[815]

Yahudilerin Allah'a şirk koşmalarının nedenleri altında, kibirliliğe yenik düşmeleri vardır.

"Andolsun ki, biz Musa'ya kitab verdik ve O'nun peşinden birçok peygamber gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya da açık delilller verdik ve O'nu Ruhu'l-Kudüs ile destekledik. Fakat ne zaman bir peygamber size canınızın istemediği bir mesaj getirdiyse kibirlilik taslamadınız mı? Bu peygamberlerin kimilerini yalanladınız ve kimilerini de öldürdünüz."[816] Yahudilerin tutumunun sadece canının istediği mesajı benimsemeye yanaşan, kendini beğenmiş kibirlilerin tutumu olduğu görülür.

İnkârcılar, peygambere ve getirdiği esaslara itirazda bulunmuşlardır. Onların bu itirazlarına neden olan anlayış, gerçeğe ulaşmak isteyen samimi bir insan anlayışı olmayıp, kibirden kaynaklanan bir anlayıştır: "Bize kavuşmayı ummayanlar, bize ya Melekler indirilmeliydi ya da Rabb'imizi görmeliydik! dediler. Andolsun ki onlar, kendileri hakkında kibire kapılmışlar ve azgınlıkla ileri gitmemişlerdir."[817]

Müşriklerin bu tür itirazları, zihni ve fikri meleklerini yıkan inat ve kibirlerine dayanır.[818]

"Onlar, sen dediler, bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya, senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; öyle ki; içlerinden gürül gürül ırmak-

lar akmalı. Yahut, iddia ettiğin gibi, üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın veya Allah'ı ve Melekleri şahit getirmelisin. Yahut da, altından bir evin olmalı, ya da göğe çıkmalısın, bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece göğe çıktığına da kesinlikle inanmayacağız. De ki: Rabb'imi tenzih ederim. Ben sadece beşer bir elçiyim."[819]

İnkâr ile tekebbür arasında sebep netice açısından ayrılmaz bir ilişki vardır. Tekebbür inkârın, şirkin ayrılmaz bir sebebidir. İnkâr da tekebbür gibi motivlerin bir sonucudur.

"Boyunlarından, bir de ayaklarından zincire vurulacak, kaynar suya atılacaklar, sonra da, ateşte yanacaklar. Sonra onlara şöyle seslenilir: "Nerede" Allah'a ortak koşabildiğiniz bütün ilâhlar? Onlar kayboldu diyecekler. "İşte Allah kâfirleri böyle şaşkınlığa düşürür. Bütün bunların sebebi, dünyada hakkınız olmadığı halde böbürlenmeniz ve kendinizden son derece memnun olmanızdır. Girin cehennemin kapılarından, orada ebediyyen kalmak üzere, hakikaten kendini beğenmişlerin en son girecekleri yer çok kötü biryerdir.[820]

İnkâr-kibir ilişkisi Hadis-i Şeriflerde de açık bir şekilde ifadesini bulur. Kimin kalbinde zerre kadar iman bulunur ise cehenneme gitmez. Kimin kalbinde zerre kadar kibirlik bencillik bulunursa o kimse cennete giremez."[821] Hadiste geçen kibir, herkesçe bilinen ve başkalarını küçük görmekten ibaret olan kibirlenmeyi ifade etmenin yanında, daha çok insanı iman etme hususunda tekebbüre düşürecek, küfre sebep olacak kibirlenmeyi anlatmaktadır.

Sahabilerden birisi Peygamberimize; "Ya Resûlullah, bir adam düşünelim ki, bu kimse elbise ve ayakkabısının güzel olmasını ister. Bu kibirlilik, bencillik midir? diye sordu. Bunun üzerine Peygamberimiz o sahabiye şu cevabı verdi; Hayır, de-

ğildir. Allah güzeldir, güzeli sever. Kibirliliğe gelince o, hakkı kabul etmemek ve insanları horgörmektir.[822]

Başta, insandaki fikrî inanma kabiliyeti olmak üzere kâinattaki sayısız âyetler (deliller) insanı Allah'a inanmaya sevkeder. Fakat büyüklük taslayanları Yüce Allah, bu âyetlerden uzaklaştırır. Büyüklenmek sebebiyle Allah'ın âyetlerinden uzak kalan kimse Allah'tan da uzak kalır.

"Allah haksız yere büyüklenenleri âyetlerinden uzaklaştırır."[823]

"Kendini kendine yeterli gören insanlar, kendi gücüne sonsuz güven taşıyan, hiçbir minnet duygusu taşımayan kimseler -aynen Firavun ve benzerleri örneğinde olduğu gibi- "bağımsızlık" dürtüsünün tesiriyle kendilerini tanrı yerine koymaya çalışırlar. Proudhon'un ifadesiyle kendini tanrısından daha iyi hisseden insan inançsız olur. Çünkü Allah kavramı, psikolojik kendiliğindenliği ile hareket eden insanın "bağımsızlık" eğilimine ters düşmektedir. Ölçüsüz bir gurur ve büyüklenme içerisinde kendini kendine dayatan insan, kendisi üzerinde hakim ve otorite bir yaratıcıyı red ve inkâr etmektedir."[824]

b) Hevâ

Kısaca, nefsin kötü isteğe olan yönelişi[825] olarak ifade edilen hevâ, canının her istediğini yapan, onu elde etmede hiçbir sınır tanımayan ve bu hevâ denilen arzusunu putlaştıran insanın niteliklerini karakterize eder.[826] Hevâ'nın genel manada insan ruhunun şehevi arzulardan ve hayvani içgüdülerden doğan eğilimi olduğu da söylenir.[827]

Kur'ân-ı Kerim'de hevanın ifade ettiği hiç değişmeyen anlamı, insanı Hak yoldan saptırması kaçınılmaz bir motiv ol-

duğudur.

"Ey Muhammed, eğer sen, bilgi sana geldikten sonra, onların hevâlarına uyacak olsaydın, muhakkak ki kötülerden olurdun."[828]

"Yo, yanlış işler yapanlar, bilgi yerine kendi hevalarına tabi olmaktadırlar. Allah'ın şaşırttığını kim doğrultabilir ki? Onların yardımcısı olmaz!"[829]

"Eğer bilgi sana geldikten sonra sen onların hevâlarına uyarsan Allah'a karşı ne koruyucun, ne de bir yardımcın olur!"[830]

Vahye değil de kendi hevalarına tabi olanların tavrı Kur'ân'da "hevasını tanrı edinmek" şeklinde son derece dikkat çekici bir tabirle ifade edilmiştir: "Görmedin mi hevâsını tanrı edineni! Allah'ta onu bile bile şaşırttı ve kulaklarıyla kalbine mühür vurup gözlerinin üzerine perde çekti. Şimdi Allah'tan sonra onu kim yola getirecek ki?"[831] "Hevasını kendine ilâh edineni gördün mü? O'na sen mi vekil olacaksın?[832]

Heva, nefsin kendiliğinden meylettiği arzularıdır. Ayette geçen "hevasını kendisine ilah edinen" tabiri, canının istediğinden başka kendine ilâh tanımayan demektir. Böyle kimselerde Hakk'a yöneliş düşüncesi bulunmayıp, sadece arzu ve isteklerinin doğrultusunda hareket etmek anlayışı hâkimdir. Düşünceleri hakiki faydayı elde etmek üzere değil, sırf içgüdüsel ve subjektif kuruntular üzerine kuruludur. Bunlar delil, ölçü ve sınır kabul etmez, kendi zevk ve arzularına kıymet ve kutsallık atfederler. Zevklerinin kendileri için bir felaket kaynağı olduğunu bilseler dahi, Hakkı zevklerine feda ederler. Din onlara göre insanın hissi arzularından, keyif ve zevklerinden ibarettir. Neyi arzu ederlerse ona taparlar. Hakka itaat arzusu, Hakk'ın rızasını ka-

zanma düşüncesi taşımazlar.[833] Allah'tan başka herşeye tapanların ve her türlü isyanda hevâya tabi olan kimselerin "hevâsını ilâh edinenler" sınıfına dahil olduğu belirtilir.[834] Kısaca hevâsını ilâh edinen dinde yaptığı veya terkettiği her hususta, hiçbir delile ve burhana dayanmadan hevâya boyun eğen, onun kulu olandır.[835] Neyi güzel görse, nefsinin hevası neden hoşlansa, o onun dini ve yolu olur.[836]

"Ey Resûl, sana da kendinden önceki kitabı doğrulayıcı ve ona karşı bir şâhit olarak hak olan kitabı indirdik. O halde sen de onlar arasında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana Hak'tan geleni bırakıp onların hevalarına uyma!"[837]

Yüce Allah, değişik vesilelerle hevâya tabi olmama konusunda dikkatleri çeker. Meselâ Davud (as)'a: "Hevâna tabi olma, bu seni Allah yolundan saptırır"[838] buyurur.

"Eğer dileseydik, onu bu âyetler sayesinde yüceltirdik. Fakat o, yeryüzüne meyletti ve hevâsına tabi oldu"[839] âyetinde hevâya bağlılık, yeryüzüne sığınma ile aynı ilişki içerisinde vârid olmuştur. Ayette geçen "yeryüzüne meyletti, ona bağlandı ifadesi, dünyevi hazlardan yararlanma ve onlara bağlanmaktan kinâyedir."[840] Orada ölümsüzleşmeyi umarak, yeryüzüne meyletti[841] şeklinde açıklanmıştır. Yere meyletmek "Cenab-ı Hakk'ın mutlak ve tek kesin hakikat olan emirlerinden sıyrılıp, onlarla ruhi ve fizik münasebetleri keserek, sadece duyu organlarıyla idrak edilen ve "insan merkezli" bir dünya kurmak demektir. Hevâya bağlılık da, şeytanın düzenine uyup, onun arzusuna uygun bir hayatın izleyicisi olmak demektir."[842]

İnsanların Hakk'ı kabulden kaçınmalarında hevâ büyük rol oynar. Hevâlarının esiri olanlar, Hakka aldırış etmeden, haz arayışı içerisinde şehvetlerinin peşine düşerler. Hevâ ve arzula-

rının güzel bulduğu şeyleri de din edinirler. Çünkü hevâ insan nefsini kuşattığı zaman insan adeta hayvanlaşır, şehvet ve arzularının esiri olur. Böyle kimseler de insanı hidayete götüren sağlam delillerden, uzak yaşarlar ve şirk her yönden onları kuşatır.[843]

Hevâ aynı zamanda şehvete eğilimli nefis için de kullanılır. Kötülük yönünde eğilimleri olan, şehevi arzularına esir düşmüş kimseler her türlü günaha bulaştıklarından dolayı, Allah'tan kaçabilmek için O'nun hakkında şüphelere kulak verirler ve yavaş yavaş inkâra varırlar. Aslında bunlar küfrü sevdiklerinden değil, fuhuş yapmak, kötü arzularını tatmin etmek için inkâr ederler.

İnsanların Tevhid'e baş kaldırıp şirke düşmeleri de hevâ ve heveslerine, nefislerinin tutkularına kul olmalarının oynadığı rol yadsınamaz. Çünkü, müşrik fert ve toplumlar aynı zamanda ahlâksız, arzularının ve tutkularının esiri, zalim, azgın ve bozguncudurlar.

Burada din psikolojisinin verilerine de yer vererek konumuzu noktalıyoruz: "İlkel bir şuur seviyesinde, ciddi düşünce ve akıl yürütme alışkanlığı olmayan, istek ve arzularının tabii eğilimi içerisinde yaşayan kimseler vardır. Hayatın geçiciliği ve bir daha ele geçirilmez olduğu düşüncesinden hareketle, doyumsuz bir zevk ve tatmin arayışı içerisinde kendini bırakmış olan insan için din, ilgi alanının tamamen dışında bir konu olarak kalmaktadır. Hayatın zevklerine sınır getirmesi ve kişiye ahlâki bir sorumluluk yüklemesi sebebiyle dini iman, arzu edilmeyen ve reddedilmesi gereken birşey olarak gözükmektedir. "Motivasyon Psikolojisi"nden kaynaklanan bu inançsızlık şekli, "kaba ve bayağı" bir hayat anlayışının sonucudur ve ahlâk dışı davranışları oyalamaya yarar."[844]

Keyiflerine, batıl düşüncelerine uyarak hiç bir kanıta ve delile dayanınadan kendisine bir yol çizmeye kalkışan hidayeti bulamaz. "Hevâyı ilâh edinmek", keyfine geleni yapan, ihtiraslarının esiri olan anlamına geldiği gibi, edindiği bir takım batıl inanç ve gelenekleri din sayıp ona uyan anlamını da içerir. Kişi her ne kadar arzularına ve batıl inançlarına bilfiil tapmasa da, kendini kayıtsız şartsız arzu ve batıl inançlarına terketmesi bunları tanrı edindiğinin bir kanıtıdır. Böyle bir bakış açısı ve ruh haline sahip olan kimseye, Allah'a ve O'nun emirlerine itaat etmek ağır gelecek ve hidayete ulaşması güçleşecektir. Çünkü o hiç bir ölçüyü kabul etmez, hiç bir kuralı dinlemez, hiç bir ciddiliği benimsemez, gerçekleri çok kolay inkâr eder.

c) Hased

Hased kelimesi, hased edilen kimsenin sahip bulunmuş olduğu nimetin elinden gitmesini arzulama şeklinde ortaya çıkan çekememezlik eğilimidir.[845] Düşmanlık ve öfke, üstünlük duygusu, kendini beğenme gibi duygular hasede zemin hazırlar.[846]

İnsanı inkâra sevkeden motivlerden olan hased, psikolojik hastalıklardan biridir.[847] Hakkı inkar etmek, O'na tabi olmaktan yüzçevirmek bazen hasedden kaynaklanabilir.[848]

Ehl-i Kitab, özellikle Yahudiler, ellerindeki kitapların verdiği bilgiye dayanarak, bir peygamber geleceğini bekleyip durdukları halde, gelen peygamber kendi aralarından olmadığı için hased ettiler. Ve hasedleri iman etmelerine mani oldu. Yahudiler'in ve hristiyanların Resûlullah'ı tanıma konusundaki bilgileri gayet kesin ve net şekildeydi.

"Kendilerine kitap verdiklerimiz o peygamberi öz oğullarını tanır gibi tanırlar. Böyle iken içerden bir topluluk hak ve hakikati bile bile gizlerler."[849]

İçlerindeki hased duygusu o kadar şiddetlidir ki, kendileri iman etmemekle kalmayıp inananları da imanlarından çevirmeye çalışırlar: Kitab ehlinden çok kimseler, hak kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki hasetten dolayı, sizi imanınızdan sonra küfre döndürmeyi arzu ederler.[850] Yahudilerin bu hasedleri hakka bağlı olmalarından değil, sırf nefis ve arzularından kaynaklanmaktadır.[851]

Yahudilerin Resulullah'ı ve peygamberliğini kabul etmemelerinin gerçek sebebi, son gelen peygamberin yahudilerden olmamasıydı. Son peygamberin Yahudilerin içinden çıkmamış olması onlarda hasede sebeb olmuştu, dolayısıyla hades de inkâra...[852] Fakat onlar Resûlullah'ı çok iyi tanıyorlardı. "Ne zaman ki onlara Allah katından, yanlarında bulunan Tevrat'ı doğrulayıcı bir kitap geldi ki, daha önce küfredenlere karşı nusret talebinde bulunup dururlarken, o bildikleri Kur'ân kendilerine gelince, onu inkâr ettiler, artık Allah'ın laneti inkarcıların üzerine olsun."[853]

Yahudilerin Resulullah'ı bilip tanıdıklarını açıkça isbat eden bir haberi nakledelim; Abdullah b. Selâm, Resulullah'a gelerek: "Ya Resulullah, beni bir yere saklayın ve Medine'de ne kadar Yahudi alimi varsa hepsini çağırın! Sonra da onlara beni ve babamı nasıl tanıdıklarını sorun! Muhakkak olumlu cevap vereceklerdir. Sonra da ben, saklandığım yerden çıkıp müslümanlığımı ilân edeyim. teklifinde bulundu. Resûlullah da bu teklifi kabul etti. Abdullah b. Selâm, evin bir yerine gizlendi. Gelen Yahudi alimleri yerlerini aldılar. Resulullah sordu; Siz Abdullah b. Selâm'ı ve babasını nasıl bilirsiniz? "O ve babası bizim aramızda en alim ve en şereflilerdendir" cevabını verdiler. Resulullah tekrar sordu; "O beni tasdik ederse siz ne dersiniz", Onlar, "imkânsız, asla böyle bir şey olmaz!" dediler. O sı-

rada Abdullah b. Selâm gizlendiği yerden çıktı. Şehadet getirip Resulullah'ın peygamberliğini tastik etti. Bu duruma şaşırıp kalan Yahudi alimler, az önce Abdullah b. Selâm hakkında söyledikleri övgü dolu ifadeleri geri alarak; "O bizim en şerlimiz ve en şerlimizin oğludur." dediler. Resulullah da bu iki yüzlülerin daha fazla huzurunda kalmalarına müsaade etmedi.[854]

Yine Hz. Ömer Abdullah b. Selâm'a sorar; "Resulullah'ı öz evladın gibi tanıyor muydun?" O, "Öz evladımdan daha iyi tanıyordum." cevabını verir. Hz. Ömer tekrar "Nasıl?" diye sorunca; "Evladım hakkında şüphe edebilirim, belki hanımım beni kandırmıştır. Fakat Resulullah'ın son peygamber olduğundan zerre kadar şüphem yoktur" cevabını verir.[855]

Buraya kadar naklettiğimiz deliller Yahudilerin Resulullah'ı bilip tanıdıklarını isbat etmektedir. Fakat bilip tanımak, iman etmek manasına gelmez. Tanıyorlar fakat iman etmiyorlardı. Çünkü hased ve kıskançlıkları iman etmelerine mani oluyordu.

Çekememezlik insanda olumsuz bir duygu, hasetçilik de olumsuz bir karakterdir. Nefret ve intikam duygularından beslenir.[856] Bu duygunun, insanı kötü sonuçlara, haksızlığa sürükleyeceği muhakkaktır. Üstelik bile bile, göre göre. Yahudiler Hz. Muhammed'in elçiliğini açık seçik bilmelerine rağmen sırf hasetlerinden ve çekememezliklerinden dolayı iman etmemişlerdir. Kur'ân'ın ön plana çıkardığı yahudi tipi, hasetçiliğin inanmaya engel teşkil eden motivlerden biri olduğunu belirtiyor.

d) İnat

İnatçı müşrik, Hakk'ı kabul edemez. Kendisine yapılan öğütlere yüz çevirir. Kendi cehalet ve yanlışları arasında boğu-

lup gider. Aklı ölçü kabul etmez, hakikatı öğrenmeyi istemez.[857]

"Onlar, "sen, dediler, bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya, senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; öyle ki, içlerinden gürül gürül ırmaklar akmalı, yahut iddia ettiğin gibi, üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın veya Allah'ı ve melekleri şâhit getirmelisin. Yahut da altından bir evin olmalı, ya da göğe çıkmalısın. Bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece göğe çıktığına da asla inanmayacağız. De ki; Rabbimi tenzih ederim. Ben sadece beşer bir elçiyim."[858]

Bu âyeti kerimede müşriklerin içinde bulundukları inkârcı tutum, onların inatlarını açıkça yansıtmaktadır. Zira inatçı olmaları akıl ve düşünme kabiliyetlerini dumura uğratmıştır.

İnkârcılar iki âyette "inatçı zorba" tabiriyle nitelenmiştir. "İşte Ad kavmi Rablerinin âyetlerini inkâr ettiler, onun peygamberlerine âsi oldular ve inatçı her zorbanın emrine uydular."[859] "Peygamberler, fetih istediler. Allah da verdi. Her inatçı zorba da hüsrana uğradı."[860]

Velid b. Muğire hem büyüklük taslayan hem de inatçılığıyla temayüz etmiş inkârcıların prototipidir. "Asla! Çünkü o, bizim âyetlerimize karşı alabildiğine inatçıdır."[861] Hakkın delillerine, imanın emirlerine karşı direnmektedir. Peygamber (sav)'le mücadeleye girişerek, daveti engellemeye çalışmaktadır.[862] Ayete konu olan Velid b. Muğîre Allah'ın birliğine ve O'nun gönderdiği esasları inkâr etme hususunda hep karşı çıkan, çekişen birisiydi. Allah'tan gelen esasların doğruluğunu bilmesine rağmen diliyle inkâr ediyordu. Onun bu küfrüne "küfür inâdı" denilmiştir.[863]

Bir âyet-i kerimede de inat, kâfirin sıfatı olarak "inatçı kâfir" ifadesiyle gelmiştir. "Yanındaki arkadaşı, işte yanımdaki hazır. Haydi ikiniz her inatçı kâfiri hayra bütün hızıyla engel olanı, azgın şüpheciyi Allah ile beraber başka ilâh edineni şiddetli azaba birlikte atın" der."[864]

İnkârcıların bu inatçılık vasfı bir âyette "İnkârda ısrar ettiler, ayak direditler" şeklinde vârid olmuştur. "Gerçekten de imana gelmeleri ve böylece günahlarını bağışlamam için onları ne zaman davet ettiysem, parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerine büründüler, ayak direditler, kibirlendikçe kibirlendiler."[865]

Hidâyete engel olan diğer motivler gibi inatçılık da insandaki fıtrî iman kabiliyetini perdelemekte, fıtratın uyanmasına mani olmaktadır.

İyiliğe engel olmak, aşırı şüphecilik, kibirlenmek, zorbalık yapmak gibi kötü sıfatları da beraberinde taşıyan inatçı kâfir, Allah'ın âyetlerine inanmama ve bir kısım insanları da zorbalık yoluyla kendine uydurarak inanmalarına engel olma yolunda inat ve ısrarla direnmiştir. Bu inatçı ve katı tutumuyla kendi batıl inançlarına sımsıkı sarılmış, onun dışındaki düşüncelere zihnini ve kalbini açmamakta ısrar etmiştir. Kur'ân âyetleri karşısında inatçı bir tutum değil de, en azından tarafsız bir tutum sergilese belki de hidayet kapısı kendisine açılabilecekti.

e) Nankörlük

"Küfrân" kavramı, Kur'ân'da genel olarak Allah'ın nimetleri karşısında nankörlüğü ifade eder. Nankörlük, Allah'ın nimetlerine karşı şükürsüzlüğü ifade etmenin yanında Allah'ın lütûf ve ihsanını O'ndan başka varlıktan bilme anlamında kullanılır.[866]

Şükürsüzlük, Allah'ın nimetini hafife almayı ifade ederken, Allah'ın lütûf ve ihsanını başka varlıktan bilme Allah'a ortak koşma manasına gelir.

Kâinatı bir ölçü ve nizam dahilinde, muhkem olarak yaratan, insanın geçinmesi için bütün imkânları var eden Allah kullarından bu nimetlere karşılık şükretmelerini beklemektedir. Fakat müşrikler, sadece şükretmemekle kalmayıp, Allah'ın nimet ve ihsanlarını başka varlıklara nisbet etmişlerdir. Dolayısıyla takındıkları nankörce tavır onların şirk koşmalarına yol açan motivlerden biri olmuştur.

"Yeri ve göğü yaratan Allah'tır. Ve sizin için gökten su indiren ve rızık olarak meyveler yeşerten O'dur. Emri ile deniz üzerinde yüzen gemileri hizmetinize veren de O'dur. Nehirleri emriniz altına alan da. Belirtilmiş güzergahlarında Güneş ve Ayı hizmetinize sunan da O. Geceyi ve gündüzü size hizmetkâr kılan da O'dur. Evet O size kendisinden istediğiniz herşeyden verdi. Allah'ın nimetlerini saymaya kalkarsanız bitmez. Doğrusu insan pek adaletsiz, pek nankördür."[867]

Siz bilmezken Allah sizi annelerinizin rahimlerinden çıkardı, size duyuş, görme ve kalb verdi, hani şükredesiniz diye. Havada gezen kuşları görmüyorlar mı? Onları orada tutan ancak Allah'tır. Doğrusu bu, iman edenler için bir işaret olsa gerekir. Ve size ikâmetgâh olarak evlerinizi tayin eden de Allah'tır ki, sizin sığır derilerinden yola gittiğiniz gün de konakladığınız günde taşıması müşkül olmayan konutlar, bir de bunların tüy ve yününden, sizin için, bir vakit zevkini çıkaracağınız eşya ve aletler kılmıştır. Allah'tır ki yine yarattıkları içinde sizin için, güneşten korunma kılmış ve dağları dayanağınız yapmış ve sizi birbirlerinizin karşılıklı saldırganlığından muhafaza edecek vesileler ittihaz etmiştir. O belki teslimiyette bulunursunuz diye si-

ze karşı nimetini bu suretle ikmal etmektedir. "Ama, bütün bunlara karşın yine de sırt çevirenlere senin görevin sadece, bu açık haberi duyurmaktır. Allah'ın nimetlerini görüyor, ama inkar ediyor, çünkü çoğu insan nankördür.[868]

Birinci âyet-i kerime'de Yüce Allah insanlara sayısız nimetler verdiğini, insanların da buna karşı nankörlükle karşılık verme niteliği taşıdığını belirtiyor. İkinci âyette ise nimetlere karşı takınılan nankörce tavrın inkâra sebep olan bir motiv olduğu vurgulanıyor. Müşrikler kendilerine ihsan edilen nimetlerin Allah'tan olduğunu biliyorlar, bu nimete karşılık Allah'a kulluk etmeye sıra geldiğinde, nimeti verenden başkasına yöneliyorlar.[869]

"Rabbinizdir, nimetini arayasınız diye, denizde gemileri yüzdüren. Öyle merhametlidir size karşı! Bir de denizde bir bela ile karşılaşsanız, her daim adını andığınız ne varsa hepsi yok olur. O kalır yalnız. Lakin sizi selametle kıyıya ulaştırdığı zaman, sırtınızı dönersiniz. İnsan gerçekten nankördür.[870]

"Gemilere bindikleri vakit, dini Allah'a has tutarak samimiyetle O'na dua ederler. Fakat O, onları salimen sahile ulaştırdığında, evet, putlara yönelirler. Etsinler nankörlük. Bizim kendilerine yaptığımız iyiliklere karşı; bırak oynasınlar çok geçmeden anlayacaklar."[871]

"İnsanlar bir darlığa uğrayınca, Rablerine yönelerek O'na yalvarırlar. Sonra Allah, kendi katından onlara bir rahmet taddırınca, bakarsınız ki, onlardan bir grup Rablerine ortak koşup durmaktadırlar. Kendilerine verdiklerimize nankörlük etsinler bakalım! Haydi sefa sürün; ama yakında bileceksiniz."[872]

Yukarıdaki ve daha bir çok âyette[873] insanın sıkıntılı anlarındaki tutum ve davranışları üzerinde yapılan gözlemlerden

elde edilebilecek veriler sunulmuştur. Söz konusu âyetlerde çizilen insan tipi, uğradığı en ufak bir musibeti zihninde muhafaza ettiği halde, yararlandığı tüm nimetleri unutan bir tiptir.[874] Nimetler karşısında iradesini şükretme yönünde değil, nankörlük yönünde kullanmıştır. Nankörlük motivi ise insanı Allah'a ortak koşmaya, O'nu inkâr etmeye sevkedebilmektedir.

Nankörlük her insanda yaratılıştan mevcuttur. Bu insan olmanın verdiği bir eğilim türüdür. Şükrün zıddıdır. İnsan irâdesiyle bu iki tutumdan dilediğini, dilediği şekilde kullanabilir. İnsan bir yönüyle kendisine yapılan iyiliklere ve yardımlara iyilikle karşılık veren bir müteşekkir, diğer yönüyle de kendisine gösterilen iyilik ve yardımlar karşısında nankördür.[875]

İnsan sahip olduğu bütün nimetleri kendisine veren Allah'a karşı iki tutum sergileyebilir. Ya şükreder, ya da nankördür. Şükretmesi en genel anlamda Allah'a karşı minnet duyması, O'na hamdetmesi ve kulluğa yönelmesidir. Bu tutum insan fıtratına uygun olumlu bir tercihtir. Fakat insanın nimet karşısında nankörlük etme eğilimi de mevcuttur. Nimeti vereni görmezlikten gelmek, nimetten dolayı duyulması gereken hamd ve şükür eğilimini, genel manada kulluğu başkalarına yöneltmek insanı şirke götürür. İnsan için nimeti verene şükretme eğilimi esas olduğu halde, onu Allah'a karşı nankörlüğe iten sebepler nelerdir?

Müşrikler kainatı Allah'ın yarattığına, bütün nimetleri O'nun verdiğine inanmakla birlikte, bir takım tanrısal güçler taşıdıklarını sandıkları şeylere taparlar, bu şekilde Allah'a yaklaşacaklarını sanırlardı.[876] Müşriklerin şükür yönünde değil, nankörlük yönünde tercih yapmalarında daha önceki batıl inançlarının etkisi sözkonusudur. Dolayısıyla nankörlük doğrudan değil dolaylı bir inkâr motividir.

f) Acelecilik

Acelecilik, insanda aklına gelen her konuda süratlice isteme arzusunun uyanması gibi manalara gelir.

İnsanda aceleciliği doğuran çeşitli faktörler vardır. Nefsin dürtülerinin tesiriyle birtakım arzu ve isteklerin gerçekleşmesine ısrarla yönelmek, karşılaşılan çeşitli durumlarda tam bir ileri görüşlülükle değil, nefsin dürtülerinin etkisiyle akla ilk gelen düşünceyle hareket etmek, yine nefsî dürtülerin gücü karşısında iradenin zayıflaması ve işlevini yapamaz olması aceleciliği doğuran nedenler arasındadır.[877]

Acelecilik insanın yapısında vardır, sonucunu düşünmeden, hatırına gelen her şeyi hemen yapar.[878] İnsan çok sık olarak aceleye başvurduğundan ve onu alışkanlık haline getirdiğinden dolayı[879] "insan aceleden yaratıldı"[880] buyrulmuştur.

Müşriklerin Kur'ân hidâyeti karşısında düşünmeden acele karar vermeleri, onları fikri kaymaya, dolayısıyla şirke sevkeden bir motiv olmuştur. Oysa Kur'ân, herhangi bir konuda karar vermeden önce insanın temkinli hareket etmesini ve mesele üzerinde iyice düşünmesini salık verir.[881] Eğer konu üzerinde yeterince delil toplamadan ve hakkında enine boyuna hesap yapmadan karar verilirse, atılan her adım düşünce ve inanç alanında bir çok sapmanın habercisi olur.

İnsan aceleciliğinden dolayı hayrı ve şerri birbirinden ayıramaz. Sonra da" İyiliğin gelmesine dua ettiği gibi kötülüğün gelmesine de dua eder."[882]

Acele etmek, körü körüne yapılan bir iştir. Dolayısıyla yapılan iş de körü körüne olur. Kişi Hayrı da, şerri de birlikte arar.[883] Acelecilik sonucu yeterince delil toplamadan hüküm verip, görüş belirtmek, mesele üzerinde aniden ve hiç düşünmeksizin karar vermek ihtiyattan uzak bir tutumdur.[884]

"Resûlüm" Kâfirler seni gördükleri zaman, sizin ilâhlarınızı diline dolayan bu mu, diyerek sana alaydan başka bir şeyle davranmazlar. Halbuki onlar, çok esirgeyici Allah'ın Kitab'ını inkâr edenlerdir. İnsan aceleci bir tabiatla yaratılmıştır. Size âyetlerimi göstereceğim; benden acele istemeyin. Eğer, diyorlar, doğru iseniz, ne zaman gerçekleşecek bu vaad."[885]

Yukarıdaki âyetlerde anlatıldığı gibi Peygamber insanları geleceğinden şüphe olmayan bir günün azabıyla uyarınca müşrikler yaratılıştan gelen acelecilik güdüşünün sâikiyle peygamberin uyardığı bu azabın çabuk gelmesini istediler. Azap hemen gelmediği için de hiç gelmeyeceğini sanarak kendilerini azapla korkutan elçiye inanmadılar. Kur'ân'ın verdiği bu örnek, aceleciliğin insanı inkâra sevkediş yollarından sadece birisidir. Genel olarak düşünmeden karar verme şeklindeki her türlü aceleciliğin insanı inkâra motive etme olasılığı vardır.

h) Dünyaya Aşırı Bağlılık

İnsanların Allah'a şirk koşmalarına sebep olan motivlerden biri de dünyaya aşırı bağlılık, mala ve mülke fazla düşkünlüktür. Mal ve mülk sevgisi, dünyalık biriktirme hırsı, refah düzeyini yükseltme arzusu çoğu zaman insanları şımarıklığa, azgınlığa sevketmiş, onları Allah'a itaat ve kulluktan alıkoyarak maddeye kul ve köle yapmıştır.

Dünya, mal, mülk sevgisi insanda yaratılıştan mevcuttur. Fakat insan dünyaya olan sevgisinde ölçülü olmalı ve bu sevgi Allah'ı unutturmamalıdır. "Ey iman edenler! Mal ve Mülkünüz, evlatlarınız sizi, Allah'ı anmaktan alıkoymasın, kim bunu yaparsa hüsrana uğrayanlardan olur."[886]

Kur'ân-ı Kerim'in ışığı altında dünya metaı ile kafirler

arasında yakın bir ilişki görülür. Onlar dünya hayatını aşırı sever ve öncelik tanırlar, onu âhirete tercih eder. Sadece dünya için çalışıp âhireti bir yana bırakırlar: "Gerçek şu ki siz, çarçabuk geçen dünya hayatını ve nimetlerini seviyor, âhireti bırakıyorsunuz."[887] "Şu insanlar çarçabuk geçen dünyayı seviyorlar da önlerindeki çetin bir günü, âhireti ihmal ediyorlar."[888] "Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını verir, sonra da onu, kınanmış ve mahrum bırakılmış olarak gireceği cehenneme sokarız."[889]

Dünya metaı ile insanların delâlete düşmesi arasında sıkı bir ilişki vardır. Dünya metaı onları dalâlete götüren motivler arasında yer almıştır. "O zulüm ehli kendilerine verilen refahın peşine düşüp şımardılar ve suç işleyen günahkârlar olup çıktılar."[890] Şehvet ve arzularına uydular, kendilerine verilen mal ve lezzetler arasında adeta boğuldular. Dünya haz ve menfaatlerini her şeyden, âhiretten bile üstün tuttular.[891] Kendilerini refah ve zevke kaptırarak suç işlemiş oldular.[892]

Refah ve bolluk yüzünden şımarma keyfiyeti küfrün ayrılmaz bir özelliği gibidir. Öyle ki, Yüce Allah'ın peygamberlerini ve getirdikleri hakikatleri, öncelikle "varlıklı şımarmış ileri gelenler inkâr ederler."[893] Servet ve bolluğun şımarttığı insanların prototipi Kârun'dur.[894]

Mal ve servetin şımarttığı kimseler mallarına güvenip kendilerinin Allah'a muhtaç olmadığı kuruntusuna kapılarak, Tevhid gerçeğine karşı isyankâr bir tutum sergilerler.

"Arkadan çekiştirmeyi, yüze karşı eğlenmeyi ve başkalarını ayıplamayı ve servet biriktirip onu saymayı adet edinenlere yazıklar olsun! O, malın kendisini ebedi tutacağını mı zanneder? Hayır! Andolsun o Hutame'ye atılır."[895]

Varlık içinde yaşıyor olmak, zaman zaman insanın şımarmasına neden olabilir ve dolayısıyla onu Allah'tan uzaklaştırabilir. Kendilerine verilen nimetin karşılığının şükür olduğu bilinciyle hareket etmeyen toplumlar, sahip oldukları mal ve mülkü kendi kişisel çabaları ve bilgileri neticesinde elde ettikleri kuruntusuna kapılırlar. Allah'ı insan hayatından dışlayarak şirke ve inkâra saparlar.[896] İnsanların kalblerinde mal sevgisi öyle bir yerleşir ki, adeta ateş üzerindeki bir döşeğe serilir gibi onun üzerine yıkılırlar ve onun dışında her şeyden yüz çevirirler."[897]

Sırf dünyanın geçici fayda ve çıkarları için çalışan kimse sadece bu dünyaya tapar. Ve başka ilâh kabul etmek istemez. Hiç bir sınır ve kayıt tanımadan dünya hazlarından istifade etme eğiliminde olan insan, şehvet ve arzularının bir takım ahlakî kurallarla kayıtlanacağı endişesiyle iman etmekten kaçınır.

İnsanları dünya nimetlerinden mahrum bırakmak bir ifrat teşkil ediyorsa alabildiğine dünyaya dalmak, yaratıcıyı ve yaratılış gayesini unuturcasına dünyayı putlaştırmak da tefrit ifade eder. Kur'ân'a göre, mahrumiyetlerin yer almadığı, fıtrî değerlerin çiğnenmediği bir denge esastır. Dengenin bozulması halinde sorunlar ortaya çıkar. Meselâ denge dünyaya aşırı bağlılık şeklinde bozulursa kişinin benliğini madde kaplar ve ilâhî âlemle ilişki kurmak zorlaşır.

2. Fikri Motivler

a) Zan

Zan henüz belirtileri açık şekilde ortaya çıkmamış bir sahada, mahiyeti bilinemeyen bir konuda tahminde bulunmak, akıl yürütmek demektir.[898]

Zan ve tahmine dayalı bilgi anlayışı Kur'ân'da reddedilmiş, deney ve gözleme, akla, vahye dayalı bilgi teorisi geçerli kabul edilmiştir. İlim derecesinde kesinliği bilinemeyen zan ve tahmin yollarına uymanın insanı sapıklığa götüreceği belirtilmiştir.

"Görmez misin ki gökte ve yerde ne varsa Allah'ındır. Öyleyse, Allah'a ortak koşanların istediği yol nedir? Onlar zandan başka bir şeye uymuyorlar, doğrusu onlar sadece tahmin yürütüyorlar."[899] Kur'ân-ı Kerim şirki aklın zannetme işlevine bağlamaktadır. Esasen zan, ilmin yani şüphe edilmez bir biçimde gerçeğe dayanan bilginin zıddıdır. Dolayısıyla delilsiz ve dayanaksız bir düşünceyi şüpheli, belirsiz bir bilgiyi, güvenilmesine imkân bulunmayan bir görüşü, sadece tahmini gösterir: "Doğrusu Ahirete inanmayanlar meleklere dişi isimleri vermekteler. Ne var ki hakikatte onların o konuda bir bilgileri mevcut değil. Zan peşindeler. Zan ise hakikatle bir olmaz.[900] Melekler hakkındaki inançları bilgiye dayanmaz. Zanna göre hareket ederler.[901] İnanç noktasındaki bilgileri zandan öteye geçmez.[902]

Kur'ân-ı Kerim metafizik alanda her türlü zan, boş inanç vehimden sakınmayı, sadece kesin ve açık bilgi anlamında ilme, burhâna, güçlü ve aydınlatıcı sağlam delile dayanmayı emreder.[903] Çünkü boş inançların vehimlerin ve hayallerin etkisindeki düşünceler metafizik alanda çok fazla olumsuz etkide bulunurlar, insanı tevhid gerçeğinden uzaklaştırıp şirkin ortasına düşürürler.

"Hayır, zulmedenler ilimsiz, kendi hevâlarının kaprislerinin peşinden gittiler. Allah'ı saptırdığı kimseleri kim hidayete eriştirebilir. Onların yardımcıları da yoktur."[904] Kur'ân-ı Kerim ayrıca müşriklerin başvurdukları bilgi türü olan zannın he-

vâ, insan ruhunu yanıltıp yanlış yola sevkeden hayvansal içgüdüler olduğunu belirtir.[905]

"Yeryüzündekilerin çoğunluğuna itaat edersen, seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyarlar, sadece tahminde bulunurlar."[906] "Puta tapanlar: Allah dileseydi babalarımız ve biz puta tapmaz ve hiç bir şeyi haram kılmazdık diyecekler. Onlardan öncekiler de bizim acı günümüzü tadana kadar böyle demişlerdi. Onlara, bize karşı çıkabileceğiniz bir bilginiz var mı? Siz ancak zanna uyuyorsunuz ve sadece tahminde bulunuyorsunuz."[907] Ayetlerin de belirttiği gibi müşriklerin ilimleri yoktur, hakikate, sağduyuya itibar etmezler. Düşünce ve eylem planında zan ve tahmine dayanarak bir yargıya varmaya çalışırlar. Özellikle hiç bir temele ve akli ölçüye dayanmadan putlarını Allah'ın ortakları zannederler.

Bunda atalarını taklid düşüncesi etkili olmuştur. Yüce Allah'da bu kötü davranışlarından dolayı onların idiâlini yazmıştır.[908] Yani inanç gibi hayati bir konuda zan ile hareket ettikleri için hidâyet yolunu onlara kaparnıştır. Zan ve tahmine uymak onları, inkâra sevkeden bir motiv olmuştur.

Çoğunluğun hangi yolu izlediğine bakmak insanı gerçeğe ulaştırmaz. Çünkü çoğunluk bilgi yerine zanna uyar. Onların inançları, düşünceleri, dünya görüşleri esasları, ilkeleri zanna dayalı olduğu için saptırıcıdır.[909] Atalarından miras aldıkları gelenek ve değerleri taklid edenlerin yanıldıkları nokta, atalarının doğru yolda olduklarını zannetmeleridir.[910]

Zan subjektif, enfüsî bir olaydır. tarafsız değildir. Zanda bulunan kimseler daha önceden belli düşüncelere şartlanmıştır. Gerçeğin bilgisine ulaşma yerine, sahip bulundukları inançlarına vehmederek ve tahminde bulunarak el yordamıyla sarılmayı

tercih ederler. Bu durum hidayet kapısını onlara kapatır. İnanç açısından bozuk ve düşüncesini "zan" ile temellendiren topluma tabi olmak da dolaylı olarak insanların hidayetine engel olur.

b) İnkârcı Aşırı Şüphe (Şekk Rayb)

Kur'ân'a göre insanları şirke sevkeden motivlerden birisi de onların Tevhid dini ve bu dinin peygamberleri hakkında şüpheci bir mantık geliştirmelerdir. Müşriklerin vahye dayalı ilâhi öğretiler karşısındaki zihnî ve fiili yaklaşımları incelendiğinde şüphe etmenin temel niteliklerinden biri, yollarında devam edebilmeleri için vazgeçilmez bahaneleri olduğu anlaşılacaktır.

İnkârcıların ruhî kimliklerinde bir çatlağı açığa vuran şüphe olgusu, Kur'ân'da daha çok şekk ve rayb terimleriyle ifade edilmiştir. Gerçek şekk, gerekse rayb kalbde arız olan hastalıklardan biridir. İkisi de şüphe demek olup manaları birbirine yakındır.

Yakîn'in zıddı, yani kesin ve kati bilginin karşıtı olarak[911] nitelenen şekk kavramının içeriği şu şekilde doldurulmuştur. Her biri hakkında eşdeğer bir ipucu bulunması veya bulunmaması nedeniyle. birbiriyle zıt iki durumdan birini seçememe, ikisi arasında bir tercih yapamama halidir.[912]

Şöyle ki, Yüce Allah'ın varlığı ve yaratıcılığı hakkında itirazda bulunmayan şüpheciler, şüphelerini daha ziyade peygamberliğin hakikatı ve getirmiş oldukları ilâhi mesajın kaynağı hususunda belirtmişlerdir.[913] Onlara göre Allah'ın peygamberlik müessesi aracılığıyla insanlarla irtibata geçmesi bir mana ifade etmiyordu. Bu müessenin varlığı kabul edilecek olsa bile, kendisine vahiy gelecek zat, beşerî ölçülere göre belirlenmeliydi. Beşeri aşan özgür bir ilâhî irade ve vahiy kabullenilemezdi.

Bu nedenle bilginin vahiy cinsinden olmasındaki ve Allah'ın peygamber gönderme sıfatının gerçekleşmesindeki şüphelerinden dolayı peygamberlik olgusunu, beşeri nitelikteki olgulara indirmek istemişler, böylece peygamberlere mecnun, sihirbaz, şâir gibi ithamlarda bulunmuşlar, vahyi de esâtîru'l-evvelîn (mitoloji) şeklinde değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Takınmış oldukları söz konusu tavırlar nedeniyle, tabiat üstü hakikatin, kendini insanlığa açmasının imkânsız olduğu iddiasını ileri sürdükleri için, Kur'ân'a göre şekk günahı işlemişlerdir.[914]

Tarih boyunca her dönemde müşrikler, şüpheci tavırları sürdürmüşler ve her fırsatta bunu açıkça ifade etmekten kaçınmamışlardır.

"Dediler ki, Ey Salih! Sen bundan önce içimizde ümit beslenen biriydin, şimdi babalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi engelliyor musun? Doğrusu biz, bizi kendisine çağırdığın şeyden ciddi bir şüphedeyiz."[915] Ayette geçen "şekk" kelimesi nefy ve isbat arasında kalmayı, "mürîb" ise sûizanda bulunmayı belirtir.[916]

"Andolsun, biz Musa'ya kitabı verdik de onda ihtilaf edildi. Eğer Rabb'inden bir söz geçmemiş olsaydı, elbette onların arasında hüküm verilmişti. Şüphesiz ki onlar Kur'ân'dan kuşkulandırıcı şüphe içindedirler."[917]

"Sizden öncekilerin, Nuh, Ad ve Semûd kavimlerinin ve onlardan sonrakilerin haberi size gelmedi mi? Onları Allah'tan başkası bilmez. Peygamberleri kendilerine mucizeler getirdi de, onlar ellerini peygamberin ağızlarına bastılar ve dediler ki, Biz size gönderileni inkâr ettik ve bizi, kendisine çağırdığınız şeyden şüphelendirici bir kuşku içindeyiz."[918]

"Onlar kendilerine ilim geldikten sonra sadece aralarındaki çekememezlik yüzünden ayrılığa düştüler. Eğer belli bir süreye kadar Rabb'inden bir erteleme sözü geçmiş olmasaydı, aralarında hemen hüküm verilirdi. Onlardan sonra kitaba varis kılınanlar da ondan bir şüphe ve tereddüt içindedirler."[919] Onlar İslâm daveti hakkında kuşkulu bir şüphe içindeydiler, çünkü bu davet onların zihinlerindeki huzuru bozmuştu. Meseja davet her zaman için zihinleri yorar, çünkü onun düşmanları için bile ilk anda onu reddetmek veya gönül rahatlığıyla ona karşı çıkmak imkânsızdır. Onlar onun hakkındaki şüphelerinde ne kadar ısrar ederlerse etsinler ve onun gerçekliğini ve akla yakın fikirlerini ne kadar reddederlerse reddetsinler, onun açık sözlülüğü, samimiyeti ve ifade tarzı, en azılı düşmanlarının zihninde bile karışıklıklara neden olur."[920]

Müşriklerin bu sözleri gerçeğe ulaşmak için başvurulan, tefekküre dayalı metodik bir şüphe de değildi. Onlar sadece taklit edegeldikleri ve bir türlü bırakamadıkları atalar kültüne bahane olarak buldukları şüpheye sarıldılar. Hatta şu kadar varki; kendisinden ve getirdikleri mesajlardan şüphe ettikleri kimseler, daha önceleri pek güvendikleri, ümit bağladıkları kimselerdi ve şüpheleri düşünce unsuru içermiyordu. Sadece atalar kültünü taklit söz konusuydu. Şüpheyi hakikate ulaşma yolunda bir metod olarak kullanmamışlardı. Onların şüphesi, "İnsanı din konusunda küfre düşüren şüpheydi." Tevhid ve nübüvvet konusunda şüpheye düşmüşlerdi.[921] Dinin bütününü ihtiva eden Allah'ın indirdiği hükümlerde şüpheye düşen kimseyi de Yüce Allah saptırır. Bu manada şüphe insanda Allah'ın yarattığı ilk temiz fıtratı bozan bir faktör, yani insandaki inanma kabiliyetini perdeleyip, inkâra sevkeden bir motiv vazifesi görür.

c) Ön Yargı (Peşin Hüküm)

İnkârcıların hidayetine engel olan faktörlerden birisi de önyargılı olmalarıdır. Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği şekilde, tarih boyunca insanları tevhide davet eden peygamberler hep müşriklerin peşin hükümlü, ön yargılı cevap ve tutumlarıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Meselâ Ad kavmi, kendilerini şirkten temizlenmeye[922] yalnız Allah'a kul olmaya davet eden Hud'a müşrikler "ister öğüt ver, ister öğüt verenlerden olma, bizce birdir" dediler.[923] Müşriklerin göstermiş oldukları bu reaksiyon ancak peşin hükümlülükle ifade edilebilir.[924]

Peygamberler apaçık delillerle gelmelerine rağmen müşrikler; "Ellerini ağızlarına götürüp "biz sizinle gönderileni inkâr ettik" dediler."[925] Ayete geçen "ellerini ağızlarına götürmek" ifadesi değişik şekillerde açıklanmışsa da, muhatapların (müşriklerin) peşin hükümlü olduklarına delalet eder.[926]

Anlama, bilgi, başka düşüncelerle kendi düşüncesini mukayese etmek, yeni fikirlere açık olmak gibi faktörler toplumsal değişmeye etki ederler. Önyargılı olmaları sebebiyle müşrikler böyle bir değişikliğe kapalıdırlar. Dolayısıyla önyargılı olmak onların Hakkı bulmalarını engelleyen bir motivdir.

Önyargının, insandaki iman istidadını kapatması psikolojik bir olaydır. İnkârlarında kararlı ve ısrarlı olanların gerçeği duyma ve anlama istidatları kapanır. Bu nedenle duymazlar, anlamazlar ve inanmazlar... Batıl geleneklerin etkisinde oluşan peşin fikirleri ve saplantıları onları bu hale getirmektedir.[927]

Önyargı haklılığı kanıtlanmamış bir tutumdur. Önyargı olumlu yönde olabileceği gibi olumsuz yönde de olur. Özellikle olumsuz önyargılar, düşmanca tutumlar geliştirmeye neden olurlar ve bir kere oluştuktan sonra da kolay kolay değişmezler.

İman olayı ise inanmayanların inancında gerçekleşmesi gereken bir değişimdir. Dışarıdan gelebilecek yeni ve farklı düşüncelere peşinen kapalı olan ve başka inançlara karşı olumsuz tutum geliştirenlerin küfürden imana geçişleri zorlaşır.

Önceden yargıya varmayı ifade eden önyargı eyleminde kişinin inanç ve değer anlayışının oluşmasını ilk defa sağlayan küfür ve geleneğin önemli rolü vardır. Zihni ve benliği önceden saran düşünce ve inançlar, yeni düşüncelere açık olmayan, ister yanlış ister doğru olsun sahip olduğu düşüncenin tartışılmasını istemeyen kimseleri önyargılı yapar. Atalarından aldıkları inanç ve değerlere bağlanan, onları tabulaştıran, dokunulmaz ve tartışılmaz yapan Mekkeli müşrikler, önyargılı olarak Hz. Muhammed'in getirdiği hak dine hemen karşı çıkmışlardır. Tarih boyunca da hep böyle olmuştur.

d) Gaflet

İnsanı inkâra sevkeden motivlerden birisi de gaflete dalmaktır. Gaflet, korunma ve dikkat azlığından dolayı insanda meydana gelen unutkanlıktır.[928] İnsan devamlı surette kalbini gafletten uyandırmaya ve uyanık bulundurmaya çalışmazsa, gaflet perdesi kalbi kaplar, dolayısıyla insan Allah'ı unutmaya yüztutar.[929]

Allah'ın âyetlerine vâkıf olabilmek için nefsi gafletten temizlemek gereklidir. Allah'ın âyetleri ancak saf düşünce ile keşfedilebilir.[930] İbadet ve eylem vasıtasıyla da Allah kişinin kalbini âyetlerine açar.[931]

İnsanların haktan yüz çevirmelerinin nedenlerinden biridir gaflet. İnsanı gaflete sevk eden hususların başında da hayatı oyun eğlence saymak gelir.[932] Eğlencelerin toplumda yaygınlık

kazanması yüzünden, insanların dikkati oyalayıcı şeylere çekilip duyarsızlaşma türünden bir sersemlik meydana gelir.[933]

Kur'ân-ı Kerim Allah'ın âyetleri hakkında insanların nasıl duyarsızlaştığı, dikkatsizleştiğini, sersemleştiğini, gaflete düştüğünü değişik vesilelerle, farklı motivlerle sık sık önemle vurgular.

"Yeryüzünde haksız yere böbürlenenleri, âyetlerimden uzaklaştıracağım. Onlar bütün mucizeleri görseler yine de iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Fakat azgınlık yolunu görürlerse, hemen onu yol edinirler. Bu durum âyetlerimizi yalanmalarından ve onların gafil olmalarından ileri gelmektedir.[934]

"Andolsun, biz cin ve insanlardan bir çoğunu cehennem için yaratmışız. Zira onların kalbleri vardır ama onlarla gerçeği kavramazlar; gözleri vardır, lakin onlarla görmezler, kulakları vardır, fakat onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da sapıktırlar. Onlar gaflete düşenlerin ta kendileridir.[935] Gaflet içinde olanlar öncelikle fıtratlarındaki ilâhî özden habersizdirler. Hakikatleri bilinç ve duygularıyla algılayamadıkları gibi, kâinattakî eserlerden ve kulaklarına ulaşan hak sözden, ilâhî mesajdan da duyamazlar. Vicdan denen alıcıları paslanmıştır.[936]

"Öldükten sonra dirilip bize kavuşmayı beklemeyenler, dünya hayatına razı olup onunla rahat bulanlar ve âyetlerimizden gafil olanlar var ya! İşte onların kazanmakta oldukları günahlar yüzünden varacakları yer ateştir."[937] Gaflet içinde olanlar, Allah'ın huzuruna varacağını ummayan, sadece dünyaya dalan bu hayata razı olanlardır. Kainattaki ibret verici, kalpleri uyarıcı, tefekküre sevkedici âyetlerden habersizdirler.[938]

"İşte onlar, Allah'ın, kalblerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir. Ve onlar gafillerin kendileridir."[939] Dünyaya o kadar daldılar ki, bu durum âkibetlerini düşünmelerini engelledi.[940]

"İnsanların hesap günleri yaklaştı. Hal böyle iken onlar, gaflet içinde yüz çevirmekteler."[941]

"O kitap sana, ataları uyarılmamış bu yüzden kendileri de gaflet içinde kalmış bir toplumu uyarman için indirilmiştir."[942] Bu âyette Peygamberimizin gönderildiği toplumun atalarının uyarılmadığı, bundan dolayı da kendilerinin ilâhî gerçekten habersiz kaldıkları anlatılıyor.[943]

Zihinlerde ve gönüllerde dikkat azlığının, duyarsızlığın ve bir tür sersemliğin meydana gelmesi gaflet alâmetidir. İnsan benliğini saran bu bulanıklığın ve unutkanlığın başta gelen sebebi alabildiğince dünyaya dalmak, sonunun ne olacağını düşünmemektir. Nefsindeki ve çevresindeki âyetler, ilâhî kitabın âyetleri her an zihnine, duyularına ve duygularına hitabettiği halde onları görememektir. Bu hal iman etme yolunda insanın önüne çekilmiş bir perdedir.

İlk nâzil olan âyetlerin Allah'ın kudretine dair işaretler taşıdığı dikkat çeker. Her an, herkesin gözünün önünde durmakta olan bu işâretler karşısında insanların çoğu gaflet içindeydi. Vahiy yoluyla insanların dikkatleri bu işâretlere (âyetlere) çekilmeye çalışıldı. Vahye rağmen dikkatsizliklerini sürdürmeye çalışanlar gaflette kalırken, vahiy karşısında olumlu tavır takınanlar gafletten kurtuldular.

e) Cehâlet

Cehâlet dediğimizde hemen mücerred bilginin zıddı olan bilgisizlik çağrışım yapar. Kur'ân-ı Kerim'de, temelde ortak bi-

leşkeleri bulunmakla birlikte üç değişik boyutta cehâletten söz edilir.

Birincisi insanın tabiatıyla ilgili olup, hiç bir otorite önünde eğilmemeyi, ilâhi güç karşısında teslimiyet göstermemeyi, kendini hür zannetmeyi ifade eder. Bu manada cehl, en ufak kızgınlık anında iradesini kaybeden, duygu ve hırsına yenilen, öfkesinin pençesine kendisini kaptıran sabırsız kişinin halini belirtir.[944]

Kur'ân'ın nâzil olduğu devirde cahiliyye, cahiliyye izzet-i nefsi, gururu ve bağlılığını ifade ediyordu.[945] Allah bu insanların kalbine câhiliyye kalabalığı ve öfkesi koymuştu.[946] Sırf kendi şöhret ve gururları uğruna bile bile uygunsuz her işi yapacak durumdaydılar.[947] Sözkonusu cahiliyyet hamiyyeti, gayreti onları hakka uymaktan alıkoydu.[948] "Zira kafirler, kalblerine câhiliyye hamiyyeti gibi bir hamiyyet koydular.[949] Bu bağlamda câhiliyye, kâfirlerin küfrünün temelini oluşturuyordu... Gururlu bağımsızlık ruhu, insanî olsun ilâhi olsun hiç bir otoritenin önünde eğilmeyi kabul etmeyen bu şiddetli şeref duygusudur ki, kafirleri yeni dine karşı bu kadar sert bir muhalafete itmiştir."[950]

Müşriklerin Peygambere ve ilahi otoriteye karşı çıkışlarının temelinde cehl ruhu vardı. Allah'ın önünde eğilmeyi dayanılmaz bir küçüklük sayıyorlardı. Bir otoriteye teslim olmakla emrolunmak onlar için dayanılmaz bir küçülmeyi ifade ediyordu. Ve onlar bu manada cahil idiler.

Kur'ân'a göre cehlin ikinci boyutu, insanın Allah'ın âyetleri olan kâinat varlıklarını, Allah'ın delilleri olarak görememesi, görünen eşya ve olayların arkasındaki ilahî iradeyi kavrayamaması, bu hususta yetersiz kalmasıdır. Hatta öyle ki "Onlara

melekleri indirmiş olsaydık, ölüler onlarla konuşsaydı ve her şeyi karşılarına getirseydik yine Allah dilemedikçe inanacak değillerdi. Fakat onların çoğu bilmiyorlar."[951] Yani onların sapmalarının nedeni, delillerin yokluğu veya azlığı değildir. Şayet ölüler dirilse de kendileriyle konuşsa, kâinattaki her şey dile gelip, onları çağırsa yine iman etmezler. Aynı şekilde "Bilmeyenler dediler ki; Allah bizimle konuşmalı ya da bize bir delil gelmeli değil miydi? Onlardan öncekiler de onların dedikleri gibi söylemişlerdi. Kalpleri birbirine benzemektedir. Gerçekleri bilmek isteyenlere delilleri apaçık gösterdik![952] Ayette bahsi geçen "bilmeyenler", ilâhiyat sahasında bilgiden yoksun olanlar veya bilgili bir tarzda davranmayanlardır.[953]

Cehlin üçüncü boyutu, bir şey bilmeme[954] anlamına gelen, cehlin en iyi bilinen klasik manasıdır. Şu halde vahiy bilgisine olan ihtiyaç kaçınılmazdır.

Cahiliyyenin değer yargıları, İslâm esaslarına çoğu zaman zıt unsurlar olduğundan dolayı Kur'ân'ı bilmemek, İslâm'ı tanımamak ulûhiyeti inkâra götürmektedir. Dini eğitim ve öğretimin eksik yapıldığı yerlerde cahilliyye değer yargılarının ortaya çıkma ihtimali her zaman mevcuttur. İlmin azlığı ve cehaletin yaygınlaşması insanların din konusunda bilgi sahibi olmamalarına yol açar. Ardından toplumda bozulmalar başlar ve nihayet dâlâlete sürüklenir.

f) Kadercilik (Cebr, Fatalite)

Hayatta insanın, başına gelen engelleme ve çatışmalara karşı takındığı değişik davranış biçimleri vardır. Bazen çatışma karşısında benimsenen tutumun bilinçli olsa bile, çoğunlukla bilinç dışı olarak adeta kendiliğindenmiş gibi otomatik bir davra-

nış biçimi benimsenir. Ego'nun ıd'den gelen dürtüleri doyuma ulaştırma çabasının engele uğramasından doğan çatışmalar karşısında, bu çatışmaları çözümlemek için benimsediği ve çoğu zaman bilinç dışı olan davranış tepkilerine savunma mekanizmaları denir.[955]

Savunma mekanizmaları pek çok olup bunlardan biri de projeksiyon (suçu üzerinden atma) dur. Projeksiyon bir eksikliği veya suçu kabul etmemek ya da bunları kendi üzerinden atmak demektir. Bir insanın başarısızlığını, dikkatsizlik eseri yaptığı kazayı uğursuzluğa maletmesi gibi.[956]

Nitekim müşrikler peygamberliği tenkid etmek için "cebr" görüşüne tutunarak "Allah dilemeseydi biz şirk koşmazdık" şeklinde savunmaya geçmişlerdir.[957] Suçlarını ve yanlış davranışlarını haklı göstermek için özür beyan etmişlerdir. Bizim şirk koşmamız Allah'ın dilemesi sonucudur diyerek suçu Allah'a atma, kendilerini masum gösterme çabasına girmişlerdir.

Herhangi bir tutarlı tarafı olmamasına rağmen, Allah'ın dilediği budur diye kaderi mazeret göstermişlerdir.[958] Cebriye olarak literatüre geçen bu tutum Allah'ın kulları günah işlemeye mecbur tuttuğu, zorladığı düşüncesi olarak tanımlanır.[959]

"Müşrikler; eğer Rahman dilemiş olsaydı, biz bunlara tapmazdık dediler."[960] İnkâr edenler bahane uydurarak, şayet Allah meleklere tapmamızdan memnun kalmasaydı bize bu imkanı vermezdi diyorlar. Çıkar yolu gerçekleri saptırmada, Allah'ın iradesini çarpıtmada buluyorlar.[961]

"Putperestler diyecekler ki, Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de Atalarımız ortak koşardı. Hiç bir şeyi de haram kılmazdık. Bu şekilde onlardan öncekiler de yalanladılar da sonra azabımızı tatdılar. De ki: Yanınızda bize acıklayacağınız

bir bilgi var mı? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz."[962]

"Ortak koşanlar dediler ki, "Allah dileseydi ne biz, ne de babalarımız ondan başkasına ibadet ederdik. Onun emri olmadan hiç bir şeyi de haram kılmazdık. Onlardan öncekiler de böyle demişlerdi..."[963] Tarih boyunca bütün müşrikler, üzerinde bulundukları yolun doğruluğuna dair geçerli bir izah bulamayınca, müşrik olmalarına bahane olarak kaderi göstermişlerdir. Bizim şirk koşmamız Allah'ın dilemesi sonucudur. Bunu Allah'ın iradesiyle uygunluk içinde yaptık, dolayısıyla yaptığımız iş doğrudur. Eğer yanlışsa bu durumda suçlu olan biz değil, Allah'tır. Allah'ın dilemesi dışında hiç bir şeye güç yetiremeyeceğimizden, yaptığımızı Allah'ın dilemesine bağlı olarak yapıyoruz demişlerdir. Allah dilemedikçe hiç bir şey olmaz. Bu doğrudur. Fakat kulun seçme yeteneği vardır. Allah kulları kendi düşüncelerinde serbest bırakmıştır, kul düşünür bir işi seçer. Müşrikler bu gerçeği göz ardı ederek cebriyeci bir yaklaşımla şirk koşmalarını Allah'ın iradesine bağlayarak savunma mekanizması geliştirmişlerdir.

B. SOSYOLOJİK MOTİVLER

1. Sosyal Çevre

İnsan her türlü zihinsel ve duygusal yapıya sahip olarak gelişmeye hazır bir vaziyette dünyaya gelir. Bu gelişim sürecini devam ettirebilmek için toplum içerisinde yaşamak ve faydalanmak zorundadır. Bu yönüyle toplumsal bir varlık olarak değerlendirilen insan, inancını, bakış açısını, her türlü değer yargısını, kimlik ve kişiliğini içinde yaşadığı toplumdan alır. O kadar ki,

insan kendini tarif ederken "ben" yerine içinde yaşadığı topluma baz alarak "biz" demek ihtiyacını hisseder. Kendini mensubu bulunduğu topluma göre tanımlar.

Fakat belirli bir noktaya gelindiğinde toplum insanın benliğini, iradesini, idrakini kuşatır, adeta esir alır, hapseder. İnsanın, toplumun koyduğu normları aşabilmesi bir mesele haline gelir. Zira toplumlar kendi normlarını bireylere binemsetmek onların düşünce, inanç ve davranışlarını yönlendirmek isterler.[964]

Toplum binlerce yıllık birikimini, tecrübelerini, örf ve adetlerini, inançlarını, değer yargılarını bireylere aktardıktan sonra, bu sosyal değer ve normların eleştirilmesine tahammül edemez, kendine mensup bireylerden mutlak itaat bekler. Bu normlar karşısında şüpheye düşülmesini bile istemez. Sosyal çevre, insanın her yönüyle gelişimine uygun bir ortam olmakla birlikte, belli bir aşamadan sonra yetersiz kalmakta, hatta fertlere alternatif tanımadığı zaman da zararlı olmaktadır. Hür düşünme ve araştırma imkânlarını ortadan kaldıran toplumsal çevre baskısı hiç bir zaman hoş karşılanmamaktadır.[965]

Toplum ve birey arasındaki iletişim ve etkileşim konusuna değindikten sonra, Kur'ân kültürüne dayalı bir perspektiften bakarak yapılarına göre iki tür toplumun varlığından söz edebiliriz. Biri normları ilâhi öğretiye dayalı toplumlar, diğer normları câhilî öğretiye dayalı toplumlar. Cahili toplumlarda insanı doğruluktan, iyilikten, güzellikten uzaklaştırıcı bir baskı vardır.

İşte böylesi toplumlarda toplumun yanlışlığına rağmen doğruyu görmek, toplumun kötülüğüne ve çirkinliğine rağmen, iyiyi ve güzeli tercih etmek, söz konusu topluma ve toplumsal değerlere karşı çıkmayı, baskılara göğüs germeği gerektirir. Ay-

rıca kişiliğini içinde bulunduğu toplumla özdeşleştirmiş kimseler için böyle bir durum geçerli değildir. Bunlar için, içinde yaşadıkları toplumu reddetmek kendi kişiliğini reddetmek gibi imkânsızdır. Bu tip insanlar ilâhî bir mesajla, hak ile sözle karşılaştıklarında kendilerine göre bir değerlendirme yapma yeteneklerini işlevsiz hale getirmişlerdir. Böyle bir durumda zihinlerinin ilk çağrıştırdığı şey, içinde yaşadıkları toplumun yaklaşımlarıdır. Doğru da olsa yanlış da olsa toplumun reddettiği her şey kabul edilemezdir.[966]

Hak bir sözle, ilâhî bir mesajla cahiliye toplumunun karşısına çıkanlar şu tür sorulara muhatap olurlar; "Bu kadar insan bilmiyor da sen mi biliyorsun. Bunca insan yanlış yolda da, sen mi doğru yoldasın, yani bu kadar insan aldatıldığının farkında değil de, bunu sen mi farkettin? vs."

Evet, bu kimselerin anlayışına göre iyi ve doğru çoğunluğun kabul ettikleridir. Peki nedir çoğunluğun özellikleri? Kur'ân-ı Kerim çoğunluğun yoldan çıkmış "fısk" ehli,[967] Vahiy bilgisine karşı ilgisiz[968] Allah'ın verdiği sayısız nimetlere nankörlük eden[969] ve kâfir kimseler olduğunu belirtir.[970] "Muhakkak ki biz, bu Kur'ân'da insanlara her türlü misali, çeşitli şekillerde anlattık. Yine de insanların çoğu inkârcılıktan başkasını kabullenmediler."[971] "Andolsun ki eski milletlerin çoğu dalâlete düştü."[972] "Sen iman etmelerine düşkün olsan bile yine de insanların çoğu iman edecek değillerdir."[973] "Elif, Lâm, Mîm, Râ, Bunlar O, Kur'ân'ın âyetleridir. Sana Rabb'inden indirilen haktır, fakat insanların çoğu inanmazlar."[974]

Kur'ân ölçülerine göre itikâdi ve ahlâki açıdan olumsuz kimlik taşıyan, normları cahiliye esaslarına göre belirlenmiş toplumlar, çoğunluğun cahil, gafil ve kafir olması sebebiyle in-

sanları Hak yoldan saptırabilecek bir etkinliğe sahiptir. Yüce Allah konu üzerinde müminlerin dikkatini çekecek uyarıda bulunur:

"Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan; seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tabi olmaz, yalandan başka söz de söylemezler."[975] Aynı zamanda bu âyet hakkın tek, batılların ise birden fazla olduğuna, yerküre üzerinde yaşayanların çoğunluğunun da inkârcılar topluluğuna mensup bulunduğuna işaret eder.[976] İnsanın batıl inançlara mensup toplumla etkileşiminden genellikle batıl inançlar doğar.[977] Ayette sözü edilen yerin Mekke, çoğunluğun da kâfirler olduğu, yani kâfir Mekke ehline[978] gelişigüzel tabi olmanın doğuracağı sonuçlara dikkat çekiliyor. Her insanda çoğunluğa ayak uydurma, çoğunluğun beğenisini kazanma eğilimi, çoğunluk tarafından dışlanma korkusu vardır. İnsanın içerisinde yaşadığı toplum inanç açısından Tevhid üzere ise toplumun yapacağı etkileme olumlu olur. Fakat toplum dalalet ehli insanlardan oluşuyorsa etkileşim de bu doğrultuda olacağından, dalalet ehli toplum inkâr motivi işlevini görür. Bu durumda İslâm, çoğunluğun değer yargılarına değil, Kur'ân öğretilerine itibar etmeyi öngörür.

Bireyin kimlik ve kişiliğinin oluşmasında çoğunluğun yani sosyal çevrenin rolü yadsınamaz. Sosyal çevre doğrudan doğruya olmasa bile, dolaylı olarak etkide bulunur. İslâmi açıdan bozuk bir çevre öncelikle ruhu bozar. Ve bozulan ruhi ortamda, kutsal duyguların, yüce düşüncelerin gelişimi zayıflar, adi düşünceler güçlenir, bayağı duygular revaç bulur. Böyle bir ortamda kişinin inkâra düşmesi kolaylaşır. Hatta olumsuz sosyal çevre bireyin inkârcılığının bir motivi olur.

2. Atalar Kültü

Bu konu aslında bir önceki konumuzun devamı niteliğindedir. Ancak Kur'ân-ı Kerim atalar kültü üzerinde ısrarla ve önemli durduğu için, sosyal çevre motivinin bir açılımı olan "atalar kültü" konusunu müstakil bir başlık altında ele almayı uygun gördük.

Her doğan insan bir toplum içerisinde, o topluma özelliğini veren kültür ortamı içerisinde bulur kendisini. Birey kültür ortamıyla başlattığı etkileşim sürecini bir ömür boyu devam ettirir. Fertler bir yandan mevcut kültürle hayatlarını şekillendirirken, diğer yandan bu kültürü yeni yetişen nesle aktarma uğraşına girerler. Başta yetişen nesil olmak üzere bütün toplum bireyleri kültür ortamına adapte olmaya çaba harcarlar.

Zira sosyal bir varlık olan insan doğal olarak, önceki nesillerin devretmiş olduğu fikirleri, inançları, davranış kalıplarını benimser, sahiplenir. Sahiplenilen bu sosyal normlar nesiller boyu sürekliliğini korur. Geçmiş nesilden alınan sosyal normların en belirgin özelliği süreklilik arzetmesi ve sürekliliği sağlayan ataların üstünlüğü fikridir.[979]

Kültürün insana kazandırdığı normlardan insanın bir anda sıyrılması, onları terketmesi oldukça zor bir iştir. Bu tür değerler önceki nesillerden miras alınmış ve bireylerin benliğine ayrılmamacasına yerleşmiş, onların kişiliklerinin bir parçası olmuştur.

Aynı şekilde toplumda batıl inançlar, kötü alışkanlıklar hakim olunca, bu insanları atalarında taklit yoluyla devraldıkları bu inanç ve alışkanlıklardan uzaklaştırmak, ayırmak imkânsız gibidir.

İşte toplumun yapısını oluşturan batıl inanç ve kötü dav-

ranışlar insanları hakikatleri idrak etmekten ve hakka itaatten alıkoyan en önemli sosyal motivlerden birisidir. Bireyin içinde yaşadığı cahil toplumun normları insandaki inanma kabiliyetinin uyanmasını ve gelişmesini engelleyen etkili bir perdedir. Kur'ân-ı Kerim bu toplumsal yapıyı Hakk'ın tezahürüne en büyük engel kabul etmiş; akli incelemeyi, delillere sarılmayı bilinçli ve insanca yaşamayı önermiştir.

"Onlara Allah'ın indirdiği Kur'ân'a tabi olun denildiği zaman derler ki; Hayır biz atalarımızı hangi inanç üzerinde bulduysak, ona tabi oluruz. Şeytan onların atalarını cehenneme çağırıyor idiyse de mi?"[980]

Eski atalarına tapıyor olmalarının hiç bir aklî dayanağı yoktur.[981] Saf, katıksız mücerret taklide yöneliyorlar.[982] Öyle bir taklit ki taklit ettikleri şey doğru mu, yanlış mı bunun üzerinde hiç bir şekilde düşünmüyorlar. İnsan bir şeyi taklit eder, fakat bir yandan da onu sorgular veya taklit etmeden önce üzerinde düşünür. Fakat inkârcılar kendilerine gelen ilahî mesajı kabul etmedikleri gibi taklit ettikleri gelenek ve değerlerin doğru olup olmadığı üzerinde düşünmek de istememişlerdir.

Cahiliye toplumlarında gelenekçi anlayış geçmişin tartışılmasına, atalardan miras alınan sosyal normların analiz edilmesine ve seçmeciliğe tabi tutulmasına karşı çıkar; "Onlara Allah'ın indirdiğine uyun denilince, hayır atalarımızı bulduğumuz şeye uyarız derler: ya ataları bir şey akledemeyen ve doğru yolda olmayan kişiler idiyseler?"[983]

Ayetin müşrikler hakkında olduğunu söyleyenler olduğu gibi yahudiler hakkında olduğu da söylenmiştir.[984] Kur'ân'a, peygamberin getirdiklerine tabi olmaları istendiğinde atalarını taklitle yetinmişlerdir.[985]

Taklitçilik şirkin ayrılmaz niteliklerinden birisidir. Kur'ân-ı Kerim, ataları taklit ve onlara uyma bahanesiyle dünya ve âhiretle ilgili hakikatleri inkâr etme anlayışını pek çok âyette değişik vesilelerle kınar.

"Hayır, yalnızca, biz atalarımızı bir ümmet üzere bulduk. Biz de gerçekten onların izleri üstünde doğruya erdirilmişleriz" dediler. İşte böyle, senden önce hangi memlekete kötü sonuçları haber veren bir peygamber gönderdiysek, mutlaka onların önde gelenleri, Biz atalarımızı bir ümmet üzere bulduk, biz de onların izine uymuşlarız, demiştir. O peygamberlerden her biri; Ben size atalarınızı üzerinde bulduğunuzdan daha doğrusunu getirmiş olsamda mı? dediler. Onlar da; Bizler o sizin gönderildiğiniz şeyleri tanımıyoruz dediler."[986]

Aynı zamanda atalar kültü tarihin belli bir dönemiyle, belli nesille sınırlı olmayıp, sosyal etkileşim kuralı gereği nesilden nesile geçerek süreklilik özelliği gösterir. "Bizden önce atalarımız şirk koşmuştu; biz ise onlardan sonra gelme bir kuşağız, işleri batıl olanların yaptıklarından dolayı bizi helak mı edeceksin?"[987]

Kur'ân-ı Kerim her inanç ve davranışta delile başvurmayı öngörürken, müşrikler inanç ve davranışlarında atalarını taklit etmeyi ölçü almışlardır. "İbrahim sordu: Nelere tapıyorsunuz? Onlar; "Putlara tapıyoruz. Onlara bağlanıp duruyoruz."""Çağırdığınız vakit sizi duyuyorlar mı? Yahut size bir fayda ve zarar verirler mi? "Hayır ama babalarımızı da bu şekilde bulduk."[988] Müşrikler putların geçerliliğini geleneğe bağlıyorlar, Delil yerine taklitçiliği tercih etmeleri, şirkte kalmanın motivi olup, aynı zamanda Allah'a ortak koşanların düşünce esasını teşkil eder.

Atalardan miras olarak alınan sosyal normların ve bunla-

ra bağlılığın en olumsuz tarafı, toplumun yahut bireyin hidayete ermesi için bir aşama olan sosyal yahut bireysel değişimi engelliyor olmasıdır. Mesela, cahiliye toplumlarını hidayete çağıran, onlarda bir değişim süreci başlatmak isteyen bütün peygamberler bu sosyal motiv ile karşı karşıya kalmışlardır.

Geçmişi üstün görme ve beğenme duygusu, sosyal değişme karşısında kalan toplumlarda sıkça görülen bir olaydır. Çünkü adetlerine bağlı olan toplumlar değişiklikten rahatsız olur. Fakat bu durum adetlerin niteliğine göre de değişiklikler arzeder." Kendisine veya geçmişine kusur isnad etmek insana zor gelir. Dolayısıyla önceden beri yürürlükte olan çok sayıdaki adetlerden insanı vazgeçirmek güç bir meseledir.

Özellikle köklü bir geçmişe sahip toplumların, yıllar öncesi, hayat normlarının bir birikimi olan geleneksel yapıyı değiştirmenin kolay olmadığı görülüyor. Çünkü söz konusu geleneksel yapı toplum bireylerinin tamamının katılımıyla bir kültür birikimi meydana getirmiştir. İşte toplum vicdanında kemikleşen bu dahili geleneksel yapıyı değiştirmeyi başaran, aynı zamanda toplumu, ilâhi geleneğe davet eden bir din olmuştur.[989]

İslâm'ın ilk dönemde değiştirmeyi başardığı toplumun geleneksel yapısı içerisinde dinin konumunu incelediğimizde, dini inanç ve davranışların samimi bir insan ifadesi olmadığı, körü körüne atalara bağlılık olduğu görülür. Psiko-sosyal açıdan bir değerlendirme yapıldığında, İslâm öncesi Araplarda putperestliğin gerçek manada bir "din" olmaktan ziyade, kutsallaştırılmış geleneklere bağlı ve bir dereceye kadar sosyal düzeni sağlayan davranış kuralları olduğu sonucuna varılır. "...Cahiliye devri Araplarında "din" ferde göre değişen bir inanç olmaktan çok kollektif kabile şuurunun davranışlar şeklinde tezahür eden bir görüntüsüdür; realitenin üstünde sadece vicdana hitap eden

bir duygu veya düşünüş biçimi değildir. "Kısacası inanç, sosyal çevrenin empoze ettiği bir davranış şekliydi. Rasyonel değerlendirmelerden uzak, körükörüne, robotvari mekanik bir taklitçilik geçerliydi. Önemli olan atalara bağlı kalarak örf ve adetlere uygun şekilde hareket etmekti.[990]

Bilhassa İslâmi tebliğin Mekke devrinde nazil olan âyetler, İslam öncesi Arap toplumun din anlayışına ışık tutmaktadır.

"Ey Muhammed! De ki; Allah'ı bırakıp da taptığınız putlarınıza hiç baktınız mı? Yeryüzünde yarattıkları nedir? Bana göstersenize. Yoksa onların Allah'la ortaklığı göklerde midir? Yoksa biz onlara kitap verdik de ondaki delillere mi dayanırlar? Hayır O zalimler, birbirlerine sadece aldatıcı söz söylerler.[991]

"Ey inkârcılar! Şimdi Lât, Uzzâ ve bundan başka üçüncüleri olan Menat'ın ne olduğunu söyler misiniz? Bunlar sizin ve babalarınızın taktığı adlardan başka bir şey değildir. Allah onları destekleyen bir delil indirmemiştir. Onlar sadece sanıya ve canlarının istediğine uymaktadırlar."[992]

"Ayetlerimiz onlara apaçık olarak okunduğu zaman; Bu adam sizi babalarınızın taptıklarından alıkoymaktan başka bir şey istemiyor derlerdi. "Bu Kur'ân düpedüz bir uydurmadan başka bir şey değildir derlerdi. Hak, inkâr edenlere geldiğinde, onun için: bu apaçık bir büyüdür, demişlerdi."[993]

Kur'ân-ı Kerim'in ısrarla, hidâyetin önüne bir engel olarak dikilen atalar kültü üzerinde durduğunu görüyoruz. Kur'ân'da en çok üzerinde durulan inkar motivi olan atalar kültü inkârın tarihi sebebi de sayılabilir.

Gelenekçi toplumlar batıl değer yargılarına son derece bağlı ve yeniliğe kapalıdırlar. Aslında her toplum bu özelliğe az çok sahiptir. İnsanların gelenek ve göreneklerinden vazgeçip ye-

ni düşünceleri kabul etmeleri zor bir iştir. Özellikle toplumun yaşlı kesiminde eskiye bağlılık hissi gençlerden daha güçlüdür. Atalarından devraldıkları gelenek ve değerleri körükörüne izleyenler, bu gelenekleri uyulması gerekli bir otorite olarak kabul ederler. Geleneklerin otoritesini benimsemiş olmak Allah'ın otoritesini benimsemeye engel olur.

3. Baskı ve Zor Kullanma

İnsanları Allah'a inanmaktan, O'nu bilip itaat etmekten alıkoyan motivlerden birisi de iktidar ve otorite sahiplerinin, ileri gelen nüfuzlu kimselerin toplumun zayıf kesimlerine korkutma, yerinden yurdundan etme gibi tehdit ve baskılarıdır. Bu baskının alaya almaktan, savaşmaya varıncaya kadar dereceleri vardır. "...Onlar eğer güçleri yeterse sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler..."[994] Sıcak savaşın olmadığı dönemlerde de müminleri sindirmeye korkutmaya çalışırlar. İmânı reddetmekle kalmayıp açıkça düşmanlıklarını ve kötü niyetlerini ortaya korlar. Zihinlerde şüpheler uyandırıp, tuzaklar ve plânlar kurarak hidayet yollarının insanlara açılmasına engel olmak için ellerinden geleni yaparlar.

Tarih boyunca iktidar ve güç odakları tevhid inancına sahip olan insanları şirke döndürmek, hidâyet yollarını kapamak için baskı, şiddet, işkence, alay, hakaret, iftira, zulüm, eşitsizlik, haksızlık, zor kullanma hatta savaş gibi her türlü boykot, savaş ilanı gibi yöntemler uygulamışlardır. Bütün bu yöntemlerde insanlardaki "korku" zaafından istifadeyi ihmal etmemişlerdir.

Kur'ân-ı Kerim sosyal baskı gruplarının, insanları hidâyetten alıkoymasına ilişkin hususları yalın bir şekilde anlatıp açıklamak yerine, tarihin seyri içerisinde inanan insanlarla, in-

kârcı baskı grupları arasındaki mücadelelerden kesitler sunarak aktarmayı tercih etmiştir. Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Şuayb, Hz. Musa, Uhdud Ashabı ve Hz. Peygamberin inkârcıların elebaşlarından gördüğü baskıyı anlatmıştır.

Kavminin baskıcı grupları Hz. Nuh'a önceleri demogog, mecnun, bunak diyerek baskı uygulamışlar, sonra da, "Ey Nuh, eğer sen dediğinden vazgeçmezsen muhakkak ki recmedilenlerden olursun"[995] tehdidini yapmışlardır. Müşrikler tehdit etmek suretiyle korku hissinden istifade etmeyi planlamaktadırlar. Hz. Nuh'un onlardan korkmadığını belirtir ifadesi bu durumu yansıtmaktadır. "Bir araya toplanınız, istediğiniz kararı alınız. Kararınızı uygulamada bana mühlet vermeyiniz."[996]

Hz. İbrahim şirki reddettiği, Nemrud'un rejimini kabul etmediği için, insan zihninin tasarlayabileceği en büyük baskı yöntemlerinden biriyle cezalandırılmak istenmiştir.

"İbrahim kavmine; Peki, siz Allah'ın bırakıp da size hiç bir fayda vermeyen şeylere mi tapıyorsunuz? Yuh size ve Allah'tan başka taptıklarınıza. Aklınızı kullanmıyor musunuz siz? dedi. Müşrikler O'nu yakın, böylece tanrılarınıza yardım edin, bir iş yapacaksanız dediler."[997] Hatta babası bile aynı baskı metoduna başvuruyordu. "Ey İbrahim! dedi, sen benim tanrılarımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım! Uzun bir zaman benden uzak dur."[998] İbrahim'i taşlamakla, ölümle, kınamakla tehdit ediyordu.[999]

Baskıcı zümre, yönetim alanında çoğulcu sivil toplum anlayışını ortadan kaldırarak düşünce ve inanç özgürlüğünü kendi tekelleri altına alıyorlardı. "Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri: "Ey Şuayb! Ya dinimize dönersin ya da andolsun ki seni ve seninle beraber inananları kasabamızdan çıkarırız dedi-

ler."[1000] Medyen halkının ileri gelenleri, Hz. Şuayb'ı ve inananları küfre dönmekle, kasabayı terk arasında bir tercihe zorluyorlardı.[1001] Tehdit ve baskı uygulayarak özellikle zayıfların inanmasına engel olmaya çalışıyorlardı.[1002]

Firavun insanlardaki korku zaafını iyi kullanarak imana engel olan bir baskıcıydı. "Sonunda Firavun ve etrafındakilerin belası korkusundan; Musa'ya kavminden ancak bir zürriyet iman etti. Çünkü Firavun o yerde çok zorba ve pek aşırı giden taşkınlardandı."[1003]

Hz. Musa'yı yolundan döndürmek ve mevcut şirk düzeninin devamını sağlamak için de aynı metodu kullanan Firavun "Benden başka ilah edinirsen, yemin ederim ki, seni zindanlıklardan ederim." demiştir. Yine şirke terketip tevhid inancını kabul eden sihirbazlara, "Ben size izin vermeden mi ona inandınız. O, size büyü öğreten büyüğünüzdür. Öyleyse size ne yapacağımı yakında öğrenirsiniz; Ellerinizi ve ayaklarınızı çapraz olarak keseceğim ve hepinizi asacağım."[1004] diye Firavun, "sihirbazların Hz. Musa ile gizli bir işbirliğine girdikleri düşüncesini" haklı çıkarmak için korkunç tehditler savurmakta, baskı politikası izlemektedir. Böylece sihirbazlar "işbirliği yaptıklarını itiraf edecekler" ve onların binlerce seyirci önünde Musa'ya iman etmelerinin doğurduğu tesir silinecektir.[1005]

"Burçlarla donatılmış gökyüzüne, geleceği bildirilmiş olan kıyamet gününe, cuma ve arefe günlerine yemin ederim ki, içi yanan ateşle dolu hendeğe atılanlar öldürüldü. Yakanlar da başlarına oturmuşlar müminlere yapmakta oldukları işkenceyi temâşâ ederlerdi. Onlardan ancak şemavat ve arzın mülkü kendisine ait olan aziz ve hamid olan Allah'a iman ettikleri için intikam aldılar. Oysa ki Allah herşeyi görür. Şüphesiz inanmış er-

keklere ve kadınlara fitne yoluyla işkence edip sonra da tevbe etmeyenlere cehennem azabı ve yanma azabı vardır."[1006] Bu âyetlerde sözü edilen Yahudi ve Mecusilerden bir grubun, başka bir rivayette de bazı kralların bir grup mümin topluluğunu ateş dolu bir hendeğe atarak onları imanlarından döndürmek istemeleri anlatılır. Bu zulümle öldürülenler "Ashab-ı Uhdûd" diye anılır. Zulmedenlere verilecek cezanın iki kat olduğu belirtiliyor. Onlara küfürleri dolayısıyla cehennem azabı, fitneleri yani müminleri yakmaları nedeniyle de yangın azabı hazırlanmıştır.[1007]

Her devirde olduğu gibi Mekke müşrikleri de Hz. Peygamber ve müminlere karşı fikri, psikolojik ve fiziki baskıların her türlüsünü uygulamaktan çekinmemişlerdir. Hz. Peygamberi davetinde başarısız kılmak için alaya almışlar, ayıplamaya kalkışmışlardır.[1008] Mecnun, şâir, sihirbaz gibi akıllarına gelen her türlü yalan ve iftirayı yapmışlardır. "Çünkü onlara; Allah'tan başka ilâh yoktur" denildiği zaman şüphesiz büyüklenirlerdi. Deli bir şair yüzünden ilâhlarımızı mı bırakalım derlerdi."[1009]

Aynı şekilde Hz. Peygamber'e tabi olan müminler de dövüldüler hapsedildiler, aç susuz bırakıldılar. İşkencenin her türlüsüne maruz kaldılar, üç yıl devam eden boykot süresince adeta ölüme terkedildiler.[1010]

İnkârcı güç odaklarının baskılarının insanların hidayeti bulmasında etkili bir engel olduğu ortadadır.

İşte insanları baskı yoluyla dinlerinden alıkoymak, insanları hidayetten alıkoyan şirk otoritelerinin etkisini kırmak için Kur'ân'ın öngördüğü siyaset savaştır. Savaş inanç hürriyetini sağlamak için meşru kılınmıştır.[1011] Sosyal baskı gruplarının

uyguladığı her çeşit şiddete maruz kalan inançları yüzünden yurtlarından çıkarılan müminlere savaş izni verilmiştir; "Haksızlığa uğratılarak kendilerine savaş açılan kimselere karşı koymaya izin verilmiştir. Allah onlara yardım etmeğe elbette kadirdir. Onlar haksız yere ve Rabbimiz Allah'tır dediler diye yurtlarından çıkarılmışlardır."[1012]

İslam'da savaş insanların İslam'a girmelerine mani olmak isteyen güç odaklarına karşı meşru kılınmıştır. Bu çeşit maddi engeller ortadan kaldırılınca insanlar inanç özgürlüğünü elde edeceklerdir.[1013]

"Onlarla savaşın ki, fitne ortadan kalksın, din yalnız Allah'ın olsun. Eğer vazgeçerlerse artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur."[1014]

"Fitne kalmayıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın!. Eğer vazgeçerlerse, bilin ki Allah ne yaptıklarını görmektedir. Eğer dönerlerse, bilin ki Allah sizin sahibinizdir. O ne güzel sahip, ne güzel yardımcıdır."[1015] Ayetlerde Allah yoluna tabi olmak için gerekli olan özgürlük ve güven gibi gerekli şartlara sahip bulunmayan bir toplumun durumu anlatılıyor. İnsanın insana hükmettiği, hidayete ulaşmanın zor olduğu bir toplumda fitne yani "şirk"[1016] hüküm sürüyor demektir. İnsanların ilâhî tebliğ karşısında iradelerini özgürce ortaya koyabilecekleri ortamın sağlanabilmesi için savaş meşru kılınmıştır.

Gerçekten de gerek Hz. Peygamber gerekse daha sonraki dönemlerde ardarda seferler düzenlemiş, bir çok kabile kendisini Mekke müşriklerinin baskısından bağımsız hissetmeye başlamıştı. Böylece bu özgürlük ortamı onları İslam davetine hiç bir baskı altında kalmadan serbestçe karşılık verme imkânı

vermişti. İşte bu kabileler kendi iradeleriyle özgürce İslâm saflarına katıldılar.[1017]

"Allah'ın yardımı ve zaferi gelip de insanların bölük bölük Allah'ın dinine girmekte olduklarını gördüğün vakit Allah'a hamdererek O'nu tesbih et ve O'ndan mağfiret dile, çünkü O tevbeleri fazlaca kabul edendir."[1018]

İnsandaki mal, can, menfaatını koruma kaygısından, korku zaafından istifade ederek düşünce ve inanç özgürlüğünü kendi tekelleri altına almak isteyen güç odakları ve uyguladıkları ekonomik, psikolojik ve fiziksel baskı politikasıyla insanların hidayetine engel olmaya çalışmışlardır. Kur'ân'ın inanç özgürlüğünün sağlanması için öngördüğü hususlar ve tevhid mücadelesi tarihinden verdiği örnekler bunun en açık kanıtlarıdır.

Bu arada şu hususu da belirtmek gerekir ki, dine davet konusunda müslümanlara engel olan, insanların hürriyetini kısıtlayan güç odaklarına karşı savaşmak farzdır. Yoksa zorla insanları dine sokmak için savaş emredilmemiştir.

4. Toplum Liderlerinin Saptırması

Psiko-sosyal bir vakıa olarak yaşadığımız hayatta birey bireyle, birey toplumla, toplum toplumlarla bir etkileşim içerisindedir. Ayrıca toplumda uyanlar ve kendisine uyulanlar şeklinde bir yapılanma kaçınılmaz zorunluluk, sosyal yapının inkar edilmez kanunudur. Toplumun, kitlelerin yahut grupların uyduğu kimseler onların liderleridir.

Liderlik sosyal rollerden biri olarak değerlendirilir. Lider ise bir grup içerisinde, diğerlerini en fazla etkileyebilen kimse şeklinde tarif edilir. Liderlik bazen yaptığı iş gereği insanlara

verilmiş bir görevdir. Bazen de liderler belli bir düzeni olmayan gruplar içerisinde kendi nitelik ve çabaları ile ortaya çıkarlar.

Yine sosyolojik bir realite olarak milletler ve kitleler liderlerine tabi olurlar. Onlara hayranlıkla, saygıyla gönülden bağlanırlar. Onları taklid ederler. Verecekleri emirlere itaat ederler, yönetilir ve yönlendirilirler.

Bu esaslar gereği dalâlet ehli liderler de otoriteleri ve yönetimleri sayesinde bâtıl inançlarını empoze ederek milletlerini saptırmışlardır. Bu liderlere gaflet içerisinde tabi olup, onları büyük tanıyıp içtenlikle bağlanan toplumlar da dalâletin kökleşmesine, hidayet yollarının kapanmasına vesile olmuşlardır. Dalâlet ehli liderlerin insanlara hidayet yollarını kapayıp onları saptırması doğrudan olmayıp fiziki baskı, kültür emperyalizmi, beyin yıkama gibi dolaylı yollardan gerçekleşmiştir. Başlarındaki liderlere siyasi, idari, ekonomik her alanda itaat arzeden cahiliye halkları, liderlerini takdis etmişler, dokunulmaz ve hata etmez saymışlar, emirlerini, yasaklarını, kanunlarını, görüşlerini ilâhi ve nebevi öğretilerin üstünde tutarak ilâhlaştırmışlardır.

Liderlerin insanları saptırmada oynadığı role dikkat çeken Hz. Peygamber, "Doğru yoldan sapıtan önderlerden ümmetin hesabına endişeleniyorum."[1019] buyurmuştur.

Kur'ân-ı Kerim siyasi güçle, insanları hak yoldan sapmaya sevkeden liderlerin başında Firavun'u misal verir. "Netice olarak Firavun, halkını sapık yola sürükledi, doğru yola götürmedi."[1020] Firavun kavmini din konusunda aldatan bir lider olduğu gibi, deniz hadisesinde de onları aldatan, kurtarmayan kimsedir.[1021] Ordusunu tehlikeye sürüklemiş ve helakine sebep olmuştur.[1022] Bir lider olarak Firavun nasıl kavminin

hidayetine engel olma konusunda canlı örnek teşkil ediyorsa, her asırda liderlerin, önde gelenlerin toplumları saptırabileceğine, inanç ve değer yönlerden onları yanlış yollara sürükleyebileceğine dikkat çekiliyor. Yine Kur'ân dalâlet ehli liderlerden ve onların saptırdığı halklardan bahsederken kıyameti fon olarak, diyalog halinde bulunan lider ve saptırdıklarını obje olarak ele aldığı bir tablo çizer:

"Kâfirler dediler ki; "Biz ne Kur'ân'a inanırız, ne de ondan öncekilere. Fakat sen zalimleri Rabb'lerinin huzurunda durdurulduklarl zaman, bazısının bazısına söz atışını, o zayıf düşürülenlerin, o büyüklük taslayanlara: Hayır, gece gündüz işiniz hilekârlıktı çünkü siz, bize Allah'ı inkâr etmemizi ve O'na eş koşmamızı emrediyordunuz" derler.[1023]

"Size ne oldu ki birbirinize yardım etmiyorsunuz? Belki onlar o gün teslim olacaklar ve zillete boyun eğecekler. İşte bu duruma düştükleri vakit, onlardan bir kısmı diğerlerine yönelirler, birbirlerini sorumlu tutmaya çalışırlar. Uyanlar, uydukları adamlara; Siz bize sağdan gelirdiniz derler. "Ötekiler de bilâkis, derler, zaten siz kendiniz inanan kimseler değildiniz. Bizim sizi zorlayacak bir gücümüz de yoktu. Fakat siz kendiniz azgın bir toplum idiniz. Onun için Rabb'imizin sözü bize hak oldu. Biz tadacağız."[1024]

"Yüzleri ateşe evrilip çevrildiği gün eyvah bize! Keşke Allah'a itaat etseydik, peygambere de itaat etseydik! derler. Ey Rabb'imiz! Biz reislerimiz ve büyüklerimize uyduk da onlar bizi yoldan saptırdılar" derler. Rabb'imiz onlara iki kat azap ver ve onları büyük bir lânetle rahmetinden kov."[1025]

"Kıyamet gününde Allah onlara diyecek ki; Sizden önce geçmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de ateşe girin. Her ümmet girdikçe tâbi oldukları yoldaşlarına lânet edecekler. Hep-

si birbiri ardından orada toplanınca, sonrakiler öncekilere, Ey Rabb'imiz bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha fazla azap ver" diyecekler. Allah'da onlara her biri için bir kat daha fazla azap vardır, fakat siz bilmezsiniz diyecektir."[1026]

"Her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağımız günde, kimlerin amel defteri sağından verilirse, onlar en küçük bir haksızlığa uğramamış olarak amel defterlerini okurlar."[1027]

"Kıyamet gününde hepsi Allah'ın huzuruna çıkacak ve zayıflar o büyüklük taslayanlara diyecekler ki: Biz sizin tâbilerinizdik. Şimdi siz Allah'ın azabından herhangi bir şeyi bizden savabilir misiniz? Onlar derler ki, Ne yapalım Allah bizi hidayete erdirseydi, biz de sizi doğru yola iletirdik. Şimdi biz sızlansak da sabretsek de birdir. Çünkü bizim için sığınacak bir yer yoktur."[1028]

Yukarıdaki âyetlerde sözü edilen yöneticiler kâfirdirler.[1029] Ayrıca âyetlerde yer alan "sâdetenâ" kelimesinin seçkinler ve yöneticiler; "küberâenâ" kelimesinin ise, toplumu ilmî ve kültürel açıdan saptıran bilginler anlamına geldiği söylenir.[1030]

Dalâlet ehli liderlerin insanların Hak'tan sapmasında mühim rol oynayan sosyal motivlerden biri olduğu âyet-i kerimelerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu tür bir sapma olayında liderlerin aktif rolü açıkça görülüyor. Fakat liderlere uyanların bunda hiç rolü yok mu? Liderlere uyanlar ise bu eyleme pasif olarak katılırlar. Aşağılık duygusu içerisinde, düşünce, inanç ve hareket yönünden şahsî hürriyetlerini kaybedenler, despot ve diktatörlerin elinde birer kukla haline gelirler. Liderlerin inancı uyanlarının inancı olur. Bunun dışındaki mesajlara kulak vermeleri mümkün olmaz.

5. Aşırı Ta'zim

Toplumların içerisinde takvası, doğruluğu, ilmi, dehası ile halkının ve ülkesinin kurtuluşu için kazandığı zaferlerle, büyük başarılarla yüksek derecelere ulaşan insanlar vardır. Toplum böyle kimseleri yüceltir, layık olmadıkları halde onlara en yüksek derecede kabul ederler. Bu hastalık toplumun bayağı, cahil, düşüncesiz kesiminin ruhlarında yer ettiği zaman yücelttikleri kimseyi ilâhlık veya bazı ilâhlık özellikleri nisbet ederek kutsallaştırırlar.[1031]

Çünkü insanın yaratılışında kahramanlığa, büyüklüğe, büyük şeylere karşı bir sempati ve ilgi mevcuttur. Onlara gösterilecek normal ölçülerdeki bir saygı olumsuz bir davranış olmayıp aksine arzu edilen bir tutumdur. Mesela Kur'ân-ı Kerim anne-babaya,[1032] Peygamberlere,[1033] saygı gösterilmesini öngörür.

Fakat bir varlığa gösterilen hürmet aşırılığa kaçar, takdise kadar varırsa sapma başlar. İnsan şirke düşer, çünkü takdis yalnız Allah için olur.

Hristiyanların Hz. İsa ile annesini, Yahudilerin Üzeyr'i, ehl-i kitabın din büyüklerini müşriklerin melekleri tazimde aşırı gitmeleri şirke düşmelerinin nedenlerinden biri olmuştur.

"Allah demişti ki; "Ey Meryem oğlu İsa sen mi insanlara; Beni ve Annemi Allah'tan başka iki tanrı edinin" dedin? İsa; Haşa, sen yücesin, dedi."[1034] Hristiyanlar Hz. Meryem'i de ibadet edilecek bir nesne haline getirmişlerdir. M.S. 431 Efes konsülünde "Allah'ın Annesi" mefhumu resmen kullanılmaya başlandı. Arkasından Meryem'e tapıcılık hızla yayılma gösterdi. Kiliselere heykelleri dikildi. Kendisine tapıldı.[1035] Nitekim Resûlullah, kendisine aşırı derecede saygı gösterilmesini yasak-

lamıştır: "Hristiyanların Meryem oğlu İsa'yı övdükleri gibi beni övmeyin, Ben, bir kulum, "Allah'ın kulu ve Resûludür", deyin."[1036] Hristiyanlar İsâ Allah'ın oğludur diyerek tevhidden uzaklaştılar, vahdaniyyet inancına gölge düşürdüler. Oysa tevhid, imanın zorunlu bir şartıdır. Her çeşit yardımcı ve ortak edinmekten beri olan Allah'a ne şekilde olursa olsun eş ve denkler isnad etmek şirktir.

"Yahudiler: "Uzeyr, Allah'ın oğludur dediler. Hristiyanlar da; Mesih Allah'ın oğludur" dediler. Bu onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. Sözlerini, önceden inkâr etmiş olan müşriklerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin, nasıl da haktan yüz çeviriyorlar."[1037] Dinlerine yapmış olduğu hizmetlerden dolayı Üzeyir İsrailoğullarının aşırı takdir ve saygısını kazanmıştı. Bu saygı ve aşırı tutum neticesinde ona kutsiyet atfettiler. Ve bazı Yahudi mezhepleri onu Allah'ın oğlu saymaya başladılar.[1038]

"Hahamlarını ve râhiplerini Allah'tan ayrı Rab'ler edindiler, Meryem oğlu Mesih'i de öyle yaptılar. Oysa kendilerine yalnız tek ilâh olan Allah'a ibadet etmeleri emredilmişti. O'ndan başka ilâh yoktur. O, onların şirk koştukları şeylerden münezzehtir."[1039]

Bazı kimseler de melekleri[1040] ve cinleri[1041] takdis ederek şirke düşmüşlerdir.

Yine Kur'ân-ı Kerim salih kimselere gösterilen aşırı saygının şirke götüreceğine işaret etmiştir. "Dediler ki: Tanrılarınızı bırakmayın, ne vedd'i, ne Suva'ı, ne de Yeus'u, ve Nesr'i bırakmayın."[1042] Yeûk, Yagûs ve Nesr Hz. Adem ile Hz. Nuh arasında yaşamış iyi kimseler olup toplum içinde itibar görürlerdi. Bu şahıslar öldükten sonra şeytanın vesvesiyle anıtları

yapılarak, her birinin anıtına isimleri de verildi. Ardından da bunlara tapılmaya başlandı.[1043]

Kur'ân-ı Kerim, toplum içerisindeki seçkin ve üstün insanlara yapılacak aşırı tazimin takdise dönüşebileceğini ve insanı şirke götürebileceğini değişik vesilelerle naklettiği bilgiler ışığında isbat etmektedir. İnsanlar benliklerindeki kutsallık duygusunu bazen maddî, fanî varlıklara yöneltirler. Değişik nedenlerle bu varlıkları yüceltirler ve onlara kutsallık atfederler. Özellikle kendisine minnet ve hayranlık duyulan insanlara gösterilen aşırı saygı, ölçüsüzce bir tutumla onu kutsal saymaya kadar gider. Kur'ân'ın anlatmış olduğu tarihî hadiseler bu gerçeği doğrulamaktadır. Fanî varlıklara kutsallık atfetmek, secde edercesine aşırı tazim göstermek, hakikatte kutsallık atfedilmeye layık olan Yüce Allah'a yönelmeyi engeller. Allah'ın yanında başka şeylere de aşırı tanzim gösterme şirk inancını doğurur.

C. FİZYOLOJİK OLMAYAN MOTİV

Şeytan: İnsanları faaliyete sürükleyen ve davranışlarına etki eden unsurlardan biri de şeytandır. Kur'ân'da bu unsur, insanlara etkide bulunan önemli bir varlık olarak yer alır. Şeytan, insanın kendi benliği içindeki eğilimler değil, insanın dışında, ona yabancı ve düşman bir varlıktır. İyilik konusunda insanı alıkoymaya, kötülük konusunda teşvik edip süslü göstermeye çalışır. Bunu yapmış olduğu vesvese ile gerçekleştirir.[1044] Ancak şeytan her insanı nüfuzu altına alamaz: "Çünkü inananlara ve Rabb'lerine dayananlara onun bir gücü yoktur..."[1045]

İnsana düşman olan şeytan ona sürekli kötülüğü telkin eder. İnsan psikolojisinde bu güç de vardır. Bu Allah'ın yarattığı kanundur.[1046]

Her türlü kötülüğe olduğu gibi, Allah'a ortak koşmaya neden olan motivlerden birisi de şeytandır.[1047]

Kur'ân-ı Kerim değişik vesilelerle şeytanların insanları şirke düşürdüğünü hatırlatır. Meselâ, Sebe kraliçesi hakkında bilgi edinen Hüdhüd, Hz. Süleyman'a şunları haber verir. "O'nun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe secde ettiklerini gördüm. Şeytan onlara işlerini süslemiş de onları doğru yoldan çevirmiş, bu yüzden yola gelemiyorlar."[1048]

Yine Kur'ân-ı Kerim'de insanları hak yoldan saptırmak için şeytanın kurduğu planlardan, yöntemlerden bahsedilir: "De ki, öyleyse beni azgınlığa mahkum ettiğin için ben de andolsun ki, onların önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından geleceğim ve sen onların çoğunu şükreder bulamayacaksın."[1049] Bu âyetlerde geçen ifadeler müfessirer tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: Ayette şeytanın insanların "üstlerinden" geleceği söylenmemiştir. Çünkü üstten insanlara rahmet iner. "Altlarından denmemesinin sebebi ise insanın alttan gelebilecek şeylerden ürkmesidir. Şeytanın "Önlerinden" gelişinin manası, âhiret konusunda insanları şüpheye düşürmesidir. "arkadan" gelişinden kastedilen ise, dünyaya rağbet ettirmesidir. "sağlarından" gelişinin anlamı dini meselelerde şüpheye düşürmesidir. "sollarından" gelmesinden maksat ise, isyana teşvik etmesidir.[1050]

Şeytan insanlar üzerinde, onların iradelerini ortadan kaldırabilecek bir güce sahip değildir. Ancak şirke yönelmeleri ve böylece sapmaları noktasında vesvese verdiği, insanı kuruntulara düşürdüğü bir gerçektir. "Onları mutlaka saptıracağım, muhakkak onları boş kuruntulara boğacağım, kesin olarak onlara emredeceğim ve hayvanların kulaklarını yaracaklar, şüphesiz onlara emredeceğim de, Allah'ın yarattıklarını değiş-

tirecekler, dedi. Kim Allah'ı bırakır da şeytanı dost edinirse elbette apaçık bir ziyana düşmüştür."[1051]

Şeytanlar insan üzerinde zâhiri olduğu gibi bâtınî yönden de tesir yaparlar: "Şeytan, kanın damarlarda dolaştığı gibi, insanoğlunun kan damarlarında dolaşır. Ben sizin kalbinize şeytanın vesvese atmasından korktum."[1052] Şeytanın vücutta kanın dolaştığı gibi dolaşması mecaz olabilir. Hakikatte anlatılmak istenen şeytanın vermiş olduğu vesvesenin, yapmış olduğu dürtmenin tesiri ve etkileyiciliğidir.

II. İNKARCILIKTAN DOĞAN PSİKOLOJİK HASTALIKLAR

Hangi mesleğe veya hangi dünya görüşüne mensup olursa olsun, hemen hemen hiç bir fark gözetmeksizin herkeste görülebilen "akıl hastalıkları"nın, dindar insanlar üzerinde ise pek fazla etkili olduğu söylenemez. Akıl hastalıkları, her türlü ruhsal açmazlara bağlı nörotik şikayetler, psiko-somatik bedensel rahatsızlıklar, davranış bozuklukları hep insanın dini inanış ve davranıştan uzaklığı oranında ortaya çıkar. Manevi şuurda yerinden sapmalar, maneviyatın bozulması, ihtiras, mani, melankoli, hebefreni, şizofreni gibi en hafifinden en ağırına kadar akıl hastalıklarına, ruhsal açmazlara sebep olur. Bundan dolayı din günümüzde psikiyatrinin ilgi odağı haline gelmiştir. Zira; akıl hastalıklarının menşeinde maneviyatsızlığın, manevi şuur eksikliğinin olduğu kabul edilmektedir. Kaynağı maneviyatsızlık olan şizofreni gibi akıl hastalıklarının tedavi edilmesi ve hatta baştan önlem alınabilmesi, manevi temelin düzeltilmesine bağlı görülmektedir. Çünkü dini tekamül akıl hastalıklarının meydana gelmesine imkân vermeyen bir konuma sahiptir.[1053]

İnkârcı ya da maneviyat yönünden zayıf kimselerde psikolojik hastalıkların hangi nedenlerle ve hangi boyutlarda kendini gösterdiğine bakacak olursak, karşımıza şunlar çıkar. Korku ve vehimler, ölüm korkusu, sonunun ne olacağı kaygısı, kendini güvensizlik içinde dayanaksız ve sığınaksız hissetme, her türlü dünya nimetinin elde edilmiş ve tadılmış olmasına rağmen meydana gelen doyumsuzluk, insanî tabiatı gerçekleştirme ihtiyacını tatmin edememe, sonsuzluğa ve ölümsüzlüğe duyulan ihtiyacı karşılayamama, ruhla nefis (beşeri içgüdüler) arasındaki dengenin bozulması, hayatı anlamlandırma isteğinin engellenmesine bağlı olarak varoluş kaygısı, fıtratın dışına çıkılarak, doğuştan var olan inanma kabiliyetinin karşılıksız bırakılması, aşırı şüphecilik ve kararsızlık gibi nedenlere bağlı olarak psikolojik rahatsızlıkların ortaya çıktığı görülebilir.

A. HASTALIKLARIN GENEL SEBEPLERİ

1. Fıtri İman Kabiliyetini Karşılıksız Bırakma

"Resûlüm! Sen yönünü "hanif" olarak dine yani, Allah insanları hangi fıtrat üzerine yaratmış ise o fıtrata çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."[1054] Ayet-i kerimede insanların dine eğilimli bir kabiliyet üzere yaratıldığı, bu fıtratın değiştirelemeyeceği, değişmeyeceği, insanların bu yaratılış ve gerçek tabiatları doğrultusunda hareket etmelerinin uygun ve gerekli olduğu belirtiliyor. Böylece fıtratına uygun olarak bir dini düşünceye sahip bulunan ve davranışlarında dinin sınırlarını gözeten kimse uyumlu ve huzurlu olacaktır. İnanmayarak fıtrata ters düşen kimseler ise, tüm beşeri arzuları doyuma ulaşmış olsa bile huzursuzluk ve rûhi tatminsizlik içerisinde kıvranacaklardır.

İnsanî tabiatı gerçekleştirme ihtiyacını tatmin edemeyen, kimselerin, bu boşluğu doldurmak ve dengeyi sağlamak için onun yerine ikame etmeye çalıştıkları, spor, talih oyunu, yarışma gibi maddi şeyler bu ihtiyacı karşılamaktan ve doyumu sağlamaktan uzaktır. Bu türden arayışlar kısmi bir tatmin sağlar görünürse de, neticede doyumsuzluğu artırır, ihtirası ve içgüdüleri harekete geçirerek insanı saldırganlık ve taşkınlığa sürükler. Özellikle duyarlı ve dini kişilikler, Allah'a inanmazlarsa, bu ihtiyaçları karşılıksız kalırsa şahsiyet parçalanmasına, kişilik bozukluklarına (psikoz) maruz kalırlar.[1055]

2. Hayatı Anlamlandırma İsteğinin Engellenmesi

Hayatı anlamlandırma isteği, insanda yaratılıştan gelen temel arayışlardan biridir. Bu isteğin engellenmesi durumunda insan, hiçlikle, yoklukla yüzyüze gelir. Bu durum can sıkıntısı ve varoluş kaygısı şeklinde dışarıya yansır. Psikoanalizcilerin kabul ettiği, dürtülerle içgüdeler arasındaki bir çatışma olmaktan çok, çeşitli değerler arasındaki ahlâki ve manevi çatışmanın bir sonucu olarak kendini gösteren "noojenik mevrozu" bile ortaya çıkabilir. Bu varoluş boşluğu ve "yokluk" kavramları, ateist insanın kendi ben'iyle olan münasebeti kaybettiği ve imanın yok oluş durumuna düştüğü, Allah'a inançsız bir hayatın çıkmasını tanımlayan Kur'ân âyetlerini çağrıştırır. Şu alemde sadece bir yansıma olan insanın, tek gerçek olan Yüce Allah'ı unutması, varlığın esas kaynağından olan kendi ben'ine yabancılaşması demektir.[1056]

"Kendileri Allah'ı unutmuş, böylece O'da onlara kendi nefislerini unutturmuş olanlar gibi olmayın."[1057]

3. Ruhla Nefis Arasındaki Dengesizlik

İnsandaki rûhî bunalımların akıl hastalıklarının nedenleri arasında ruhla nefis arasındaki dengesizlik ve ilişki bozukluğu gösterilir. İnsanı hayvandan ayıran ve metafizik âlemle ilişki kurmasını sağlayan üstün ruh hali ile yine ondaki nefis (yani içgüdüsel eğilimler) arasında bir dengenin sağlanması zorunludur. Eğer bu denge bozulur ruhun ihtiyaçları karşılanmazsa insan bunalıma düşer. İnsanı ele alan batılı psikologlarda görüldüğü gibi nefsin bir yönü ön plana çıkarılmış, insan ruhuna nüfuz edilmemiş ve onun ihtiyaçları bir bütünlük içerisinde ele alınmamıştır.[1058] Halbuki Kur'ân-ı Kerim, nefsin istek ve ihtiyaçlarını karşılamanın meşruluğu yanında, insanın Allah'a olan rûhî gereksiniminin de bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesini öngörür: "Kadınlara, oğullara yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma ve güzel atlara, hayvanlara, ekinlere olan ihtiraskârâne sevgi insanlar için süslenip bezenmiştir. Bunlar dünya hayatının geçici birer faydasıdır. Allah'a gelince nihayet dönüp varılacak yerin bütün güzelliği onun nezdindedir.[1059] İçgüdü ve arzular dünya hayatının gereklerini sağlamak ve Allah (cc)'a giden yolda vasıta olmak için verilmiş nimetlerdir. Bu eğilim ve arzulara aşırı ilgi göstermek, Allah'ı ve âhireti unutmak yanlış bir tutumdur.[1060]

Ruhun Yüce Allah ile olan ilişkisini kesmek, insanı sadece doymak bilmeyen içgüdüsel arzuların kucağına teslim etmek sıkıntı ve bunalımların vücudun bütün hücrelerine yayılmasına yol açar. Hayat o kimse için bir azap ve endişelerle dolu bir açmaz halini alır, sebepsiz, gayesiz, sahipsiz gördüğü bu âlem onun için musibetler ve bela cehennemi kesilir. Din gidince fazilet anlayışı kaybolur, yüksek duygular adına kalbde ne varsa hepsi silinir gider, kalb bomboş kalır. Yerini bir kaos,

sonu olmayan bir meydan kaplar. Bu zindanda, müthiş bir belirsizlik içerisinde olan insan sürüklenip gider.[1061]

Şehvet ve arzularına olan tutkunluğun ağır basmasıyla Yaratıcısıyla olan bağlarını zayıflatan insan hayvanlar seviyesine düşer. Benliğini hissî bir katılık kaplar, manevî duyarlılığını kaybeder. Şehvet ve arzularını ne kadar doyurursa doyursun ruhu sürekli açlık çeker.

4. Yok Olma Korkusu

İnsanın yaratıcısından uzaklaşması, O'na şirk koşması, korku ve vehimlerin kaynağıdır. Aklı ve gönlü hurafelerle, batıl inançların saçmalıklarıyla alt üst olan, sahte tanrıların yaymış oldukları vehimlere kapılan insan, artık herşeyden iyice korkmaya başlar. Açık bir sebep olmaksızın şirkin olduğu her yerde korku duygusu kolgezer. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Hakkında hiç bir delil indirmediği şeyi Allah'a ortak koşmalarından ötürü, inkâr edenlerin kalbine korku salacağız"[1062] Özellikle ölüm, yok olma korkusu sıkıntı ve sırese neden olur. Bu arada belirtmemiz gerekir ki, stres, endişe, kaygı ve huzursuzluğun insanda doğurmuş olduğu gerginlik halidir. İnsanda kaygı ve huzursuzluk doğuran faktörler kişiden kişiye değişebilmektedir.[1063]

Yok olma duygusu, varlığını kaybetme yani ölüm korkusu insanda stresin başlıca kaynağıdır. Ölüm olayı insan için kaçınılmaz bir son, aklın normal olarak kabul etmesi gereken doğal bir olay olmasına rağmen, insan duygusal olarak ölüm hadisesine alışamamaktadır. Ölümün bu soğuk ve ürkütücü yüzü, korku veren bir olay olarak, yok olma korkusunun nedeni olmuştur.[1064] Yok olma korkusu, hayatın sadece görülebilen

âlemden ibaret olduğunu sanan, onun bir yaratıcısı olduğu bilincini taşımayan inkârcı veya zayıf inançlı kimselerde görülür. Yüce Allah'a ve bu hayattan sonra yeniden bir dirilişin varlığına inananlar için böyle bir endişe, dolayısıyla aşırı bir stres söz konusu değildir.

5. Şüphecilik

Mânevi hayatın ihmal edilmesiyle ruh sağlığı yönünden başgösteren anormal tutumlardan birisi de şüpheciliktir. Şüphe insanın ruh dünyasını içten içe kemiren amansız bir hastalıktır. İnançsızlıktan kaynaklanan aşırı şüphecilik ve her şeyden kuşkulanma duygusu insanı daima sıkıntı ve ızdırap içerisinde bırakır.[1065]

Kur'ân-ı Kerim inkâr edenlerin kalblerinin kuşku dolu olduğunu haber verir: "Ancak Allah'a ve âhiret gününe inanmayan kalbleri şüpheye düşüp kuşkular içinde bocalayanlar senden izin isterler."[1066] İnkârcılar şüphecilikten kafaları karışmış ve şaşırmış bir vaziyettedirler.[1067]

Şüphe nefse kaygı, endişe, huzursuzluk ve ızdırap verir,[1068] gönül rahatlığını ve iç huzuru bozar.[1069]

Ruh sağlığını derinden tehdit eden şüphecilik inkârın ayrılmaz unsurlarından birisidir. İnsanda inkâr olduğu sürece şüpheler onun ruhunu sürekli kemirecektir.

6. Güvensizlik Duygusu

Ruhsal dengenin sağlanmasına esas teşkil eden unsurlardan birisi de güven duygusudur. Gerçek manada güvenilebilecek tek varlık Yüce Allah'tır. Eğer insanlar başka dayanak ve

sığınaklar arayacak olursa elbette ruhsal denge sarsılacak sıkıntı, gönül darlığı (agnossie) meydana gelecektir.[1070] Belirtmek gerekir ki "sıkıntı, özü itibariyle şuur dışıdır ve ele avuca sığmayan çok şekilli bir psikolojik gerçekliğe sahiptir. Gerçek sıkıntı, umulmadık tarzda beliriverir; bir hayalet gibi nereden geldiği ve ne istediği bilinmez. Bütün ruh hastalıklarının altında sıkıntı yer alır; her marazi belirti bir sıkıntıyı saklar ve açığa vurur. Bununla birlikte sıkıntı her zaman marazi değildir. İki türlü sıkıntıda bahsetmek mümkündür. Marazi (patalojik) sıkıntı ve varoluşsal (existencielle) sıkıntı.[1071]

İnsanda sıkıntı doğuran sebeplerden birisi de inançsızlık tesiriyle ortaya çıkan güvensizlik duygusudur. İnsanda şahsiyet bütünlüğü sağlayan değerlerin kaybının veya belli ölçüde zarar görmesinin, insan benliğinde sarsıntı meydana getirmesinin sebebi, güvensizlik duygusunda aranmalıdır. İnsan bağlandığı değerlerin tehlikeye düşmesi halinde; güvensizlik duygusuna kapılır. Kendisini iyice yalnız hissetmeye başlar ve kendisini kurtarabilecek bir güç arar.[1072] Kısacası, insan kendisini sarsabilecek her türlü hadise karşısında kişiliğini koruyabilmek için güveneceği, dayanacağı bir şeye ihtiyaç duyar.

Güven duygusu, herhangi bir güvenceye bağlı olan kimsenin ruh halini anlatan bir duygudur. Güvence ve bu güvenceye olan bağlılık devam ettiği müddetçe güven duygusu da devam eder. Benliğini sarsabilecek, kişilik bütünlüğünü bastırabilecek herhangi bir gelişme karşısında, güvensizliğe kapılan insan kendisini stresin kucağında bulur. Güvensizlik duygusu stresin sebeplerinden birisi durumundadır. Stresten kurtulmanın yolu da bu duygudan kurtulmakla olur.[1073] Güvensizlik duygusundan kurtulmanın en emin ve gerçekçi yolu Allah'a bağlılık ve teslimiyetten geçer. Bütün beşeri ihtiyaçlar gibi, sığınılacak mânevi

bir kuvvete, dayanılacak güvenilir bir varlığa iman etmek de ruhun bir ihtiyacıdır. Alemde Yüce Allah'tan başka insan için sığınılabilecek, güvenilebilecek bir dayanak yoktur.[1074] Bu dayanaktan yoksun olanlar, her türlü stres ve sıkıntının tesirine açık bir korumasızlık içinde kalırlar.

Kendisini batıl tanrılarıyla korkutmak isteyen müşriklere Hz. İbrahim'in verdiği cevap ve sergilediği güven duygusu imanın sağladığı avantajlardan biri olarak karşımıza çıkar.

"Allah'a ortak koştuklarınızdan nasıl korkarım? Oysa siz Allah'ın hakkında size bir delil indirmediği bir şeyi O'na ortak koşmaktan korkmuyorsunuz. İki taraftan hangisine güvenmek daha gereklidir, bir bilseniz. İşte güven onlara, inanıp imanlarına şirk karıştırmayanlaradır. Onlar hidâyete erenlerdir."[1075] Ayette müminlere verilen güvenliğin, emniyet hissinin müşriklere verilmediği belirtiliyor. Sözkonusu güvenliğin "kıyamet gününde"[1076] güvende olma şeklinde yorumlandığını görüyoruz. Fakat Hz. İbrahim'in korkusuzca tavrından bu güvenliğin dünyada da geçerli olduğunu düşünüyoruz. Aynı şekilde müşriklerin de güvensizlik içinde olduklarını... Çünkü inancı olmayan güven içinde değildir. Güven duygusunun kaynağı olan imandan yoksundur. Ortak koştuğu ilâhlar ona güven telkin edemez. Ahirete inanmadığı için geleceğe yönelik bir güvencesi yoktur. Her yönden güvenceden yoksun ve korumasızdır.

7. Şahsiyet Bütünlüğünü Parçalayan Şirk

Tevhid (tek olan Allah'a inanma) dini insan şahsiyetine bütünlük kazandırır. Fakat Allah'a ortak koşmak (şirk) bu bütünlüğü bozup parçalar. Çünkü Allah'a ortak koşan insan "bu çeşitli ilâhların birbirinden ayrı arzularını yerine getirmeye

çalışırken de kendi nefsi perişan olup dağılıyor. Sonunda da rahat ve huzuru kaybolduktan sonra kendi nefsini de kaybediyor."[1077]

"Allah, geçimsiz efendileri olan bir adamla, yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misal olarak verir. Bu ikisi eşit midir? Övülmek Allah içindir, fakat onların çoğu bilmez."[1078] Bu âyet müşrik bir kimse ile tek bir Allah'a iman eden mümin hakkında verilmiş bir misaldir.[1079] Verdiği misalde Yüce Allah tevhid ve şirk akidelerini karşılaştırmış, insan hayatı üzerindeki etkilerini açıklamıştır.[1080]

İnsan ancak tek ilâha kulluk etmekle huzur bulur. Düşüncesi dağılmaz, ne yapacağını bilir. Müşrik ise hangi tanrıyı memnun edeceğini bilemez, şaşırıp kalır. Düşünce ve duyguları parça parça olur, benliğinde psikolojik çatışma başlar. Bu çatışmalar ruh sağlığının bozulduğunun belirtileridir.

B. KUR'AN'IN PSİKOLOJİK İNKAR HASTALIKLARINA VERDİĞİ İSİMLER

Kur'ân-ı Kerim inkârcı tutumları ve fıtrata aykırı davranışlarından dolayı müşriklerin iç dünyalarında meydana gelen anormal psikolojik gelişmelerden bahseder. Kalp katılığı (kasvet), kalp darlığı (dik), zorluk (harec) gibi isimler altında inkârın kâfir bir kalpte meydana getirdiği rûhî hastalıklara dikkat çeker.

1. Kalp Katılığı (Kasvet)

Sıkıntı duymak, bazı olaylar karşısında bunalmak insanın yaratılışında mevcuttur. "Biz insanı muhakkak bir sıkıntı içinde yarattık."[1081] Yaratılıştan var olan bu psikolojik olgu çelişkiye düşen, çatışmaya giren, zor bir iş altında ezilen psikolojik bir

engellemeyle karşı karşıya kalan insanda varlığını hissettirir. Onu bunaltır ve iyice sıkar, gönlünü daraltır, bütün genişliğine rağmen yeryüzü ona dar gelir. Yukarıda saydığımız gibi sıkılması için sebeplerin fazlasıyla mevcut olduğu ateist, inkârcı kimselerin tutulmuş olduğu kalb hastalıklarından birisi "kalb katılığı"dır. İnkârcı ve müşrik kimseler yakalanmış oldukları bu hastalık nedeniyle bir türlü sıkıntı ve bunalımdan kurtulamaz, hiç bir şekilde huzurlu ve mutlu olamazlar.

"Kasvet" filolojik açıdan kuruluk, sertlik, katılık gibi içeriklere sahiptir. Müşrik ve inkârcıların kalbleri "katılığa" benzetilmiştir.[1082] Böyle bir kalb bütün doğal ünitelerini kaybetmiş olduğundan, işlevsiz ve hasta durumdadır. Sadece cehalet, nifak, kuşku, şüphe, hased ve kin gibi hastalıkları bünyesinde barındırır.[1083] Kalbe hiçbir hayır, iyilik işlemez, hiçbir şey tesir edemez.[1084]

"Allah'ın, göğsünü İslam'a açtığı kimse, Rabb'inden bir nur üzerinde değil mi? Allah'ı anlamaya karşı yürekleri katılaşmış olanlara yazıklar olsun. Onlar apaçık bir sapıklık içindedirler."[1085] Bu âyette iki grup insandan söz edilir. Birinci grupta ele alınan kimseler, İslâm nurunun aydınlığıyla iç dünyası genişletilmiş insanlardır. yani müminlerdir." Yüce Allah'ın, Kendi Zâtı'nı bilip tanıması, tevhid şuuruna erişmesi, Rububiyetine boyun eğip itaati altına girmesi için kalbini genişlettiği kimse ile, yapmış olduğu işler yüzünden, kalbini katılaştırıp zikrinden uzaklaştırdığı, Hakk'a tabi olmuş bir şekilde hidayete ulaşmayı kendisine zorlaştırdığı kimse bir midir? Elbette bir olamaz. Kalbi genişletilmiş olan kimse, ruhu Hak tarafından aydınlatıldığı için, kesin bir inanç ve şuur üzeredir.[1086] İkinci grupta ele alınan kimseler ise, ...kalbi katılaşmış, Yüce Allah'ı anmaktan uzaklaşmış, insanlara öğüt

olsun diye indirilen Kur'ân'dan yüz çevirip, iman etmeyen, Kur'ân'ın içindekilerini doğrulamayan insanlardır.[1087]

2. Kalb Darlığı (Dîk)

Özellikle inkârdan dolayı meydana gelen kalb darlığını ifade etmek için Kur'ân-ı Kerim'de "dîk" lâfzı kullanılır.

"Allah kimi hidayete erdirmek isterse; Onun kalbini İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğe yükseliyormuş gibi kalbini daraltır, sıkar. Allah, iman etmeyenlerin üstüne işte böylece murdarlık çökertir."[1088] Ayette geçen "dayyikan" ifadesi, genişliğin zıddıdır.[1089] İnkâr ve şirk içerisine düşmüş insanlar, Yüce Allah'ın varlığının delillerine bakmaya davet edildiklerinde, sanki atmosferde yükselen kimsenin nefes alıp vermede zorluk çektiği gibi, kalb sıkıntısı, gönül darlığı, göğüslerinde bir tür sıkışma hissederler.[1090] Böylece hakkı kabul etmekten hoşlanmaz, uzak düşer ve kalbine iman girmez.[1091] Göğsü daralır, sıkılır, tıkanır, son derece bunalır.[1092]

Bu yönüyle sıkıntı, huzursuzluk, kararsızlık, güvensizlik ve ızdırap hali olan inkâr psikolojik hastalıkların, ruhsal bunalımların, içsel çatışmaların, sinirsel gerginliklerin ve açmazların baş etmenidir.

3. Zorluk (Harec)

Yukarıda zikrettiğimiz En'am suresinin 125. âyeti kerimesinde geçen "harac" kelimesi, inkârcı kimselerin maruz kaldığı rûhî hastalıkları ifade eden kavramlardan biridir. Bu kavramın kapsamıyla ilgili Hz. Ömer (r.a)'den gelen bir rivayet vardır. En'âm sûresinin 125. âyetini okuyan Hz. Ömer âyette geçen harac kelimesinin anlamını Kinâne kabilesine mensup

çobanlık yapmakta olan bir delikanlıya sordu. O genç de ağaçlar arasında, herhangi bir çobanın yahut hayvanın ya da başka bir şeyin giremediği sık ağaçlığa denir, karşılığını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer'de "İşte münafığın kalbi böyledir, oraya hiç bir iyilik giremez" dedi.[1093]

İnkârcıların kalblerindeki darlığı onların, ruh hallerini anlatan diğer Kur'ân âyetleri de şunlardır:

"Kendisine ortak koşmaksızın Allah'ın hanifleri olun. Kim Allah'a ortak koşarsa sanki o, gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış, yahut rüzgâr onu uzak bir yere sürüklemiş gibidir."[1094] Müşriğin ruh hali, kuşun didiklediği ve rüzgârın perişan bir şekilde attığı adama benzetilerek, kendi nefsini şirk koşmak suretiyle helâk ettiği anlatılır. Veya imanın yüceliği gökyüzüne, şirk ise, şeytanın vesveselerinden ibaret olan bir kuyuya benzetilmektedir.[1095] Bu âyette bir fizik yasasına da işaret vardır. Göğe yükselen insanın göğsünün daralacağı, o adamın nefes alıp vermede güçlük çekeceği belirtilmiştir. Yükseğe çıkıldıkça hava basıncı düşer, solunum zorlaşır. Göğüs daralıp sıkılmağa başlar, insan boğulacak gibi olur. Her yüz metre yükseldikçe basınç bir derece azalır. 15-16 bin metrede özel cihazlar kullanılmadan solunum yapılamaz. Göğe yükselen insanın göğsünün tıkanacağını belirten Kur'ân hava basıncı kanununa işaret etmektedir.[1096]

Sıkıntıların arttığı, sorunların altından kalkılmaz hale geldiği anlarda insanın kalbi hissedilir derecede sıkılır. Kalp krizlerinin genellikle böyle anlarda geldiği düşünülecek olursa bu durum daha da iyi anlaşılır. Kalbini sıkacak sebeplerin fazlasıyla mevcut olduğu, kalbini geniş ve serin tutacak iman ikliminin bulunmadığı kâfirin göğsünü her zaman basınç altında tutan manyetik bir güç vardır.

"İnkâr edenlere gelince, onların amelleri, ıssız çöldeki serap gibidir ki, susayan onu su zanneder, nihayet ona vardığında orada herhangi bir şey bulamamış, üstelik yanıbaşında da Allah'ı bulmuştur; Allah ise, onun hesabını tastamam görmüştür. Yahut engin bir denizdeki yoğun karanlıklar gibidir; ki onu dalga üstüne dalga kaplıyor; üstünde de bulut... Birbiri üstüne karanlıklar... İnsan, elini çıkarıp uzatsa, neredeyse onu dahi göremez. Bir kimseye Allah nur vermemişse, artık o kimsenin ışık ve aydınlıktan nasibi yoktur."[1097] Kafirler küfür taassubu içinde boğulur ve bocalarlar.[1098]

III. GİZLİ İNKAR (NİFAK)

"Nifak" ve "Münâfık" kavramlarının İslâm itikad literatüründeki manasını anlayabilmek için filolojik içeriğine de bakmak yerinde olur. Bu kavram, dehliz, in, tünel, menfez anlamına gelen en-nefeku'dan gelir.[1099] Tıpkı kalbinde nifak hastalığı bulunan münâfık da, bir tür yeraltı faaliyeti içerisindedir. Açıktan İslâm'a girer, gizlice İslâm'dan çıkar, kalbinde küfrünü gizler, dışarıya inanci varmış imajını yansıtır.

İslâm itikad literatüründe en genel ifadeyle nifak, kalben ve gizliden gizliye inanmaz iken, dil ile iman ikrarında bulunmaktır.[1100] Bazı sebepler, yüzünden İslâm'a girip dışarıdan müslüman görünmeye çalışan münâfık içten içe inançsızlığını ve inkârını gizleyen kimsedir.

Münâfık kişilik. açısından kendine özgü öyle net ve derin şahsiyet çizgilerine sahiptir ki, bunlar onu başkalarından ayırır. Kur'ân-ı Kerim'in detaylıca üzerinde durduğu, münafığın şahsiyet yapısını oluşturan pek çok karakter özelliği vardır. İkiyüzlülük (riyakârlık), psikolojik bakımdan kalplerinin hasta oluşu,

inanç noktasında kararsızlık (tezebzüb), korkaklık, büyüklenme, döneklik, aldatıcı dış görünüş, alaycılık, yalancılık, kötülük ve bozgunculuğa eğilim gibi karakter çizgilerinin bir araya gelmesinden münâfık portresi teşekkül eder.

A. MÜNAFIKLARIN KARAKTER ÖZELLİKLERİ

Karakter, bireyin davranışının iradî yönünü, güdü ve yönsemelerini kontrol eden sabit ve sağlam prensipleri ifade eden bir kavramdır.[1101] Münafıklar da düşünce ve inanç yapılarına, dünya görüşlerine bağlı olarak sabitleşmiş bariz karakterler geliştirmişlerdir.

1. İkiyüzlülük (Riyakârlık)

Riyakarlık, niyeti başka olduğu halde insanlara karşı bir işi yapıyor görünmektir. Meselâ riyâkar, insanlar kendisini gördüklerinde namaz kılar, görmeyince namazı terkeder.[1102]

Bir şeyi olduğundan başka türlü göstermek, riya ile nifak'ın ortak noktalarından birisidir. Her münâfık aynı zamanda riyakâr iken, her riyakâr münâfık olmayabilir. Riyâ, imana zıt olmayarak sadece amellerin bazısında bulunabilir. Gerçek münâfıklık, akîdeye zıt düşen imanda ikiyüzlülüktür.

Münafıklar ya bir takım çıkarlar uğruna mümin olarak gözükmek ister ya da müminlerle aynı ortamı paylaşmak zorunda olduklarından onlar gibi görünmenin daha kârlı olduğunu düşünürler. İster bu nedenlerle olsun, ister başka nedenlerle, münâfıklar İslâmi emir ve yasaklara, müminlere kendilerini isbat etmek için zâhiren uyarlar.

"Çevrenizdeki bedevilerden ve Medine ahalisinden bir

takım münâfıklar vardır ki; onlar nifak üzerinde idman yapmışlardı. Sen onları bilmezsin, onları biz biliriz."[1103]

Davranışları çoğunlukla yapmacık ve sahtedir. Takınmış oldukları her riyakâr tutumun altında aldatma fikri ve eğilimi mevcuttur. Münâfıklar başkalarını aldatma konusunda o derece ivme kazanmışlardır ki, Allah'ı bile aldattıklarını zannederler. "Küfürlerini gizleyerek (akıllarınca) Allah'ı ve müminleri kandırmaya kalkarlar. Halbuki sadece kendilerini aldatırlar da farkına varmazlar."[1104]

"Müminlerle karşılaştıkları zaman; biz de inandık derler. Şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarında, biz sizinle beraberiz. Biz ancak müminlerle alay edicileriz derler."[1105] âyetinin nüzül sebebiyle ilgili haber, münafıkların içyüzlerini ortaya koymaya yeter.

Abdullah İbn Übey, bir gün yolda sahabilerden bir grupla karşılaştı. İbn Übey, beraberindeki yandaşlarına usulca, bakın ben şu ahmakları nasıl defedeceğim demiş ve yaklaştıkları zaman önce Hz. Ebu Bekir'i, sonra da Hz. Ömer ve Hz. Ali'yi övücü sözler söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, ey Abdullah Allah'tan kork, münâfıklık yapma, çünkü münâfıklar, Allah'ın en kötü yaratıklarıdır deyince, Abdullah şu karşılığı vermiştir: Müsade et, ey Ebu'l Hasan benim hakkımda böyle mi konuşuyorsun? Allah'a yemin olsun ki, bizim imanımız sizin imanınız gibi, bizim tasdikimiz, sizin tasdikiniz gibidir. Oradan ayrıldıklarında, İbn Ubey tekrar yandaşlarına dönerek, nasıl yaptım gördünüz mü? İşte siz de bunları gördüğünüzde aynısını yapın demiştir."[1106]

Münâfıkların yapmış olduğu ibadetler, kalpteki inancın dışa yansıması değil, sadece gösteriş niyetiyle yapılan eylemler-

den ibarettir. İnfak ettikleri mallar, kılmış oldukları namazlar sadece gösteriş içindir.

"İşte şu namaz kılanların vay haline ki, onlar namazlarında yanılgıdadırlar, onlar gösteriş yapmaktadırlar."[1107] Münafıklar namazlarında Allah'a yaklaşma, farzı eda etme gayesi gütmezler.[1108] İnsanlar onu amel ederken görsün, ona hayran kalsın,[1109] onu övsünler[1110] diye uğraşır. Böylece ikiyüzlülük yaparak çıkar sağlamaya çalışırlar.[1111]

İkiyüzlülüğün münafıkların hem inançlarında hem de davranışlarında ortaya çıktığını görüyoruz. İman ediyor olmanın kazandırdığı samimiyet ve ihlastan yoksun olmaları ve riyakarlık yaparak çıkar sağlama eğilimleri onları bu tutuma itmiştir.

2. Kalplerinde Hastalık Vardır

Kur'ân-ı Kerim iki tür hastalıktan söz eder. Biyolojik hastalıklar[1112] ve ahlâkî (etik), psikolojik hastalıklar...[1113] Münâfıkların kalblerindeki hastalık ikinci türden psikolojik hastalıktır. Hatta kalbi hastalıklı olmak münafıklığın ayrılmaz bir niteliği olmuştur.[1114]

"Onların kalblerinde bir hastalık vardır. Allah'da hastalıklarını gittikçe artırmıştır. Söyledikleri yalandan ötürü onlar için acıklı bir azab vardır."[1115]

Ayette geçen "maraz" kavramına birbirine yakın keder, küfür, kalb elemi gibi manalar yüklenmiştir. Keder anlamında "maraz": Münafıklar her geçen gün Hz. Peygamber (sav)'in sebatkârlığının artması ve şânının yayılması karşısında kederlendiler, kalbleri hastalandı. Küfür anlamında maraz Şer'î teklifler arttıkça onların küfürleri ve hastalıkları da artmıştı. Bu tür hastalıktan masat niyette meydana gelen gevşemedir. Onların

kalbleri başlangıçta savaşma ve düşmanlıklarını ortaya koymada kararlı iken, daha sonra bu azimleri kırıldı, korkaklık ve çekingenliklerinden dolayı münâfıklık yapmaya başladılar. Kalb elemi manasında maraz: insanın, istemediği şeylerle karşılaştığında hased ve nifak eğilimi göstermesidir.[1116]

Bu açıdan bakıldığında nifak insanın içini kemiren psikolojik bir hastalıktır. İnsan bir şeye ya iman eder ya da etmez. Her iki durum normal ve sağlıklı kabul edilebilir. İnsan iman veya inkârdan hangisini tercih etmişse bu tercihine göre yaşayıp gider. Nifak hastalığı kişinin düşünce ve tutumlarının toplum ile çelişmesi durumunun doğurduğu korku ve endişeden veya kişinin özel beklenti ve isteklerinden kaynaklanabilir. Ya da kişi, inancı doğrultusunda hareket ettiği takdirde maddi çıkarlarının tehlikeye girebileceği endişesine kapılabilir. Bu tutumun sebebi aşırı bir şüphecilik de olabilir. Bir takım endişeler taşıdığından sağlıklı bir tercih yapma imkânı bulamamış olabilir. Bu ve benzeri tesirlerin etki alanında kalan münâfık hayatını başka bir varlık olarak sürdürmek durumundadır.[1117]

3. Kararsızlık (Tezebzüb)

Münâfıklar, özellikle iman konusunda, duygu, zihin ve iradelerini kesin ve sağlam bir karara varmak için kullanmaktan yoksundurlar. Bazen iman tarafını tercihe başvururlar, bazen de küfre meyil gösterirler. İnançları zayıf, temelsiz, kararsız ve istikrarsız olduğundan dolayı en basit ve ufak tesirler karşısında hemen değişime uğrar. Güvenilir bir esasa dayanmamış olmanın, herhangi bir düşünce ve inanç üzerinde karar kılamamış olmanın verdiği ürkek ve şaşkınca tavır, münafıkların karakterini yansıtan belirgin bir psikolojik çizgidir. Ne hak davanın

kimliğini üzerlerinde taşırlar ne de batıl davaya mensup olduklarını itiraf ederler. İkisi arasında bocalayıp dururlar.

"Bunların arasında bocalayıp durmaktalar, ne onlara bağlanıyorlar, ne bunlara. Allah'ın şaşırttığı kimseye asla bir çıkar yol bulamazsın"[1118] Yüce Allah, inanç konusunda münâfıkların bu kararsız tutumunu "müzebzebîne beyne zâlik" ifadesiyle dile getirir. Ayetteki "zebzebe" fiili bir şeyin gidip gelmesini, istikrar bulmaksızın hareket etmesini ifade eder.[1119] İki durum veya iki kimse arasında tereddüt gösteren karara varamayan kimsenin halini anlatır.[1120] Tabiîn müfessirlerinden Katâde'ye göre âyette tasviri yapılan kimseler ihlaslı birer mümin olmadıkları gibi, açıkça şirk koşan müşrik de değillerdir.[1121]

İnanç noktasında, münafıkların yaşadıkları bu kararsızlık psikolojisine Hz. Peygamber (sav) şöyle bir açıklama getirir.

"Münafık, iki koyun sürüsü arasında kararsız gidip gelen koyun gibidir. Bir ötekine gider, bir berikine... Hangisine tâbi olacağını bilemez."[1122]

İnsan kendisine hak veya batıl bir inanç ve yaşayış düzeni seçer ve kendisiyle aynı inancı paylaşanlarla birlikte tutarlı ve kararlı hareket etmeye çalışır. Münafık ise müminlerle birlikte zâhiren mümin olarak yaşamaya çalışır. Sözleriyle, davranışlarıyla müminler topluluğunun üyesi olarak gözükmeye uğraşır, fakat kalbi kâfirler gibi düşünmekte ve onlarla birlikte olmak istemektedir. Görünürde birlikte olduğu toplumu ve onların inançlarını benimsememektedir. İnançlarını benimsediği toplulukla da açıktan kader birliği yapamamaktadır. İnsan fıtratına da ters olan bu durum münâfığı kararsız ve şaşkın bir hale sokmaktadır.

4. Korkaklık

Münafıklar daima, büyük bir güvensizlik, korku ve endişe içerisinde yaşarlar. Değişik yollara başvurmak sûretiyle gizlemeye çalıştıkları iç yüzlerinin açığa çıkmasından, hazırlamış oldukları plan ve tertiplerin, çevirdikleri entrikaların günün birinde teşhis edilmesinden, yalan yere yemin ederek örtmeye uğraştıkları karanlık emellerinin deşifre edilmesinden, sığınmakta oldukları basit nifak yuvasının her an üzerlerine çökebileceği endişesinden dolayı tedirginlik, korku, panik, endişe, kaygı ve dehşet içinde yaşamak zorundadırlar.

"...Onlara korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır."[1123] âyetinde karakterize edilen müminin sahip olduğu teslimiyet, neşe ve rahatlığı asla elde edemez. Yaptığı herşeyin açık ve meşru olduğu, gizli kapaklı hiçbir şeyin bulunmadığı noktasından hareketle kendinden emin olmanın verdiği rahatlık ve iç huzurundan yoksundur.

"Sizden olduklarına Allah'a yemin ediyorlar. Oysa onlar sizden değiller, fakat onlar korkak bir topluluktur. Eğer sizden korunmak için sığınacak bir yer, yahut barınacak mağaralar ya da sokulacak bir delik bulsalardı, hemen oraya doğru koşarlardı."[1124]

Münâfıklar o derece korkak insanlar ki, şayet sığınabilecekleri sağlam bir yer, kale, mağara yahut fare deliği gibi başlarını sokabilecek bir tünel bulsalar, derhal o tarafa yönelirler ve gemi azıya almış, hiç bir şekilde zaptedilemeyen at gibi koşup giderler.[1125] Yüce Allah, münafıkların korkaklığını bu güzel teşbihle insanların dikkatlerine sunmuştur. Hatta Allah (cc), münafıkların bu korkaklığını tasvire o kadar önem verir ki, şöyle buyurur:

"Kendilerine korku çattı mı, onların ölümden üstüne baygınlık çökmüş kimseler gibi gözleri dönerek, sana baktıklarını görürsün."[1126] Münafıklar sıkıntı, savaş gibi durumlarla karşı karşıya kaldıklarında öldürülme ve yok olma korkusuna kapılırlar. O sırada, gözleri sanki yuvasından fırlayacakmış gibi fıldır fıldır dönerek Hz. Peygamber (sav)'e bakarlar.[1127]

Münafıklar, müminlerden aşırı derecede korkarlar. Yüce Allah onların kalblerine bu korkuyu fırlattığı ve korkularını artırdığı için, müminlerin karşısına çıkabilme cesaretini gösteremezler, gizlice, siperlerin arkasına sığınarak savaşırlar.[1128] "Onlar müstahkem kasabalarda, yahut duvarlar arkasında bulunmaksızın sizinle toplu halde vuruşamazlar."[1129]

Korku, münafıkların yüreğine öylesine işlemiştir ki, en ufak bir ses ve hareket karşısında hemen irkilirler. Kendilerinin kastedildiği zannıyla paniğe kapılırlar. İkiyüzlülüklerinin ortaya çıkacağını sanarak korku ve heyecandan titrerler. "Her gürültüyü kendi aleyhlerinde sanırlar."[1130]

5. Büyüklenme

Tevâzu sahibi, alçak gönüllü olmak, boyun eğmek, insanı iman etmeye götüren bir motiv olduğu gibi, hakiki iman sahiplerinin inançlarının duygusal boyutunun da bir unsurudur. Bu duygunun zıddı olan kibir ve gurur, insanın inanmasını engelleyen bir motiv olmasının yanında, inkârcı ve münafıkların duygusal yapılarının ayrılmaz bir unsurudur. Son derece kibirli ve kendini beğenmiş olan münafıklar aynı zamanda hata yaptıkları zaman bunu kabullenmek istemedikleri gibi, kendilerine yapılan öğüt ve uyarıları da dikkate almazlar. Çok akıllı olduklarını ve herşeyin iyisini bildiklerini zannettiklerinden hiç kimseyi dinlemez ve beğenmezler. Tıpkı Hz. Peygamber (sav) döneminde,

O'nun uyarılarını dikkate almayan, büyüklenip yüz çeviren münafıklar gibi...

"Onlara: Gelin Allah'ın Resûlü sizin için bağışlanma dilesin, denildiği zaman başlarını yana çevirdiler. Sen, onların büyüklük taslamışlar olarak yüz çevirmekte olduklarını görürsün."[1131] Münafıklar özür dilemeyi gururlarına yediremiyorlar.[1132] Başlarını çeviriyorlar, büyükleniyorlar ve üstünlük taslıyorlar.[1133] Yüce Allah bu âyet-i kerime'de, münafığın gerçek büyüklenme ve gururunu gayet ilginç bir şekilde tasvir edip, adeta canlı bir şekilde dikkatlere sunuyor. Münafıklardan günahlarını itiraf etmeleri, Allah (cc)'dan af ve bağışlanma dilemeleri isteniyor. Fakat münafıkların kibir ve gururu buna mani oluyor. Aslında münafıklar bu tutumlarıyla kimseye muhtaç olmadıklarını, kimseye karşı herhangi bir borçlarının bulunmadığını hissettirmeye çalışıyorlar. Söz konusu muhtaç olmadıklarını teşhir etme duygusu, müminlerle karşı karşıya geldiklerinde gurur ve büyüklenme duygusuna dönüşüyor.

"O gibilere "Allah'tan kork!" denilince işlediği günahlar sebebiyle benlik ve gurur kendisini yakalar da daha çok günah işler. Ceza ve azap olarak cehennem ona yetişir. Ne kötü yataktır o."[1134] Münafıklara Allah'tan korkmaları söylendiğinde benliklerini, tenezzülsüzlük ve gurur büsbütün kaplar.[1135]

Yüce Allah'ın büyüklüğü ve azametine inanan bir mümin gurura, kibire kapılmaz, Allah'a karşı ise hiç kibirlenmez. Hakikatte iman etmedikleri için münafıkların aynı tutumu sergilemesi mümkün değildir. Nitekim kendilerine "Allah Resûlü sizin için bağışlanma dilesin", "Allah'tan kork!" denildiğinde inkarcı bir gurura kapıldıklarını. Allah (cc)'a ve ondan gelen her şeye tenezzülsüzlük gösterdiklerini görüyoruz. Kalblerindeki inançları karakterlerine bu şekilde yansıyor.

6. Döneklik

İnsanların sahip oldukları inanç, şeref, namus, izzet ve haysiyet gibi yüksek duygular onları, vermiş oldukları sözü yerine getirmeye sevkeder. Fakat herhangi bir manevî inanca ve değere bağlı olmayan münafıkların böyle bir tutum sergilemelerini beklemek hayalcilik olur.

"Onlar sizi gözetleyip dururlar, eğer size Allah'tan bir fetih nasip olursa, biz de sizinle beraber değil miydik derler ve eğer savaşta kafirler kazanırsa onlara; biz size üstünlük sağlayıp sizi müminlerden korumadık mı? derler. Artık kıyâmet gününde Allah, aranızda hükmedecek ve müminlere karşı kâfirlere asla yol vermeyecektir."[1136] Bu âyet münafıkların sıfatlarından biri olan "dönekliği" ortaya koyuyor. Döneklik, mânevi ölçülere göre değerlendirme yapmayıp, sadece dünya menfaatını hesabederek, olayların oluş seyrine göre hareket edip, yön değiştiren fırsatçı tiplerin genel niteliğidir.[1137]

Arzuladıkları şeylere kavuşabilmek için, yemin etme de dahil her türlü teminatı verirler. İsteklerine ulaştıklarında ise, verdikleri teminatı unutup sözlerinden dönerler.

"Onlardan kimi de Allah'a şöylece kesin söz vermişti, eğer Allah bize lütfû kereminden ihsan ederse muhakkak zekâtını vereceğiz, hakikaten salihlerden olacağız. Ne vakit ki Allah kereminden istediklerini verdi, cimrilik edip yüz çevirdiler. İşte onlar öyle dönektirler."[1138] Ayet, verdikleri sözde durmayan, itaatten yüz çeviren münafıkları niteliyor.[1139] Bu tutum onlarda genel bir alışkanlık halini almıştır.[1140]

7. Aldatıcı Dış Görünüş

Münâfık eşya ve olayları dış görünüşüyle değerlendiren kimsedir. Onun nazarında herşeyin değer ölçüsü dış

görünüşüdür. Almış olduğu kararda, sarfettiği sözde, varmış olduğu sonuçta hep bu dışa önem verme eğilimi ön plana çıkar. Bütün kabiliyet ve kuvvetlerini öncelikle dış görünüşü değerlendirme yoluna kanalize edip ilgi çekici ve aldatıcı olabilmek için çaba sarfeder. Bütün dikkat ve çabasını dış görünümün süslü ve aldatıcı olması noktasında yoğunlaştırır.[1141] Meselâ dış görünüş olarak sempatik, iyiliksever görünen münafık, özel hayatına girildiğinde ahlâktan, merhametten yoksun bir kişilik olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Kuru bir kabuktan ibaret olan dışlarını alımlı ve süslü, heybetli ve azametli göstermeye çalışmak bir münafık için, sağlam bir öze, temiz bir ruha sahip olmaktan daha önemlidir. Onların bu halini Yüce Allah şöyle tasvir eder:

"Sen onları gördüğün zaman cüsseli yapıları beğenini kazanmaktadır. Konuştukları zaman da onları dinlersin. Oysa sanki onlar sütûn gibi dayandırılmış ahşap kütük gibidirler. Her çağrıyı kendi aleyhlerinde sanırlar. Onlar düşmandırlar, bu yüzden onlardan kaçınıp-sakının, Allah onları kahretsin, Nasıl da çevriliyorlar.[1142] Alûsî onların bu hali için, ağaçtan yontulmuş putlardan farksızdırlar der.[1143] Bakışları yanıltan bir dış görünüş arzetme çabası içindedirler. Böylece kendileri hakkında iyi bir imaj bırakmak isterler. Bedenlerinin güzelliğine ve yaptıkları işlerin süslü ve çalımlı olmasına dikkat ederler.[1144]

Münafık etten bir kalbe ve kalıba, gösteriş ve kabuktan müteşekkil davranışlara, laftan ileri gitmeyen bir dindarlığa sahip olup, içinde iman ve ilâhî hakikatleri anlayacak ilim ve fikir bulunmayan kimsedir.

-8. Alaycılık

Münafıklar, inanç açısından öyle bir ruh yapısına sahiptirler ki, hayatta ciddiye alabilecekleri hiç bir mânevi değere

sahip olmadıklarından, her şeyi hafife almayı, önlerine çıkan her şeyle alay etmeyi meşru görürler. Ciddiyet ve ağırbaşlılıktan yoksun son derece lâubali insanlardır.

İnsan, yaratılışı icabı, kendisince değerli, yüce, üstün ve önemli kabul ettiği varlıklara, düşüncelere, eylemlere karşı büyük bir saygı hissi besler. Bu konuları asla eğlence konusu yapmaya yeltenmez. Onlar hakkında o derece hassastır ki, değil onlarla alay etmek, bunu aklından bile geçirmek istemez. Fakat münafıklar, başta Yüce Allah'a iman olmak üzere mânevi değer taşıyan hiç bir şeyi kabul edip benimsemediklerinden, önlerine çıkan her şeyle alay ederler. Bir de buna Allah'ın Resûlü'ne ve müminlere karşı duydukları; hased, kin ve nefret de eklenince, açıktan müminlere karşı tavır koyamadıklarından, alay etme yoluna başvururlar. Yapmış oldukları alaycı konuşmalar ve sarfettikleri iğneleyici sözler, şuuraltında gizledikleri düşmanlık ve kin duygularının bir yansımasıdır.

İslâm'ın ilk yayılış döneminde münafıkların sarfettiği tarihe malolmuş alaycı sözler oldukça dikkat çekicidir.

Münafıklardan birisi Hz. Peygamber (sav)'in Tebük seferine ordu hazırlayışını kastederek "Şu adama ve yaptığı işlere bakın; Suriye ve Roma İmparatorluğunun kalelerini fethedecekmiş! Çok yazık, çok!..." diyebilmiştir.[1145]

Benî Mustalik gazvesinde Hz. Peygamber'in devesinin kaybolduğu sırada münafığın biri şöyle demiştir: Muhammed, daha devesinin yerini bilemiyor! Bir de kalkmış size gökyüzünden haber getiriyor![1146]

Kur'ân-ı Kerim, münafıkların bu tür alaycı tavırlarına dikkat çekerek, onların içyüzlerini ortaya koymuştur.

"Şeytanlarıyla başbaşa kaldıkları zaman, biz sizinle beraberiz, biz ancak müminlerle alay edicileriz, derler."[1147]

"Onlara sorsan, andolsun; biz dalmış oyalanıyorduk derler. De ki: Allah ile, O'nun âyetleriyle ve elçisiyle mi alay ediyorsunuz?"[1148]

Bir şeyi alaya alan kimse o şeyi küçümsüyor, inkar ediyor demektir. Münafıklar bir yandan İslam'ı hafife alırlarken, küfrü yüceltirler. Alay edenin gayesi alay ettiği şeyi ayıplamak suretiyle küçük düşürmektir.[1149] Münafıklar içten içe düşmanlık besledikleri İslam'ı ve müslümanları alay ederek küçük düşürdüklerini sanıyorlardı.

9. Yalancılık

Yalancılık, münafıklığın ayrılmaz bir niteliğidir. Her yalancı münafık olmayabilir, ama her münafık mutlaka yalancıdır. Sahip bulundukları düşünce yapısını ve dünya görüşünü, yapmış oldukları bütün kötü fiilleri daima yalan ile gizlemeye, kendilerini masum göstermeye çalışmışlardır.

Münafıklar, öncelikle düşünce ve dünya görüşlerini, bakış açılarını gizlemek için yalana başvururlar.

"Şehadet ederiz ki, sen muhakkak ve mutlak Allah'ın peygamberisin dediler. Allah'da bilir ki, sen elbette ve elbette O'nun Peygamberisin (fakat) Allah o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduğunu da biliyor.[1150] Münafıkların ağzından çıkan "sen muhakkak Allah'ın peygamberisin" sözü munafıklar tarafından kalblerinde doğrulanmamış ve tasdik edilmemiştir. Sözleriyle onun peygamberliğini ikrar ederlerken kalbleriyle yalanlarlar. İnançlarıyla ikrarları birbiriyle çelişir. Nefislerinde onun peygamberliğini kabul etmezken, ağızlarıyla "sen muhakkak Allah'ın peygamberisin" demeleri onların yalancılığını gösterir.[1151]

Yapmış oldukları kötü fiilleri de daima yalan ile örtmeye, yalan söyleyerek kendilerinin suçsuz olduğunu göstermeye çalışırlar.

"Bir de müslümanlara zarar vermek için ve daha evvel Allah ve Resûlü ile harb edenin gelmesi iştiyakı ile beklemek ve gözetmek için bir bina yapıp onu mescid edinen ve bununla iyilikten başka bir şey kasdetmedik, muhakkak yemin edecek olanlar vardır. Allah şahitlik eder ki, onlar şeksiz, şüphesiz yalancıdırlar."[1152] Münafıkların yalancılık karakteri inanç noktasında olduğu gibi amel ve davranış sahasında da kendini gösterir. Zarar vermek için gerçekleştirdikleri bir eylemi, iyilik olsun diye yaptık diyerek yalanı rahat bir şekilde kullanırlar.

10. Kötülük ve Bozgunculuğa Eğilim

Münafığı, tek başına bir birey olarak değil de, toplum içerisinde bir birey olarak ele aldığımızda, onun kötülük yapmaya ve bozgunculuk çıkarmaya aşırı bir eğilimi olduğu görülür. Onu böyle bir tutuma sevkeden, böyle bir davranışa meylettiren pek çok neden olabilir.

Sahip oldukları hayır ve şer, iyilik ve kötülük anlayışının ilâhi bir temele dayanmıyor oluşu bu sebeplerden biri olabilir.[1153] Yaratıcıya karşı isyan ruhu, yasakladığı şeyi yapma, yapılmasını istediği şeyi yapmama eğilimi böyle bir tutuma zemin hazırlayabilir.[1154] İnananlara karşı duydukları kin ve onlara zarar verme çabasının etkisi bulunabilir. Fitne ve bozgunculuk çıkartılmış ortam haksız menfaat elde etmeye, bulanık suda balık avlamaya müsait olduğundan böyle bir ortamın doğmasını isteyebilirler. Belki daha pek çok psiko-sosyal sebepler sayabiliriz. Fakat ortada bir hakikat var ki, münafıklar karisıyla

erkeğiyle fitne ve bozgunculuk çıkarmadan, iyilik peşinde ve hayır yolunda çalışanları da engellemeden rahat edemezler.

"Münafık erkekler ve münafık kadınlar, bazısı bazılarındandır; kötülüğü emrederler iyilikten alıkoyarlar, ellerini sımsıkı tutarlar. Onlar Allah'ı unuttular; O'da onları unuttu. Şüphesiz münafıklar fıska sapanlardır."[1155] Münafıklar iyiliğin zirvesi olan imanı engellemeye çalışırken, kötülüğün zirvesi inkârın yayılmasını arzu ederler.[1156]

"Kendilerine; yeryüzünde fesat çıkarmayın, denilince. biz ancak ıslah edicileriz, derler. Gözünü aç. Onlar bozguncuların ta kendileridir. Fakat bunu idrak etmezler."[1157]

"Kötü sözlerin, iman edenler arasında yayılıp duyulmasını arzu edenler için muhakkak ki dünya ve âhirette acıklı bir azap vardır."[1158]

Münafıklar genel olarak kötülükle meşgul olurlar. Kötülük yapanlara da sempati duyarlar, tavsiye ve teşvikte bulunurlar. Kötülüğün işlenmesi konusunda aralarında kollektif bir şuur hakimdir. İyilik yapıldığını duymak kalblerine acı verir, hayır işleyeni görmek onları rahatsız eder. Gizli ve sinsice bir kötülük, jurnalcilik, hilekarlık... sarmıştır benliklerini.

SONUÇ

Bir hidâyet rehberi olan Kur'ân-ı Kerim'den azami derecede istifade edebilmek, onu iyi anlamaya bağlıdır. Kur'ân'ı anlama konusunda bakış açısı zenginliği kazandıran çeşitli yönelişler arasında psikolojik yönelişten de söz edilmektedir. Bu yöneliş tarzına ilişkin araştırma ve eserler yok denecek kadar azdır. Hem Kur'ân'ın anlaşılmasına yeni bir boyut kazandıran, hem de tefsir ilmininin zenginleşmesine katkıda bulunacak olan "Kur'ân'a psikolojik yöneliş" sahasına ilişkin hazırlamış olduğumuz bu araştırma, sahasında küçük bir boşluğu doldurma görevini üslenecektir.

Asırlar boyu "inanç esaslarını" ele alan bir kısım ilim ehli daha çok kimin mümin, kimin kafir, kimin münafık olduğunu tartışmış, fert ve toplulukları inanç açısından belli bir sınıfa, statüye tabi tutmak, herhangi bir kalıba uyup uymadığını denemek, araştırmak veya tasarlanan şablonlardan hangisine tekabül ettiğine bakmakla uğraşmıştır.

Oysa öncelikle yapılması gereken şuydu. İmanın iç ve dış yapısı nasıldır, insanları imana sevkeden etmenler nelerdir. İnsan nasıl oluyor da küfre düşüyor, hangi iç ve dış sebepler onu inkâra sevkediyor? İnkârcı nasıl bir ruh haline sahiptir? Onu bu inkâr hastalığına sevkeden motivler nasıl etkisiz hale getirilebilir? Onu alıp götürüp, imanın şifalı ellerine teslim

edecek motivlerin yolu nasıl açılabilir? İnanan bir mümin imanını ne kadar tanıyor, onu bütün boyutlarıyla idrak edebiliyor mu? Yoksa inancının değişik boyutlarındaki eksiklik ve zayıflık dolayısıyla birer birer bu boyutlar elinden kayıp gidiyor mu? Yoksa sadece sahip olduğu kalbî tasdik boyutu mu, elindeki iman sermayesi? Boyutlarının bir kısmının veya çoğunun işlevsiz hale geldiği bir imanı diriltmenin yolları nelerdir?

Evet, kanaatimizce iman konusunu ele alan bir ilim öncelikle ve ağırlıklı olarak bu sorunların üzerine eğilmelidir. Ve bu metod aynı zamanıda Kur'ân-ı Kerim'in metodudur.

Kur'ân-ı Kerim'in asıl vermek istediği mesaj, inanç bakımından insanların ne olduğunu tespit etmek değil, nasıl olması gerektiğini ön plana çıkarmak ve bunu gerçekleştirmeye çalışmaktır. Sadece kalbinde imanın tasdik boyutu olan bir insanın mümin olup olmadığını tartışmak yerine, iman yolunda bir adım atmış bulunan bu kimsenin diğer adımları da atıp inancını iç ve dış boyutlarıyla nasıl mükemmelleştirmesi gerektiği üzerinde durulmalıdır. Veya dış boyutu (ameli boyutu) işlevini yerine getiriyorsa, iç boyutlarında var olabilecek bir eksikliğin giderilmesine çalışılmalıdır. Mesela, mümin imanın iç boyutlarından biri olan "tam bir teslimiyet" unsurunu içine sindirip gerçekleştirme, Allah'ın koyduğu hüküm ve kanunları benimseyip, kalbinde hiçbir sıkıntı duymaksızın kabullenme konusunda eksik olabilir. "Bu devirde böyle olur muymuş" gibi çıkışlar yapabilir, işte asıl gaye her müminin inancında şu veya bu şekilde olabilecek eksiklerin telâfi edilmesi olgun bir mümin kimliğinin kazanılması ve kazanılan kimliğin korunması yolunda gayret göstermektir. İmanında falan boyut eksik, filan unsur

mevcut değil; bu kimse mümin midir, değil midir, tartışmalarından çok, iman yolunda bir adım atanın ikinci adımı atmasının yolları üzerinde durmak esas olmalıdır.

Her konuda olduğu gibi inanç konusunda Kur'ân-ı Kerim'in güttüğü en önemli gaye insanın düşünce yapısını, bakış açısını, duygusal eğilimlerini, tutum ve davranışlarını eğitmek, ölçülü ve dengeli kılmak, her yönüyle istifade edilir hale getirmek, insanı şu ya da bu yolla etkileyip düşünce ve eylem planında faaliyete sevketmektir. Meselâ kader konusunda insanın iradesi ile Yüce Allah'ın iradesinden bahseden âyetlerin öncelikle insana kazandırmak istediği pratik, uygulanabilir, yaşanıp hissedilebilir, kulun hayatında tesiri görülebilir bir yönünün olup olmadığı hususuna eğilmek gerektiği kanaatindeyiz. İnsanlara bir hidâyet rehberi olan Kur'ân-ı Kerim'in gönderilişinin başta gelen gayesi de bu olması lâzımdır. Sözkonusu meselelere kelâm ilmi çerçevesinde yapılan yaklaşımların büsbütün gereksizliği iddiasında değiliz. Fakat bizim sözünü ettiğimiz bu yöneliş tarzının ihmale uğradığı kanaatindeyiz.

Kur'ân-ı Kerim'de insanları inkâra götüren motivlere ısrarla dikkat çekildiğini, bu konuya ilişkin âyetlere çok fazla yer verildiğini görürüz. Bunun belli bir amacının, hedefinin olmadığını söyleyemeyiz. Sözkonusu mesele hem müminler hem de kâfirler açısından büyük önem arzeder.

İnkâra götüren motivler, aynı zamanda bir mümini de etki altına alıp onun imanının önce zayıflamasına, sonra da yok olmasına sebep olabilir. Bu bakımdan müminler kendi benliklerinden kaynaklanabilecek bu psikolojik motivlere ve dışardan tesir edebilecek sosyal motivlere karşı uyanık ve dikkatli olmak,

kendilerini sürekli kontrol etmek durumundadırlar.

Hastalığı teşhis etmek, hastalığa sebep olan faktörleri tespit etmek, bir ölçüde hastalığı tedavi etmek demektir. İnkâr hastalığını tedavi etmede inkâr sebeplerinin bilinmesinin ve tedavi yöntemlerinde bu sebepleri de göz önünde bulundurarak bir yol izlemenin faydası muhakkaktır. Böyle bir metod takip etmek İslâm davetçilerinin işlerini kolaylaştıracaktır.

İnsanın, inkâr yolunu seçmek suretiyle benliğindeki ilâhî özden uzaklaşmasının sonuçları korkunç olmaktadır. İlâhî alemle olan bağını kesmekle kendi benliğinden de kopan insan, sonu gelmez karanlıkların, belirsizliklerin ve açmazların kucağında buluyor kendisini. Bir yanda insanın sonu gelmez arzu ve ihtirasları, bir yanda bu belirsizlik ve kaos... İşte insan ölçüyü kaçırıyor. Bütün dengeleri altüst oluyor. İşlenen bütün şehevî sapıklıklar, her türlü uyuşturucu bağımlılığı, şiddetin en acımasızı, mal ve para ihtirası... Çıldırma noktasına geliyor ve hatta çıldırıyor, intihar ediyor. Yine de doyumsuzluk, tatminsizlik, boşluk, arayış, beklentiler, ümitsizlikler, çıkmazlar ve açmazlar... Ve kimisi hafif, kimisi şiddetli akıl hastası milyonlarca yığınlar.Bütün bunlar imanın şifa iklimine duyulan ihtiyacı bir kere daha üzerine basa basa vurguluyor.

İnançla ilgili kavramlar, ıstılahlar, iman edilmesi gereken esaslar tamamıyla soyut değerlerdir. Bunların varlığına akıl ve kalp bazen kendi içlerinden gelen, bazen de kâinattaki eserlerin tesiriyle iman eder. Fikrin ve kalbin bu eylemleri bütünüyle soyuttur. Oysa yeni yetişen nesiller eşya ve olayları genellikle somut olarak kavramaya başlarlar ve gelişim süreci içerisinde soyuta doğru bir yükseliş grafiği çizerler. Somut şeyleri al-

gılamaya eğilimli olan yetişme çağındaki nesle soyut esaslardan oluşan iman olgusunu kavratmak, belletmek, benimsetmek; sıradan gelişigüzel bir yolla değil, ciddi, dikkatli, metodlu ve akıllıca yapılması gerekli bir iştir. İman olayını çocuğun zihnine ve kalbine olabildiğince yaklaştırmanın metodlarını aramak gerekir. Meselâ bu dünyada imanın insanın mânevi bir ihtiyacı olduğunu, Allah'a iman ve itaatin, peygamberlere, âhirete, meleklere ve kadere, imanın insan üzerindeki olumlu tesirlerini öne çıkararak konuya yaklaşmak, çocuk kalbine ve aklına girebilmeyi kolaylaştıracaktır. İnkârcılığın olumsuz tesirlerinden bahsetmek, onun bu dünyadaki olumsuz çehresini bu yaştaki zihinlere yaklaştırmak elbette onları inkârdan uzak tutma konusunda etkili olacaktır. Gerek ülkemizde, gerekse diğer müslüman topluluklarda iman esaslarının yeni nesle aktarılmasında kısmen bile olsa bu yola başvurulduğu görülmektedir. Nitekim yetişme çağındaki çocuklara okullarda okutulan ders kitaplarında konuya gösterilen eğilim bunun bir ihtiyaç olduğunun açık bir delilidir.

İnsan doğuştan "fıtrat" adı verilen dini bir kabiliyete sahip olarak dünyaya gelir. Onun dini düşünce ve davranışı bu kabiliyet ve eğilime dayanır. Kur'ân-ı Kerim'in değişik vesilelerle varlığına işaret ettiği bu kabiliyet iman motivlerinin tesiri ile uyanıp dirileceği ve gelişim göstererek olgun bir imanın gerçekleşmesine öz teşkil edebileceği gibi: inkâr motivlerinin etkisi altında kalarak, küllenip, üzeri örtülü ve kilitli kalarak, sanki insan benliğinde hiç varolmamış gibi bir durum da arzedebilir.

Fıtrat, başta dini kabiliyetin bağlanma ve sığınma eğilimi, sevgi ve kutsallık duygusu, güzellik duygusu, ahlâkî motivas-

yon, en yetkin varlık tasavvuru, hayatı anlamlandırma isteği, tabiat olayları karşısındaki çaresizlik ve ilâhî yardım talebi, ölümsüzlük arzusu, hakikati arama hissi gibi psikolojik gayret ve çabamıza rağmen eksik yanlarımızın ve gereksiz fazlalıklarımızın olabileceğini her zaman yineliyoruz.

DİPNOTLAR

[1] Celal KIRCA, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler, Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1993, s., 39

[2] Muhammed Hüseyin ez-Zehebi et-Tefsir ve'l-Müfessirun, 11/543

[3] M. Said Şimşek, Günümüz Tefsir Problemleri, Esra Yayınları, İst., 1995, s. 77

[4] M. Reşid Rıza, Tefsiru'l-Menar, Beyrut, tsz.I/17

[5] İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1988, 11/468-469

[6] Şimşek, a.g.e., s.79

[7] ez-Zehebi, a.g.e., 11/519

[8] Kırca, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler, s.213-215

[9] Kırca, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler, s.265-274

[10] Doğan CÜCELOĞLU, İnsan ve Davranışı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.,35

[11] Feriha BAYMUR, Genel Psikoloji, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994, s., 3

[12] CÜCELOĞLU, a.g.e., s. 35-40

[13] Çiğdem KAĞITÇIBAŞI, İnsan ve İnsanlar, Evrim Basım Yayım, İstanbul 1988, s.4

[14] KIRCA, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler, s.267

[15] S. Ahmed, ARVASİ, Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz, Burak Yayınevi, İstanbul, tsz., s.52

[16] Emin EL-HULİ, Tefsir ve Tefsirde Edebî Tefsir Metodu, Çev. Mevlüt Güngör, İslâmî Araştırmalar, c.2, sayı 7, Ankara, 1988, s. 113

[17] İlyas, BA-YUNUS, Niçin İslâm Sosyolojisi, Çev. Ilım Güner, Akabe, Yayınları, İstanbul, 1988, s.99

18 Celal KIRCA, Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri, Marifet Yayınları, İstanbul, 1989, s.257-305

19 Celal KIRCA, Kur'ân'a Göre Ailenin Psikolojik Temelleri, Diyanet Dergisi, Ankara, 1991, c. 27, sayı 2; s. 67-79

20 Celal KIRCA, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler, s. 265-274

21 Nebil M. Tevfik, ES-SEMALUTİ, Kur'ân'a Göre İnsanın Psikolojik Yapısı, Çev. İsmail Durmuş, Habil Şentük, Yeni Ümit, sayı 20, İzmir, 1995, s. 42-47

22 Abdurrahman KASAPOĞLU, Kur'ân-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1993

23 Cemaluddin, Muhammed İbn Mükrem, Lisanu'l-Arab, Dar-u Sadır, Beyrut, tsz., XIII/21

24 Firuzabadi; Tertibu'l-Kamusu'l-Muhid, İsa el-Babi el-Halebi ve Şürekah, Daru'l-Kütüb, 1971, 1/182

25 el-Hüseyn İbn Muhammed er-Ragıb el-İsfehani, el-Müfredatfi Garibi'l-Kur'ân, Dar-u Kahraman, İstanbul, 1986, s.30-32

26 eş-Şerif Ali İbn Muhammed el-Cürcani, Kitabu't-Tarifat, Dar li Kütüb'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s.40

27 Sa'di, Ebu Ceyb, Kamusu'l-Fıkhi, Darul-Fikr, Dımeşk, 1982, s.27

28 Şerafeddin Gölcük, Süleyman Toprak, Kelam, Tekin Kitabevi, Konya, 1996, s. 106; A.Saim Kılavuz, Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş, Ensar Neşriyat, İst. 1987, s. 17

29 İbn Manzur, a.g.e., V/55-57; Firuzabadi, a.g.e., 111/503

30 Ebu Ceyb a.g.e., s.288

31 el-Cürcani, a.g.e., s. 168; Carullah Ebi'l-Kasım Mahmud İbn Ömer ez-Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, Daru Sadır, Beyrut, 1979, s.476; İsfehani, a.g.e., s.575

32 Rum (30), 30; Enbiya (21) 56; En'am (6), 16; İnfitar (82), 1, Müezzemmil (73), 18; İbrahim (14), 10; Hud (11), 51, Yusuf (12), 101; Taha (20), 72; Yasin (36) 22; Zuhruf (43) 27; Şura (42), 11.

33 Rum (30), 30

34 Muhammed İbn Cerir et-Taberi, Camiu'l-Beyan an Tevilil-Kur'ân, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1984, XI/40

35 Şihabuddin Mahmud el-Alusi, Ruhu'l Maani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim, Daru İhyai't-Turasi'l Arabi, Beyrut, tsz. XXI/40; Kadi Nasiruddin el-Beyzavi, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, 11/220

36 Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, Darul'l-Ma'rife, Beyrut, 1987, 111/422

37 Carullah Mahmut b. Ömer ez-Zemahşeri, el-Keşşaf an-Hakaiki't-Tenzil, Daru'l-Küttabil-Arabi, Beyrut, tsz., 111/479; Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefi, Dar-u Kahraman, İst., 1984, 111/272

38 Abdurrahman İbn Nasır es-Sa'di, Teysiru'l-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennan, VI/136

39 Muhammed İbn Ali İbn Muhammed eş-Şevkani, Fethu'l-Kadir, Matbaatu Mustafa el-Babi el Halebi, Mısır, 1964, IV/224

40 Muhammed Fahruddin er-Razi, et-Tefsiru'l-Kebir, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990, XXV/121

41 İbn Manzur, a.g.e., X/371; Firuzabadi, IV/573

42 İsfehani, a.g.e., s.804

43 A'raf (7), 172

44 Şevkani, a.g.e., II/262; Nesefi, a.g.e., II/85; Alusi, a.g.e., IX/102

45 Taberi, a.g.e., VI/115

46 Şevkani II/262

47 İbn Kesir, a.g.e., II/375

48 es-Sa'di, a.g.e., III/113

49 Alusi, a.g.e., IX/102

50 Zemahşeri, a.g.e., II/176; Nesefi, a.g.e., II/85

51 İbn Manzur, a.g.e., VIII/437-438

52 Firuzabadi, a.g.e., II/796

53 Zemahşeri, Esasu'l-Belağa, s. 347

54 İsfehani, a.g.e., s.405

[55] Bakara (2), 138

[56] Taberi, a.g.e., I/571

[57] Alusi, a.g.e., II/398

[58] Beyzavi, a.g.e., I/90

[59] Razi, a.g.e., IV/95

[60] Celal Kırca, Kur'an ve İnsan, Marifet Yayınları, İst., 1996, s.22

[61] Murtaza MUTAHHARİ, Fıtrat, Çev, Cafer Kırım, Akademi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 160-161

[62] HÖKELEKLİ, Din Psikolojisi, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1992, s. 124

[63] Apriori bilgi sujenin bir işlevidir. Aslında böyle bir bilgi her insanda vardır. Fakat bu bilgi, sanki kül içinde saklanan ateş gibidir. İnsan daha sonra sorular sorarak etkin bilgi haline getirir. Bkz. Takıyyettin Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, Remzi Kitabevi, İst. 1992, s. 74

[64] Sadık KILIÇ, Fıtratın Dirilişi, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 17

[65] Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İst. 1990, s. 267

[66] Hans Remplein, Die Seelische Enwicklung des Menschen im Kindes und jugendalter, 14 Aufl, 1966, s. 254

[67] O.Kroh, Entjiclungspysychologie des Grundschulkinder, Verlag I.Beltz, Weinheim, 1964, s.75

[68] Osman PAZARLI, Din Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s.53

[69] M.Abdullah Draz, Din ve Allah İnancı, Terc. Bekir Karlığa, Bir Yayıncılık, İst., tsz., s.96-97

[70] Beyza BİLGİN, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, Yeni Çizgi Yayınları, Ankara, 1995, s.15

[71] Mustafa BİLGİN, Kur'ân-ı Kerim'de İlim-İman İlişkisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1994, s.213

[72] Ebu'l-A'la el-Mevdudi, Tefhimu'l-Kur'ân, Çev. Heyet, İnsan Yayınları, İst. 1986, II/303

[73] Lokman (31, 32/; Konuyla ilgili diğer ayetler "Tabiat Olayları Karşısındaki Çaresizlik ve İlahi Yardım Talebi" başlıklı konumuzda ele alınacak.

[74] Toshihiko İzutsu, Kur'ân'da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., tsz. s.83

[75] Casiye (45), 24

[76] Beyzavi, a.g.e., II/389

[77] Lokman (31), 7-8

[78] Müminun (23), 84-89

[79] Mehmet S. Aydın, Din Felsefesi, Selçuk Yayınları, İst. 1994, s.201

[80] Etienne Gilson, Ateizmin Çıkmazı, Çev. Veysel Uysal M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İst., 1991, s.23-24

[81] Mehmet S.Aydın, a.g.e., s.205

[82] Mehmet S.Aydın, a.g.e., s.175-177

[83] Ahmet Arslan, Felsefeye Giriş, Vadi Yayınları, Ankara, 1984, s.153

[84] Lütfi Öztabağ, Psikolojide İlk Adım, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983, s.33-34

[85] ÖZTABAĞ, a.g.e., s.36

[86] CÜCELOĞLU, a.g.e., s.230

[87] BAYMUR, a.g.e., s.67

[88] Engin Gençtan, Psikanaliz ve Sonrası, Remzi Kitabevi, İst. 1990, s.222

[89] Erich Fromm Psikanaliz ve Din, Çev. Şükrü Alpagut, Kabalçı Yayınevi, İst., 1990, s.31

[90] Erich Fromm, Sağlıklı Toplum, Çev. Yurdanur Salman, Payel Yayınları, İst., 1990, s.51

[91] Al-i İmran (3), 79

[92] Zemahşeri, a.g.e., I/378; Nesefi, a.g.e., I/166

[93] Seyyid Kutub, Fi-Zılali'l-Kur'ân, Daru İhya'it-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1967, III/419

[94] Yurdagül KONUK, Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.14

[95] Baymur, a.g.e., s.71-73

[96] Gülseren GÜNÇE; Yurt Dışındaki İşçilerimiz ve Din, MEDES, Ankara, 1981, s.221

[97] Bakara (2), 218; A'raf (7), 59; Yunus (10), 15; İsra (17), 57

[98] En'am (6) 75-79

[99] İbn Kesir, a.g.e., II/156

[100] İbn Kesir, a.g.e., II/156

[101] Hüseyin PEKER, Din Psikolojisi, Sönmez Yayınevi, Samsun, 1993, s.67

[102] PAZARLI, a.g.e., s.97

[103] Alexis CARREL, İnsanlar Uyanın, Çev, Leyla Yazıoğlu, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul, 1965, s.172

[104] Muhammed Hüseyin BEHEŞTİ, Murtaza MUHAHHARİ, Kur'ân'da İnsan, Terc: E.Serdarî Objektif, İstanbul, tsz., s.171

[105] BEHEŞTİ, MUTAHHARİ, Kur'ân'da İnsan, s.172-173

[106] Bakara (2), 30

[107] Zemahşeri, a.g.e., I/165; Nesefi, a.g.e., I/40

[108] Beyzavi, a.g.e., I/261; Zemahşeri, a.g.e., I/620

[109] Mevdudi, Tefhimu'l-Kur'ân, III/55

[110] Zemahşeri, a.g.e., III/55

[111] Ma'ide (5), 21

[112] Taha, (20), 12

[113] Nahl (16), 102

[114] Cum'a (62), 1

[115] M. Rahmi BALABAN, İlim Ahlâk İman, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s.75-76

[116] Haluk NURBAKİ, Tek Nur, Damla Yayınevi, İstanbul, 1985, s.16-17

[117] es-Secde (32), 7

[118] Mevdudi, a.g.e., IV/319

[119] Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, Eser Kitabevi, İst., tsz., VI/3859

120 Mülk (67), 5

121 Nahl (16), 13

122 Tegâbün (64) 3

123 et-Tîn (95), 4

124 en-Nahl, (16) 5-14

125 Seyyid KUTUB a.g.e., XIV/47

126 İbn Manzur, a.g.e., XI/374

127 Ebu Hamid Muhammed el-Gazali, İhyau Ulumi'd-Din, Mısır, 1302, III/49

128 MUTAHHARİ, Fıtrat, s.56

129 MUTAHHARİ, Fıtrat, s.57

130 Haşr, (59), 9

131 Mehmed Vehbi KONYALI, Hulâsâtu'l-Beyan, Ücdal Neşriyat, İstanbul, tsz., XIV/5850-5851

132 İnsan (76) 8-9 Akseki, Ahmet Hamdi,

133 Akseki, Ahmet Hamdi, İslam Fıtri, Tabii; Umumi Bir Dindir, D.İ.R. Neşriyatından, İst. tsz. s.97

134 Şems (91/8)

135 Nesefi, a.g.e., IV/361

136 İbn Kesir, a.g.e., IV/551

137 Yusuf (12), 53

138 Necip TAYLAN, İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994, s.117

139 S. Mehmet AYDIN, a.g.e., s.28

140 AYDIN, a.g.e., s.30-31

141 Mustafa Çağrıcı ve Arkadaşları, İslâm Üzerine Düşünceler, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1988, s.10

142 AYDIN, a.g.e., s.32

143 AYDIN, a.g.e., s.29

144 Rıdvan Muhammed RIDVAN, İslâm Akaidinde Tevhid, Çev. Mehmet

Yolcu, Madve Yayınları, İstanbul, 1987, s.101

145 A'raf (7), 180

146 Haşr (59), 24; Taha (20), 8

147 İbn Kesir, a.g.e., 1/165; Zemahşeri, abgbeb, I/180

148 İbn Kesir, a.g.e., I/514

149 Bakara, (2), 116

150 Yusuf (12), 108

151 Malik Babikir BEDRİ, Müslüman Psikologların Çıkmazı, Çev. Harun Şencan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1988, s.94

152 Haşr, (59) 19

153 BEDRİ, a.g.e., s.94

154 Seyyid KUTUB, Fî Zılâlil-Kur'ân, XXVIII/47

155 Tevbe (9), 55

156 Victor E. Franki, İnsanın Anlam Arayışı, Çev. Selçuk Budak, Öteki Yayıncılık, Ankara, 1993, s.90

157 PEKER, Din Psikolojisi, s.296

158 PAZARLI, a.g.e., s.145

159 PAZARLI, a.g.e., s.146

160 Yazır, a.g.e. 6/3826; 4/2699-2700

161 Ramazan ALTINTAŞ, Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet Pınar Yayınları, İstanbul, 1995, s.49-50

162 Celal YILDIRIM, İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1986, IX/4670

163 Yusuf İSLAM, Konuşmalar, Neşr. Adil Doğru, Mektep Yayınları, İstanbul, tsz., s.21-22

164 HÖKELEKLİ; a.g.e., s.89

165 KILIÇ, a.g.e., s.28

166 Yunus (10), 22-23

167 Mevdudi, a.g.e., 11/303

168 Razi, a.g.e., XVII/70-71

169 İsra (17), 67

170 En'am (6), 63-64

171 Lokman (31), 32

172 Zümer (39), 8

173 Fussilet (41), 49-51

174 Yunus (10), 12

175 Habil, ŞENTÜRK, Ölüm Gerçeği Ve Allah İnancı, D.E.Ü.İ.F.D:, sayı 1, İzmir, 1983, s. 305-306

176 HÖKELEKLİ, a.g.e., s.98

177 Mülk (67), 2

178 Rum (30), 50

179 İbrahim Agah ÇUBUKÇU, İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1987, s.65

180 Nisâ, (4), 77-78

181 İbn Kesir, a.g.e., I/538-539

182 MUTAHHARİ, Gaybî Yardımlar, s. 35-36

183 MUTAHHARİ, Gaybî Yardımlar, s.19

184 MUTAHHARİ, Fıtrat. s.53

185 MUTAHARRİ, Fıtrat, s.54-56

186 PEKER, a.g.e., s.67

187 M.ARGYLE, Dinîn Yedi Psikolojik Temeli, Çev. Mehmet Dağ, Eğilim Hareketleri, s.272, 1978, s.12

188 HÖKELEKLİ, a.g.e., s.295

189 MUTAHARRİ, Fıtrat. s.53

190 Nisa (4), 82

191 Sad (38), 29

192 Muhammed (47), 24

193 Zemahşeri, a.g.e., I/540

194 Mevdudi, a.g.e., I/313

195 BİLGİN, a.g.e., s.46

196 ARGYLE, a.g.e., s.7

197 PAZARLI, a.g.e., s.23

198 PAZARLI, a.g.e., s.146

199 HÖKELEKLİ, a.g.e., s.118

200 PEKER, Din Psikolojisi, s.144

201 KAĞITÇIBAŞI, a.g.e., s.80-81

202 Tevbe (9), 119

203 İbn Kesir, a.g.e., II/414

204 Zemahşeri, a.g.e., II/320; Beyzavi, a.g.e., I/424

205 İbrahim EMMİOĞLU, Kore'de İslâmiyet, Madve Yayınları, İstanbul, 1983, s.82

206 M. Hüseyin ez-Zehebî, Müşkilâtu't-Da've fi'l-Asri'l-Hadîs, Merkezi Şuûni'd-Dave, Medine, 1988, s.18

207 Al'i İmran (3), 110

208 İbn Kesir, a.g.e., I/399

209 Neda Armaner, Psikopatolojide Dini Belirtiler, Ankara, 1973, s.15

210 Kırca, Kur'ân ve İnsan, s.335

211 A'raf (7), 68

212 A'raf (7), 79

213 Mâide (5), 67

214 Beyzavi, a.g.e., I/174

215 Al-i İmran (3), 104

216 Al-i İmran (3), 110

217 Şevkani, a.g.e., I/369

218 KONUK, a.g.e., 20

219 Ebu Abdullah Muhammed İbn İsmail el-Buhari, es-Sahîh, Cenâiz, 80 (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, II/97); Kader, 3, (VIII/211); Ahmed Muhammed İbn Hanbel, Müsned, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, II/315, 346); Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, es-Sahih, Çağrı Yayınları, İst., 1992, Kader, 25, (III/2038)

220 MÜSLİM, a.g.e., Kader, 22, (III/s.2047)

221 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, el-Kurtubî, el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân, Beyrut, tsz., XIV/29.

222 Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. VII/65

223 Lokman (31), 13

224 Lokman (31) 16-19

225 Bakara (2), 132.

226 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, I/242

227 Al-i İmran (3), 38-39

228 Bakara (2), 124

229 Tahrim (66), 6

230 Beyzavi, a.g.e., II/506

231 Yazır, a.g.e., VII/410

232 Muhammed Ali es-Sabuni, Safvetut't-Tefasir, Daru'l-Kur'ân'il-Kerim, Beyrut, 1981, III/410

233 el-Maturidi, Ebu Mansur Muhammed, et-Tevhid, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut, 1970, s. 375 vd.

234 el-Beyazi, Kemaluddin Ahmed, İşaratu'l-Meram min İbarati'l-İmam, neşr- Yusuf Abdurrezzak, Mısır, 1949, s.69 vd.

235 Beyzavi, a.g.e., I/17-18

236 İbrahim (14), 24-25

237 Sabuni, a.g.e.; II/96

238 Nesefi, a.g.e., II/261

239 Al-i İmran (3), 190-195

240 LAHHABİ, M.Aziz, İslam Şahsiyetçiliği, Çev. İsmail Hakkı Akın,

Yağmur Yayınları, İst., 1972, s. 47

241 BUHARİ, a.g.e., İman, 7

242 Toshihiko İZUTSU, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, Terc. Selahaddin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, s.80

243 BUHARİ, a.g.e., İman, 37, (I/18); MÜSLİM, a.g.e., İman, 1,(I/37); Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as, Sünen, Sünnet, 16, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, V/69-73); Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî Sünen, İman, 4, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, V/6-8); Ebu Abdullah Muhammed İbn Yeztd İbn Mâce, Sünen Mukaddime, 9. (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, I/24-25)

244 EBU DAVUD, a.g.e., Sünnet, 14, (V/55-56); Ebu Abdurrahman Ahmed İbn Şuayb en-Nesâi, Sünen, İman, 16, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, VIII/110); İbn Mâce, a.g.e., Mukaddime, 9 (1/22)

245 Abdulfettah KADİ, Esbâbü'n-Nüzûl-Daru'l-Mushaf, Kahire, tsz., s.180

246 Ahzab (33), 35

247 İbn Kesir, a.g.e., III/496

248 Razi, a.g.e., XXV/211-212

249 Bakara (2), 177

250 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, I/288

251 İZUTSU, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, s.94-95

252 Kemal et-Tarzî, el-İlmu ve'l-İman fi'l-İslâm, Menşûrât-ı Mecelletu'l-Hayat es-Sekâfiye, Kayrevan, 1975, s.246

253 Celal YILDIRIM, a.g.e., XII/6074-6075

254 Mücâdele (58), 22

255 Beyzavi, a.g.e., II/478; İbn Kesir, a.g.e., IV/352

256 Yazır, a.g.e., VII/4805

257 Talat KOÇYİĞİT, İsmail CERRAHOĞLU, Kur'ân-ı Kerim Meal ve Tefsiri, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1990, I/511

258 Bakara (2), 256

259 Nahl (16), 106

260 En'am (6), 125

[261] Hanifi ÖZCAN, Epistemolojik Açıdan İman, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1992, s.73

[262] HÖKELEKLİ, a.g.e., s.161

[263] ÖZCAN, a.g.e., S.71

[264] İbn Manzur, a.g.e., XIII/2

[265] İzutsu, Kur'ân'da Allah ve İnsan, s.131

[266] Zümer (39), 33

[267] İbn Kesir, a.g.e., IV/58-59

[268] Tahrim, (66), 12

[269] Beyzavi, a.g.e., II/508

[270] İbn Kesir, a.g.e., IV/450

[271] Zemahşeri, a.g.e., IV/613

[272] Kıyamet (75), 31

[273] Zemahşeri, a.g.e., IV/664

[274] İbn Kesir, a.g.e., IV/481

[275] Nesefi, a.g.e., IV/316

[276] BİLGİN, a.g.e., S.30-33

[277] PEKER, Din Psikolojisi, S.80

[278] Yusuf (12), 108

[279] İBN KESİR, a.g.e., II/514

[280] Yazır, 4/2934

[281] Sebe' (34/, 46

[282] Mevdudi, a.g.e., IV/478

[283] Seyyid Kutub, Fi Zilali'l-Kur'ân XXII/2914

[284] İZUTSU, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, S.168

[285] Ra'd (113), 3-4; Bkz., Nahl (16), 11-12; Rum (30), 21,24; Zümer (39), 42

[286] Nahl (16) 44; Yusuf (12), 2; Enbiya (21), 10; Zuhruf 1 (43), 3

[287] Beyzavi, a.g.e., I/501

288 Takiyyuddin Ahmed, IBN TEYMIYYE, İman Üzerine, Çev, Salih Uçan, Pınar Yayınları, İst., 1994, S.155

289 İBN TEYMİYYE, a.g.e., S.109

290 Bakara (2), 109

291 Neml (27), 14

292 Fâtır, (35), 28

293 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.301

294 PAZARLI, a.g.e., S.21; ÖZCAN, a.g.e., S.53; BİLGİN, a.g.e., S.39-43; Neda Armaner, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, M.E.B., İstanbul, 1967, S.34-43

295 BİLGİN, a.g.e., S. 38-39

296 Furkân (25), 57.

297 Furkân (25), 62

298 Müezzemmil (73), 19

299 Abese (80), 11-16

300 Bakara (2), 256

301 Mehmet Vehbi KONYALI, Hulasatu'l-Beyan, Üçdal Neşriyat, İst., tsz. XII/476; Zemahşeri, I/303

302 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, I/453

303 Yazır, a.g.e., II/861

304 BAYMUR, a.g.e., S.77

305 Günsel, KOPTAGEL-İLAL, Tıpsal Psikoloji, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1984, S.93

306 PAZARLI, a.g.e., S.22

307 ÖZCAN, a.g.e., S.54

308 BİLGİN, a.g.e., S.35-37

309 İZUTSU, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, S.96,208

310 DRAZ, a.g.e., S.24

311 İZUTSU, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, S.104

312 İBN MACE, a.g.e., Fiten 3, (II/1298-1299)

313 BUHARİ, a.g.e., Cenâiz, 1, (II/69); Libâs, 24(VII/43) İsti'zan, 30,(VII/137); MÜSLİM, a.g.e., Zekât, 32,(I/688); TIRMİZİ, a.g.e., İman, 18, (V/27)

314 İbn Manzur, a.g.e., I/289

315 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.166

316 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.166-168

317 Tevbe, (9), 24

318 Seyyid KUTUB, Fî Zılâli'l-Kur'ân, X/162

319 Al-i İmran (3), 31

320 Beyzavi, a.g.e., I/155-156

321 es-Sa'di, a.g.e., I/196

322 Bakara (2), 165

323 Beyzavi, a.g.e., I/98

324 Mâide (5), 54.

325 BUHARİ, a.g.e., İman, 9,(I/9-10); İkrah, 1,(VII/56)

326 BUHARİ, a.g.e., İman, 8,(I/9).

327 Maide (5), 55

328 Fetih (48), 29

329 İBN TEYMİYYE, a.g.e., S.101

330 Mâide (5), 81

331 Mücâdele (58), 22.

332 Mümtahine (60), 1.

333 Yazır, a.g.e., VII/4804

334 BİLGİN, a.g.e., S.281

335 BİLGİN, a.g.e., S.278

336 Bakara (2), 74; Nisâ(4), 77$ Haşr (59), 21

337 Nâziât (79), 26

338 Hicr (15), 77

339 BİLGİN, a.g.e., S.278-279

340 Nisâ (4), 131

341 Müminûn (23), 22

342 Şuâra, (26), 105

343 A'râf (7), 63

344 Müminûn (23), 31-32

345 Şuâra (26), 142-152

346 Ankebût (29) 16

347 Şuâra (26), 161-165; Hûd(11) 78; Hicr(15), 68-69

348 Şuara (26), 177

349 Şuara (26), 10, 11

350 Lütfullah CEBECİ, Kur'ân'a Göre Takva, Seha Neşriyat, İstanbul, 1988, s.72-73

351 CEBECİ, a.g.e., S.80

352 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.163

353 İbn Manzur, XII/293-295

354 Bakara (2), 131

355 Mevdudi, a.g.e., 1/91

356 Bakara (2), 112

357 Cinn (72), 14

358 Beyzavi I/82

359 İlhami Güler, Allah-İnsan İlişkisinin Ahlâki Boyutu, İslâmî Araştırmalar, C.5, Sayı 3, 1991, S.196

360 PEKER, Din Psikolojisi, s.47

361 Nisa(4), 65

362 İbn Kesir, a.g.e., I/532; Yazır, a.g.e., II/1385

363 Ahzâb (33), 36

364 Celal Yıldırım, a.g.e., IX/4706

365 Rum (30), 31

366 İbn Manzur, a.g.e., VII/26

367 Bakara (2), 139

368 Yazır, a.g.e. I/517

369 Mevdudi, a.g.e., I/341

370 Nisâ (4), 146

371 Zemahşeri, a.g.e., I/581; Beyzavi, a.g.e., I/245; Alusi, a.g.e., I/399

372 A'râf (7), 29

373 Zümer (39), 11

374 Zümer (39), 14

375 Mümin (40), 14

376 İbn Manzur, a.g.e., XIII/457

377 PAZARLI, a.g.e., S.14

378 Necip Taylan, İlim-Din İlişkileri Sahaları Sınırları, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, S.22

379 En'am (6), 75

380 Bakara (2), 4

381 Neml (27), 2-3

382 Lokman (31), 4

383 Secde (32), 24

384 Bakara (2), 117; Mâide (5), 50; Câsiye, (45), 4;20

385 Nesefi, a.g.e., I/14; Beyzavi, a.g.e., I/20

386 Fussilet (41). 33

387 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.160, 161

388 İBN TEYMİYYE, a.g.e., S. 143

389 Beyzavi, a.g.e., II/353

390 Fussilet (41), 33

391 Fussilet (41), 30

392 Beyzavi, a.g.e., II/353

393 Bakara (2), 133; 285; A'raf (7), 75

394 Al-i İmran (3), 81

395 Neml (27), 44

396 Bakara (2), 139, Al-i İmran (3), 84; Rad (13); Şûra (42), 15

397 Bakara (2), 136

398 Bakara (2), 14,8; Al-i İmran (3), 167; Mâide (5), 41; Fetih (48), 11, Hucurât (49), 14

399 Beyzavi, a.g.e, I/17-18; Alusi, a.g.e., I/111

400 BİLGİN, a.g.e., S.152

401 BİLGİN, a.g.e., S. 152

402 Mazharuddin SIDDIKI, Semavi Dinlerde İtikat ve Amel, Çev. Muhammed Han Kayani; Fikir Yayınları, İstanbul, 1991, S.45

403 İZUTSU, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, S.212-213

404 TAYLAN, İlim-Din İlişkileri Sahaları Sınırları, S.59

405 PEKER, Din Psikolojisi, S.46

406 İBN TEYMİYYE, a.g.e., S.144

407 İBN TEYMİYYE, a.g.e., S.173

408 ARMANER, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, S.46

409 ARMANER, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, S.47

410 İbn Kesir, a.g.e., I/43; Şevkani, a.g.e., I/35

411 Beyzavi, a.g.e., I/17; es-Sa'dî, a.g.e., I/41

412 Nesefi, a.g.e., I/13

413 Zemahşeri, a.g.e., I/39

414 Celal Kırca. Kur'ân ve Bilim, Marifet Yayınları, İst., 1996, s.242

415 Bakara (2), 3

416 Taberi, a.g.e., 1/101; İbn Kesir, a.g.e., I/43

417 Muhammed Fuad Abdulbaki, Mucemu'l-Müfehres-i El-Afazi'l-Kur'âni'l-Kerim, Çağrı Yayınları, İst., 1990, s.483-484

418 Mevdudi, Tefhimu'l-Kur'ân, V/379; II/141; IV/361

419 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, III/487

420 Ahzab (33), 22

421 Al-i İmran (3), 173

422 Mevdudi, a.g.e., VI/361

423 Beyzavi, a.g.e., I/190

424 Zemahşeri, a.g.e., I/442

425 Şevkani, a.g.e., I/400

426 Enfal (8), 2

427 İbn Kesir, a.g.e., II/297; Şevkani, a.g.e., II/285; Beyzavi, a.g.e., I/375; Nesefi, a.g.e., II/93

428 Fetih (48), 4

429 Beyzavi, a.g.e., II/407

430 KOPTAGEL-İLAL, a.g.e., S.403-405

431 Ahmed Muhammed CEMAL, Muhâdarât, fi's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Dârul-Fikr, Beyrut, 1974, s.45-46

432 Abdulfettah TABBARA, Ruhu'd-Dini'l-İslami, Daru'l-İlm-Melayin, Beyrut, 1973, S.174-175

433 Al-i İmran (3), 133-135

434 BEDRİ, a.g.e., S.73-75

435 BEDRİ, a.g.e., S.77

436 Dale Carnegie, Üzüntüyü Bırak Yaşamaya Bak, Terc. Ömer Rıza Doğrul, Tan Matbaası, İstanbul, 1959, S.155

437 CARNEGİE, a.g.e., S.159

438 Mikdat YALÇIN, İman ve Ahlâkın Hayatî Değerleri, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1981, S.35-36

439 PAZARLI, a.g.e., S.40; Celal Kırca, Kur'ân ve İnsan, s.28

440 Al-i İmran (3), 103

441 es-Sa'di, a.g.e., I/405

442 Zemahşeri, a.g.e., I/395

443 Zemahşeri, a.g.e., IV/366

444 Hucurat (49), 10

445 Beyzavi, a.g.e., I/316

446 Bakara (2), 157

447 Bakara (2), 163

448 Al-i İmran (3), 64

449 M. TAPLAMACIOĞLU, Din Sosyolojisi, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1963, S.81

450 Muhammed Hişam SULTAN, el-Akide ve'l Fikri'l-İslâmi, Dârul-Eman, Rabat, 1987, S.53

451 Enfâl (8), 63

452 Şevkâni, a.g.e., I/369; Beyzâvî, a.g.e., I/316; Konyalı; a.g.e., V/1926; Mevdudî, a.g.e., I/228; II/167; Ateş; Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 3/530

453 Peker, Din Psikolojisi, s.51-52

454 Mustafa Öcal, Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1990, s.73

455 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.263-265

456 A'raf (7), 180

457 Haşr (59), 24

458 Taha (20), 8

459 Beyzavi, a.g.e., I/368

460 Mevdudi, a.g.e., II/110-111

461 Leyl (92), 20.

462 A'la (87), 1.

463 el-İSFEHANİ, a.g.e., S.516

464 Hac (22), 255, Şûra (42), 4

465 Bakara (2), 255; Şûra (42), 4

466 Şûrâ (42)

467 EL-İSFEHANİ, a.g.e., S. 518

468 En'am (6), 100

469 Hucurât (49), 8

470 Fâtır (35), 38

471 EL-İSFEHANİ, a.g.e., S.514

472 En'am (6), 53

473 En'am (6), 58

474 EL-İSFEHANİ, a.g.e., S.333

475 İbrahim (14), 47

476 Neml, (27), 9.

477 Ebu Bekr Ahmed İbn Hüseyin Ali el-Beyhaki, Kitabu'l-Esma Ve's-Sıfat, Daru ihyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, tsz., s.33

478 Hadîd (57), 3.

479 Beyhaki, a.g.e., s.10-11

480 Muhammed b.Cerir et-TABERİ, Câmiu'l-Beyân-an Te'vili Ayi'l-Kur'ân, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984, XXVII/215

481 Hadîd (57), 3

482 ET-TABERİ, a.g.e., II/78

483 Bakara (2), 54; Haşr (59), 24

484 Bakara (2), 117, En'âm (6), 101

485 Al-i İmran (3), 9

486 Nisa (4), 140

487 İBN KESİR, a.g.e., IV/367; TABERİ, a.g.e., XXVIII/55

488 Haşr (59), 23

489 Ebu Abdullah Muhammed İbn İsmail el-Buhârî, es-Sahih, Tevhid, 22, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, VIII/175)

490 Beyhaki, a.g.e., s.31-32

491 İhlâs (112), 1.

492 Alâk (96), 3.

493 İnfitâr (82), 5-8

494 Ebu Abdullah Muhammed İbn Yezîd, İbn Mâce, Sünen, Zühd, 35, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, II/1437)

495 Enbiya (2), 23

496 Burûc (85), 16

497 Hûd (11), 107

498 İBN KESİR, a.g.e., III/546

499 Sebe' (34), 26

500 A'râf (7), 89

501 Yusuf (12), 101

502 En'am (6), 95

503 ŞEVKANİ, a.g.e., II/143

504 En'am (6), 96

505 Yusuf (12), 21

506 Bakara (2), 267; İbrahim (14), 8; Lokman (31), 12,26; Fâtır (35), 15

507 Muhammed (47), 38

508 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.542

509 A'râf (7), 155

510 Ra'd (13), 6; Fussilet (41), 43

511 Necm (53), 32

512 En'am (6), 102

513 Müminûn, (23), 14

514 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.204

515 Lokman (31), 34

516 İbn Manzur, III/156

517 Burûc, (85), 4-8

518 Tîn (95), 8.

519 Hûd (11), 45

520 A'raf (7), 87; Yunus (10), 109; Yusuf (12), 80.

521 En'am (6), 114

522 Nur (24), 35

523 Şûrâ (26), 62

524 Tâhâ (20), 11

525 Mümin (40), 65

526 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.179

527 Metin YURDAGÜR, Allah'ın Sıfatları, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, S.93

528 BUHARİ, a.g.e., Teheccüd, 1. (II-42), Daavât, 10 (VII-148); Müslim, a.g.e., Salâtü'l-Müsâfirîn, 26 (I/532-533)

529 Hûd (II), 57; Sebe (34) 21, Şûrâ (26), 26.

530 YAZIR, a.g.e., III-/1946

531 En'am (6), 57

532 Kasas (28), 88

533 En'am (6), 37

534 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.394

535 Bakara (2), 186

536 Beyhaki, a.g.e., s.61

537 En'am (6), 18, 61

538 Nisâ (4), 34

539 Zümer (39), 36

540 İBN KESİR, a.g.e., IV/76

541 Mümin (40), 3

542 TABERİ, a.g.e., XXVIII/54

543 Haşr (59), 23; Cum'a (62), 1.

544 Zâriyât (51), 58

545 Şûrâ (26), 19

546 Lokman (31), 126

547 Fâtiha (1), 3.

548 Mümin (40), 16

549 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.702

550 Hûd (11), 73

551 Cin, (72), 28

552 Bakara (2), 186

553 A'raf (7), 128

554 Rum (30), 50

555 İBN KESİR, a.g.e., IV/148

556 Duhân (44), 3

557 Zâriyât (51), 47

558 Zâriyât (51), 58

559 Nisâ (4), 85

560 İBN KESİR, a.g.e., IV/366

561 İBN KESİR, a.g.e., IV/366

562 TABERİ, a.g.e., XXVIII/55

563 Mâide (5), 48; Haşr (59) 23

564 TABERİ, a.g.e., XXVIII/56

565 Haşr (59), 23

566 İBN KESİR, a.g.e., IV/367

567 Haşr (59), 24

568 Nur, (24), 25

569 İBN KESİR, a.g.e., III/300

570 YAZIR, a.g.e., V/3516

571 Nisâ, (4), 45

572 Furkân (25), 58

573 Saffat (37), 5

574 Zümer (39), 7

575 Müzzemmil (73), 9

576 Bakara (2), 143; Tevbe (9)

577 Beyhaki, a.g.e., s.50

578 A'râf (7), 156

579 İsra (17), 110

580 Mümin (40), 15

581 Nisâ (4), 11; Hûd (11), 93; Ahzâb (33), 52

582 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s. 350

583 MÜSLİM, a.g.e., Mesâcid, 26, (1/415); Süleyman İbn el-Eş'as, Ebu Dâvud, Sünen Vitr, 25; (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, II/176)

584 Enbiya (21), 9

585 Al-i İmran (3), 152; Ahzâb (33), 22

586 Fetih (48), 27

587 Zümer (39), 74

588 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.422

589 İhlâs (112), 2.

590 Yunus, (10), 61

591 Teğabun (64), 17

592 Bakara (2), 196

593 Al-i İmran (3), 11

594 Nasr (110), 3

595 Bakara (2), 37, 54, 128, 160; Tevbe (9), 104, 118, Nisâ (4), 16,64; Hucurât (49), 12

596 Nûr (24), 10

597 ŞEVKANİ, a.g.e., II/125

598 A'râf (7), 155; Sebe (34), 41

599 Şûrâ (42), 9

600 Muhammed (47), 11

601 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.815

602 Hicr, (15), 23

603 Enbiyâ (21), 89

604 Sa'd (38), 9. Âl-i İmran (3), 8

605 YURDAGÜR, a.g.e., S.77

606 Burûc, (85), 14

607 Hûd (11), 90

608 Al-i İmran (3), 4; Mâide (5), 95; İbrahim (14), 47; Zümer (39), 37

609 Sebe' (32), 22

610 Bakara (2), 251

611 Bakara (2) 105.

612 Beyhaki, a.g.e., 93-94

613 Meâric (70), 3

614 Tekvir (81), 20

615 Hadîd (56), 3

616 Yasin (36), 5

617 Zümer (39), 1

618 Fussilet (41), 2

619 Hakka (69), 43; Bkz. Gafir (40), 2; Casiye (45), 2; Ahkaf (46), 2; Vâkıa (56), 80; Duhan (44), 3; Furkan (25), 6; Talak (65), 5

620 Al-i imran (3), 199

621 Al-i imran (3), 53

622 Nisa (4), 162

623 Bakara (2), 136

624 Bakara (2), 4; Maide (5), 59

625 Al-i imran (3), 59

626 İbn Kesir, a.g.e., I/387

627 Beyzavi, a.g.e., I/168

628 Beyzavi, a.g.e., I/557

629 İbn Kesir, a.g.e., II/608

630 Zemahşeri, a.g.e., II/635

631 Nahl (16), 102

632 Beyzavi, a.g.e., I/426

633 Nesefi, a.g.e., II/151

634 A'raf, (7), 3

635 Enfal (8), 41; Bkz. A'raf (7), 157; Zümer (39), 55; Hadid (57), 25

636 Furkan (25), 32

637 Beyzavi, a.g.e., II/130

638 Zemahşeri, a.g.e., III/378

639 Zuhruf (43), 31

640 Özcan Köknel, Psikiyatri; Nobel Tıp Kitabevi, İst. 1989, s.75

641 Clifford T. Morgan, Psikolojiye Giriş, Çev. Heyet, H.Ü. Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1995, s.326

642 Bakara (2), 90

643 Bakara (2), 170

644 Muhammed Abdulazim ez-Zerkani, Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'ân, Daru İhya'il-Kutubi'l-Arabi, Karihe, tsz, I/63

645 Şura (42), 51

646 Beyzavi, a.g.e., II/367

647 Mevdudi, a.g.e., V/238

648 Mevdudi, a.g.e., V/238

649 İbn Kesir, a.g.e., IV/131

650 Beyzavi, a.g.e., II/367

651 Necm (53), 1-11

652 Mevdudi, a.g.e., VI/1518

653 Bakara (2), 97

654 Zemahşeri, a.g.e., I/169

655 Bakara (2), 177

656 Al-i İmran (3), 84

657 Nisâ (4), 136

658 Bakara (2), 136

659 Bakara (2), 285

660 H. Fikret KANAT; Pedagoji Tarihi, *İstanbul*, 1948, I/436

661 MUTAHHARİ, Gaybî Yardımlar, s.103

662 Nahl (16), 78

663 Mevdudi, a.g.e., III/43

664 Beyzavi, a.g.e., I/522

665 MUTAHHARİ, Gaybî Yardımlar, s. 103-105

666 A'râf (7), 157

667 Yâsîn (36), 6

668 Nahl (16), 36

669 Muhammed KUTUB, Tevhid, Çev. Nurettin Yıldız, Risale Yayınları, İst., 1990, s. 261

670 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, III/360

671 A'râf (7), 59, 65, 72, 85

672 Enbiyâ (21), 25

673 CÜCELOĞLU, a.g.e., s.404

674 Baymur, a.g.e., 253

675 ÖZTABAĞ, a.g.e., 174

676 BAYMUR, a.g.e., 253

677 KOPTAGEL-İLAL, a.g.e., 275

678 ÖZTABAĞ, a.g.e., 174

679 KOPTAGEL-İLAL, a.g.e., 282

680 Kalem (68), 4

681 Mevdudi, a.g.e., VI/393

682 Yazır, a.g.e., VIII/5268

683 Ahzâb (33), 21

684 Mümtehine (60), 4

685 Mümtehine (60), 6

686 Sabuni, a.g.e., III/363

687 Habil Şentürk, Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı, s.22

688 Bakara (2), 232

689 Al-i İmran (3), 114

690 Ahzâb (33), 21

691 ARVASİ, a.g.e., s.45

692 Süleyman ULUDAĞ, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1989, s.63

693 Kamer (54) 1

694 Meâric (70), 6-7

695 Zemahşeri, a.g.e., IV/609; İbn Kesir, a.g.e., IV/448; Beyzavi, a.g.e., II/526

696 Sabuni, a.g.e., III/443

697 Necm (53), 57

698 Muhammed KUTUB, Kur'ân Araştırmaları, Çev. Akif Nuri, Fikir Yayınları, İstanbul, 1981, I/91,95

699 ULUDAĞ, a.g.e., s.64

700 Hüseyin Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, Ajans Türk Matbaası, Ankara, tsz, s.77

701 Mehmet S.AYDIN, a.g.e., s.238

702 Câsiye (45), 21

703 Seyyid Kutub, fi-Zilali'l-Kur'ân XXV/3230

704 Mevdudi, a.g.e., V/307

705 Halis AYHAN, Din Eğitimi ve Öğretimi, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1984, s.141

706 Kasas (28), 60

707 Beyzavi, a.g.e., II/197

708 BEDİÜZZAMAN, Lem'alar, Yeni Asya Neşriyat, İst. 1990, s.15

709 Necati ÖNER, Stres ve Dini İnanç, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1985, s.16-17

710 Mehmet S. Aydın, a.g.e., s.229-230

711 ÖNER, a.g.e., s.31

712 BEDİÜZZAMAN, Şualar, s.15

713 Bakara (2), 62

[714] Razi, a.g.e., III/113

[715] ATEŞ, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, II/21

[716] Al-i İmran (3), 13

[717] MÜSLİM, a.g.e., Kitâbu'z-Zühd, 64

[718] Mülk (67), 31

[719] Bakara (2), 155

[720] İbn Kesir, a.g.e., I/203

[721] Sebe; (34), 8

[722] Seyyid KUTUB, Fî Zılâli'l-Kur'ân, XXII/64

[723] Müminûn (23), 115

[724] Necm (53), 38-40

[725] Beyzavi, a.g.e., II/442

[726] İbn Kesir, a.g.e., IV/276

[727] Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, IX/133

[728] Seyyid Kutub, Fî Zılâli'l-Kur'ân, I/42

[729] Said HAVVA, el-İslâm, Daru'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1981, s.807

[730] Rum (30), 7

[731] Mevdudi, a.g.e., IV/251

[732] Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, VII/8

[733] Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, IV/77

[734] Bakara (2), 285

[735] Lütfullah CEBECİ, Kur'ân'da Şer Problemi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1985, S.170

[736] Süleyman ATEŞ, İnsan ve İnsanüstü Ruh, Melek, Cin, İnsan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979, S.30

[737] AYHAN, a.g.e., S.144; Seyyit SABIK, Ayet ve Hadislerle İslam Akaidi Çev. İbrahim Sarmış, Hibaş Yayınları, Konya, 1981, 128

[738] Tirmizî, Tefsir, 3

[739] Enfal (8), 11-12

740 Beyzavi, a.g.e., I/377

741 Kâf (50), 16-18

742 Alûsî, a.g.e., XXVI/179

743 İnfitâr (82), 10-12

744 Mevdudi, a.g.e., VII/58

745 Seyyid Kutub, Fi Zılali'l, VII/58

746 Zuhruf (43), 79-80

747 ATAY, a.g.e., S.64-65

748 Şerafettin GÖLCÜK, İslam Akaidi, Esra Yayınları, Konya, 1994, S.175

749 GÖLCÜK, a.g.e., S.177

750 AKSEKİ, İslâm Fıtrî Tabiî Umumî Bir Dindir, S.340

751 Ra'd (13),11

752 Ankebût (29), 40

753 İnsan (76), 3

754 Kehf (18), 29

755 Rûm (30) 41

756 Şûrâ, (42), 20

757 Nisâ (4), 110-111

758 Bediüzzaman Said Nursî, Sözler, Sözler Yayınevi, İstanbul, 1990, S.432

759 Kasas (28), 68

760 Burûc (85), 16

761 Enbiyâ (21), 23

762 Hadîd (57), 22; Bkz. En'am (6), 59; Al-i İmran (3), 26-154; Hicr (15), 21; Talâk (65), 3; Kamer (54), 49; İbrahim (14), 4; Yâsîn (36), 82

763 Mustafa SABRİ, Mevkıfu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kâhire, 1352, S.225

764 TABBARA, a.g.e., S.157

765 Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, El-Beyhaki, el-Kazâ ve'l-Kader, ve'r-

Reddü alâ men Yahteccü bi'l-Kader, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyyet, Beyrut, 1989, S.39

766 Hadîd (57), 22-23

767 Celal Yıldırım, a.g.e., XII/6031

768 Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, II/221

769 Tevbe (9), 51

770 Abdulkerim EL-HATİP, el-Kazâ ve'l-Kader Beyne'l-Felsefe ve'd Dîn, Dârul-Marife, Beyrut, tsz. S.229

771 BEYHAKİ, el-Kaza ve'l-Kader, S.38-39

772 A'raf (7), 43

773 Hadîd (57), 22-23

774 Mevdudi, a.g.e., VI/127

775 Beyzavi, a.g.e., II/471

776 İbn Kesir, a.g.e., IV/336

777 Tegâbun (64), 11.

778 KIRCA, Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri, s.111

779 Seyyid KUTUB, Fî Zılâli'l-Kur'ân, XXVII/175-176

780 ATEŞ, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, IX/276

781 BEYHAKİ, el-Kaza ve'l Kader, s,35

782 Talâk (65), 3

783 Hûd (11), 123

784 İbn Manzur, a.g.e., V/144

785 Ebu Ceyb, a.g.e., s.320-321

786 ez-Zemahşehri, esasu'l-Belağa, s.546

787 Kılavuz, a.g.e., s.40

788 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.637

789 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.637

790 BEYZAVİ, a.g.e., I/443

791 Abdulkerim ZEYDAN, Usûlüd-Da've, Matbaatu's-Selman el Azamî, Bağdat, 1972, S.22

792 Toshihiko İZUTSU, Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, tsz. S.193

793 Neml (27), 14

794 Razi, a.g.e., XXIV/184

795 Mümin (40), 56

796 Abdulkadir Ahmed ATTA, Hâzâ Halâlun ve Hâzâ Harâmun, Dâru İhyâi't-Turâsi'l Arabî, Kâhire, 1975, S.53

797 Bakara (2), 34, A'râf (7), 12-21

798 İBN KESİR, a.g.e., I/81

799 Zuhruf (43), 51

800 Nâziât (79), 17-25

801 Kasas (22), 38

802 Şuarâ (26), 29

803 Bakara (2), 258

804 Fussilet (41), 15

805 Razi, a.g.e., XXVII/112-113

806 A'râf (7), 75-76

807 Şuarâ (26), 111

808 Nûh, (71), 7

809 Bakara (2), 13

810 En'am (6), 54

811 En'am (6), 52; Kehf (18), 28

812 TABERİ, a.g.e., XV/234-235

813 Müddessir (74), 11-26

814 Zuhruf (43), 31

815 İBN KESİR, a.g.e., IV/137

816 Bakara (2), 87

817 Furkân (25), 21

818 BEDEVİ, a.g.e., S.165

819 İsrâ (17), 90-93

820 Mümin (40), 81-76

821 BUHARİ, a.g.e., Tevhid, 36, (VII/200); MÜSLİM, a.g.e., İman, 39, (I/93); Ebu İsa Muhammed İbn İsa İbn Sevre et-Tirmizî, Sünen, Birr, 61, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, IV/360-361)

822 MÜSLİM, a.g.e., İman, 49, (I/93)

823 Arâf (7), 146

824 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.208

825 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.796

826 ŞEVKANİ, a.g.e., V/8

827 İZUTSU, Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar, S.191

828 Bakara (2), 145

829 Rûm (30), 29

830 Bakara (2), 120

831 Câsiye (45), 23.

832 Furkân (25), 43

833 Yazır, a.g.e., V/3589-3590

834 el-Alûsî, a.g.e., XIX/24

835 ZEMAHŞERİ, a.g.e., III, 282

836 İBN KESİR, a.g.e., III/332

837 Mâide (5), 48

838 Sâd, (38), 26

839 A'râf (7), 176

840 Muhammed Hüseyin TABATABAI, el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Tahran, 1397, VIII/348

841 EL-İSFEHANİ, a.g.e., s.221

842 KILIÇ, a.g.e., S.83

843 BEDEVİ, a.g.e., S.164

844 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.209

845 İbn Manzur, a.g.e., III/148

846 Razi, a.g.e., III/255-263

847 EL-MEYDANI, Sırâ Mea'l-Mülâhide Hatte'l-Azm, S.393; ULUTÜRK, Kur'ân-ı Kerim'e Göre İnkâr Amilleri, S.224

848 EL-MEYDANI, el-Ahlâku'l-İslâmiyye ve Üsüsühâ, I/789

849 Bakara, (2), 146

850 Bakara, (2), 109

851 Beyzavi, a.g.e., I/81

852 Yazır, a.g.e., I/417

853 Bakara (2), 89

854 BUHARI, a.g.e., Tefsir, 6, (V/148-148)

855 İBN KESİR, a.g.e:, I/200

856 Kırca, Kur'ân'ı Kerim'de Fen Bilimleri, s.212-213

857 BEDEVI, a.g.e., S.164-165

858 İsra (17), 90-93

859 Hûd (11), 59

860 İbrahim (14), 15

861 Müddessir (14), 16

862 Seyyid Kutub, Fi-Zilali'l-Kur'ân, XXIX/3757

863 Razi, a.g.e., XXX/199-200

864 Kâf (50), 23-26

865 Nûh (71), 7

866 İsfehani, a.g.e., s.653

867 İbrahim (14), 32-34

868 Nahl, (10), 78-83

869 Beyzavi, a.g.e., I/553-554

870 İsra, (17), 66-67

871 Ankebût (29), 65-66

872 Rûm (30), 33-34

873 Hûd (11), 9-11; İsra (17), 27; Zümer (39), 8

874 İZUTSU, Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar, S.168

875 Kırca, Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri, s.205-206

876 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, V/129-130

877 EL-MEYDANI, el-Ahlâku'l-İslamiyye ve Üsüsühâ, I/390

878 Sabuni, a.g.e., II/154

879 İbn Manzur, a.g.e., XI/428

880 Enbiya, (21), 37

881 Al-i İmran (3), 191; A'râf (7), 176; Yunus (10), 24; Ra'd (13), 3.

882 İsrâ (17), 11.

883 BEHEŞTİ, MUTAHHARI, Kur'ân'da İnsan, s.22

884 Murtaza MUTAHHARİ, Toplum ve Tarihte Hak-Batıl, Sena Basım, Konya, 1991, s.119

885 Enbiya, (21), 36-38

886 Münâfikûn, (23), 9

887 Kıyâmet (75), 20-21

888 İnsan (76), 26

889 İsrâ (17), 19

890 Hûd (11), 116

891 Sabuni, a.g.e., II/36

892 Yazır, a.g.e., IV/2836

893 İsrâ (17), 16

894 Kasas (28), 78-79

895 Hümeze (104), 1-4

896 ALTINTAŞ, a.g.e., S.171

897 ALUSI, a.g.e., II/100

898 EL-İSFEHANI, a.g.e., s.472

899 Yunus (10), 66

900 Necm (53), 28

901 Mevdudi, a.g.e., VI/25

902 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, IX/123

903 Bakara (2), 11; Yunus (10), 68, En'am (6), 57.

904 Rum (30), 29

905 Toshihiko İZUTSU, Kur'ân'da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman ATEŞ, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz., S.57.

906 En'âm, (6), 116

907 En'âm, (6), 148.

908 İBN KESİR, a.g.e., III/441.

909 Mevdudi, a.g.e., I/481

910 Sabuni, a.g.e., I/414

911 İBN MANZUR, a.g.e., X/451

912 EL-ISFEHANI, a.g.e., s.388.

913 Ankebût, (29), 61, 63; Lokman (31), 25; Zümer (39), 38; Zuhruf (43), 9, 87.

914 KILIÇ, a.g.e., S.66

915 Hûd (11), 62.

916 Razi, a.g.e., XVIII/19

917 Hûd (11), 110

918 İbrahim (14), 9.

919 Şûrâ, (42), 14.

920 Mevdudi, a.g.e., II/509; Bkz, II/380; Yazır, a.g.e., IV/2829; Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, VII/18

921 ALUSI, a.g.e., XIV/68.

922 Hûd (11), 50.

923 Şuarâ, (26), 36.

924 Suad YILDIRIM, Kur'ân'da Ulûhiyyet, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987, S.287.

925 İbrahim (14), 9.

926 Suad Yıldırım, a.g.e., S.287

927 Süleyman ATEŞ, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, V/307

928 EL-İSFEHANI, a.g.e., s.543.

929 Bediüzzaman Said Nursî, Şuâlar, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1991, S.13

930 Ra'd (13), 3-4.

931 Al-i İmran (3), 190-191

932 Muhammed (47), 36.

933 BEDİÜZZAMAN, Şuâlar, S.168.

934 A'raf (7), 146.

935 A'raf (7), 179.

936 Yazır, a.g.e., IV/2338

937 Yunus, (10), 7-8

938 Seyyid Kutub, fi-Zılali'l-Kur'ân XI/1767

939 Nahl (16), 108.

940 Sabuni, a.g.e., II/114

941 Enbiya (21), 1.

942 Yâsîn (36), 6.

943 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, VII/335

944 ULUTÜRK, Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor? S.275; Kur'ân-ı Kerim'e Göre İnkâr Amilleri, S.225; Altıntaş, a.g.e., S.202

945 Sabuni, a.g.e., III/226

946 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, VIII/489-490

947 Mevdudi, a.g.e., V/394

948 Beyzavi, a.g.e., I/412

949 Fetih (48), 26.

950 İZUTSU, Kur'ân'da Allah ve İnsan, S.193

951 En'am (6), 111.

952 Bakara (2), 118.

953 Yazır, a.g.e., I/480

954 İbn Manzur, a.g.e., XI/129

955 Günsel KOPTAGEL-İLAL, Tıpsal Psikoloji, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1984, S.78.

956 ÖZTABAĞ, a.g.e., S.60

957 Razi, a.g.e., XX/27

958 BEYZAVİ, a.g.e., I/665.

959 İbn Manzur, a.g.e., IV/116

960 Zuhruf (43), 20.

961 Seyyid Kutub, fi-Zılali'l-Kur'ân, XXV/3181

962 En'âm (6), 108.

963 Nahl (16), 35

964 S. Ahmed ARVASİ, Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz, Burak Yayınevi, İstanbul, tsz., S.64-65

965 ARVASİ, a.g.e., S. 67-68.

966 Mehmet ALAGAŞ, 20. Yüzyılda Tevhid ve Şirk, İnsan Dergisi Yayınları, İzmir, 1993, S.31

967 Mâide (5), 59; A'raf (7), 102; Tevbe (9), 8.

968 A'raf (7), 187; Yusuf (12), 21; Rum (30), 6; Sebe (34), 28.

969 Bakara (2), 243; A'raf (7), 17; Yusuf (12), 38; Mümin (40), 61.

970 Yusuf (12), 103; Ra'd (13), 1; İsra (17), 89.

971 İsrâ (17), 88.

972 Saffât (37), 71.

973 Yusuf (12), 103.

974 Ra'd (13), 1

975 En'âm (6), 116.

976 RAZI, a.g.e., XIII/171

977 Beyzavi, a.g.e., I/318

978 Şevkani, a.g.e., II/155

979 Mustafa Armağan, Gelenek, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, S.19

980 Lokman (31), 21.

981 İbn Kesir, a.g.e., III/458

982 Şevkani, a.g.e., IV/241

983 Bakara (2), 170.

984 Zemahşeri, a.g.e., I/213

985 es-Sa'di, a.g.e., I/99-100

986 Zuhruf (43), 22-24.

987 A'râf (7), 173.

988 Şuarâ (26), 70-77.

989 Rene GUENON, Egemenliğin ve Çağın Alametleri, Çev. M.Kanık; İz Yayıncılık, İstanbul, 1990

990 Zahid AKSU, Hukûkî Ayetler, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1983, S.34-41

991 Fâtır (35), 40.

992 Necm (53), 19-20-23.

993 Sebe' (34), 43.

994 Bakara (2), 217.

995 Şuarâ (26), 116.

996 Şuarâ (26), 216.

997 Enbiyâ (21), 66-68

998 Meryem (19), 46

999 BEYZAVI, a.g.e., II/33.

1000 A'râf (7), 88.

1001 Beyzavi, a.g.e., I/349

1002 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, III/368

1003 Yunus (10), 83

1004 Şuarâ, (26), 49.

1005 Mevdudi, a.g.e., IV/23

1006 Burûc, (84), 1-10.

1007 Beyzavi, a.g.e., II/585

1008 En'âm (6), 10, Mutaffifîn (83), 29; Hümeze (104), 1-2.

1009 Saffât (37), 35-36.

1010 İbnu'l-Esîr Ebu'l-Hasan Ali, el-Kâmi'l-fi't-Tarih, Beyrut, 1385 II/63-68, 88

1011 Şevki, Saka, Kur'ân'ı Kerim'in Davet Metodu, Seha Neşriyat, İstanbul, tsz. S.33

1012 Hac (22), 39-40

1013 Seyyid Kutub, fi Zılali'l-Kur'ân II/190-191

1014 Bakara (2), 193

1015 Enfâl (8), 39-40.

1016 Nesefi, a.g.e., II/103

1017 İsmail Farukî, İslâm, Çev. Osman Tunç, Risale Yayınları, İstanbul, 1987, s.36.

1018 BAYMUR, a.g.e., S.287.

1019 İbn Mace, a.g.e., Fiten, 9, (II/1304); Ebu Davud, Fiten, 1, (IV/451)

1020 Tâhâ, (20), 79.

1021 Beyzavi, a.g.e., II/54

1022 Zemahşeri, a.g.e., III/78

1023 Sebe (34), 33.

1024 Saffât (37), 25-31.

1025 Ahzâb (33), 66-68.

1026 A'râf (7), 38.

1027 İsrâ (17), 71.

1028 İbrahim (14), 21.

1029 ZEMAHŞERI, a.g.e., II/275

1030 İBN KESİR, a.g.e., III/527

1031 EL-MEYDANI, Sırâ, Mea'l-Mülâhide Hatte'l-Azm, s.388; el-Akîdetü'l-İslâmiyye, I/378.

1032 İsrâ (17), 23-24.

1033 Nisâ (4),.64; Nur(24), 63; Hucurat (49), 2-3

1034 Mâide (5), 116.

1035 Mevdudi, a.g.e., I/429

1036 Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdurrahman Dârimî, Sünen, Rikâk, 68, (Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, S.626-627)

1037 Tevbe (9), 30.

1038 Mevdudi, a.g.e., II/207

1039 Tevbe (9), 31.

1040 Zuhruf (43), 19-20; Sebe (34) 40.

1041 En'âm (6), 100; Saffât (37), 158-159

1042 Nuh (71), 23.

1043 İBN KESİR, a.g.e., IV/455.

1044 Kırca, Kur'ân'ı Kerim'de Fen Bilimleri, s.198-199

1045 Nahl, (16), 99

1046 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, III/24

1047 Suat Yıldırım, Kur'ân'da Ulûhiyet, S.293

1048 Neml (27), 24.

1049 A'râf (7), 16-17

1050 BEYZAVI, a.g.e., I/333-334.

1051 Nisâ (4), 119.

1052 EBU DAVUD, a.g.e., Savm, 79 (II/835); İbn Hanbel, a.g.e., (III/156)

1053 Mehmed TEVFİK, Ruhî Bunalımlar ve İslam Ruhiyatı, Güven Matbaası, Ankara, 1985, 117-120.

1054 Rum (30), 30.

1055 Hz. Mahmud ÇAMDİBİ; Din Eğitimine Giriş, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1989, S.31-32

1056 BEDRI, a.g.e., S.94

1057 Haşr (59), 19.

1058 Muhiddin BAĞÇECİ, Ruhun Muhtaç Olduğu Şey İmandır, E.Ü.İ.F.D., S.4, Kayseri. 1987, S.194-195

1059 Al-i İmran (3), 14

1060 Yazır, a.g.e.,, II/1052

1061 Ferid KAM, Dini Felsefî Sohbetler, D.İ.B. Yayınları, Ankara, tsz., S.50-51

1062 Al-i İmran (3), 151.

1063 PEKER, Din Psikolojisi, S.165.

1064 Necati ÖNER, Stres ve Dini İnanç, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1985, S.15-17

1065 Burhanettin CANATAN, İslâmiyette Ruh Sağlığı, Canatan Yayınları, Konya, tsz. S.88

1066 Tevbe (9), 45

1067 Beyzavi, a.g.e., I/406

1068 Nesefi, a.g.e., I/11; Zemahşeri, a.g.e., I/34; Alusi, a.g.e., I/106

1069 Beyzavi, a.g.e., I/16

1070 TEVFİK, a.g.e., S.272.

1071 HÖKELEKLİ, a.g.e., S.112

1072 ÖNER, a.g.e., S.35

1073 ÖNER, a.g.e., S.36

1074 BAĞÇECİ, a.g.e., S.196

1075 En'am (6), 81-82

1076 İbn Kesir, a.g.e., II/158

1077 Muhammed KUTUB, Tevhid, S.167

1078 Zümer (39), 29.

1079 İbn Kesir a.g.e., IV/57

1080 Mevdudi, a.g.e., V/104

1081 Beled (90), 4

1082 EL-İSFEHANI, a.g.e., s.609.

1083 Ahmed Mustafa el-Merâğî, Tefsîru'l-Merâğî, Mektebetu Mustafa el

Bâbî, Mısır, 1963, I/51.

1084 RAZI, a.g.e., III/137.

1085 Zümer (39), 22.

1086 Taberî, a.g.e., XXIII/209.

1087 ALUSI, a.g.e., XXIII/257.

1088 En'âm (6) 125.

1089 EL-İSFEHANI, a.g.e., s.444.

1090 MERAĞİ, a.g.e., VIII/25.

1091 Beyzavi, a.g.e., I/320

1092 Yazır, a.g.e., III/2050

1093 ALUSI, a.g.e., VIII/22.

1094 Hac (22), 31.

1095 Nesefî, a.g.e., III/101

1096 Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, III/233-234

1097 Nur (24), 39-40.

1098 Yazır, a.g.e., V/3527

1099 EL-İSFEHANI, a.g.e., s.765.

1100 İZUTSU, Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar, s.238.

1101 Mitat Enç, Ruh Sağlığı Bilgisi, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İst., 1976 s.32

1102 İbn Manzur, a.g.e., XIV/302

1103 Tevbe (9), 101.

1104 Bakara (2), 9.

1105 Bakara (2), 14.

1106 Yazır, a.g.e., I/237-238.

1107 Mâûn (107), 4-6.

1108 Nesefi, a.g.e., IV/379

1109 Zemahşeri, a.g.e., IV/805

1110 Beyzavi, a.g.e., II/625

1111 Mevdudi, a.g.e., I/42

1112 Nur (24) 61; Fetih (48), 7; Bakara (2), 184.

1113 Bakara (2), 10; Mâide (5), 52

1114 Beyzavi, a.g.e., I/26

1115 Bakara (2), 10.

1116 Râzî, a.g.e., II/71.

1117 Muhammed Hüseyin FADLULLAH, Min Vahyi'l-Kur'ân, Çev. Mehmet Yolcu, Akademi Yayınları, İstanbul, 1990, s.I/80-81.

1118 Nisâ (4), 143.

1119 İBN KESİR, a.g.e., I/582.

1120 İbn Manzur, a.g.e., I-384

1121 Râzî, a.g.e., XI/86.

1122 Nesâî, a.g.e., İman, 31, (VIII/124).

1123 Bakara (2), 38.

1124 Tevbe (9), 56-57.

1125 ALUSI, a.g.e., X/119.

1126 Ahzâb (33), 19.

1127 TABERI, a.g.e., XXI/140.

1128 TABERI, a.g.e., XXI/140-141.

1129 Haşr (59), 14.

1130 Münâfikûn (63), 4.

1131 Münâfikûn (63), 5.

1132 Beyzavi, a.g.e., II/496

1133 Seyyid Kutub, Fi Zılali'l-Kur'ân, XXVIII/3579

1134 Bakarâ (2), 206.

1135 Alusi, a.g.e., II/96

1136 Nisa (4), 141

1137 FADLULLAH, a.g.e., VII/314.

1138 Tevbe (9), 75-76

1139 Sabuni, a.g.e., I/551

1140 Beyzavi, a.g.e., I/414

1141 HİKMETYAR, a.g.e., s.111.

1142 Münâfikûn (63), 4.

1143 ALUSI, a.g.e., XXVIII/111.

1144 EL-MEYDANI, el Ahlâku'l-İslâmiyye ve Üsüsühâ, I/573.

1145 ALUSI, a.g.e., X/130.

1146 İBNU'L-ESIR, a.g.e., II/135.

1147 Bakara (2), 14.

1148 Tevbe (9), 65.

1149 Zemahşeri, a.g.e., I/66

1150 Münâfikûn (63), 1.

1151 Bkz. Zemahşeri, a.g.e., IV/538

1152 Tevbe (9), 107; Bkz. Tevbe (9), 42.

1153 Seyyid KUTUB, Fî Zılâli'l-Kur'ân, I/47.

1154 Râzî, a.g.e., II/73.

1155 Tevbe (9), 67.

1156 Beyzavi, a.g.e., I/411

1157 Bakara (2), 11-12

1158 Nur (24), 19

BİBLİYOĞRAFYA

1. ABDULBAKİ, Muhammed Fuad, Mecumu'l-Mufehres li Elfazi'l Kur'ani'l-Kerim, Çağrı Yayınları, İst., 1990
2. AKSU, Zahid, Hukuki Ayetler; Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1993
3. AKSEKİ, A. Hamdi, İslam, Fıtri Tabii ve Umumi Bir Din'dir, Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatından, İstanbul, tsz.
4. ALAGAŞ, Mehmed, 20 Yüzyılda Tevhid ve Şirk, İnsan Dergisi Yayınları, İzmir, 1993
5. ALTINTAŞ, Ramazan, Kur'ân'da Hidayet ve Dalalet, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995
6. ALUSİ, Şihabuddin Mahmud, Ruhu'l-Maani fi Tefsiri'l Kur'ani'l-Azim, Daru İhyai't Turasi'l-Arabi, Beyrut, tsz.
7. ARGYLE, M., Dinin Yedi Psikolojik Temeli, Çev. Mehmet Dağ, Eğitim Hareketleri, s. 272, 1978
8. ARMANER, Neda, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967
9. ARVASİ, S.Ahmed, Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz, Burak Yayınevi, İstanbul, tsz.
10. ARMAĞAN, Mustafa, Gelenek, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992
11. ARSLAN, Ahmet, Felsefeye Giriş, Vadi Yayınları, Ankara, 1984.
12. ATEŞ, Süleyman, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998.
13. ATEŞ, Süleyman, İnsan ve İnsan Üstü Ruh, Melek, Cin, İnsan, Dergah Yayınları, İstanbul, 1979
14. ATTA, Abdu'l Kadir Ahmed, Haza Halalun ve Haza Haramun, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Kahire, 1975

15. ATAY, Hüseyin, Kur'ân'a Göre İman Esasları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, tsz.

16. AY, Mehmet Emin, Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım, Timaş Yayınları, İstanbul, 1993

17. AYDIN, Mehmet, S., Din Felsefesi, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1994

18. AYHAN, Halis, Din Eğitimi ve Öğretimi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984

19. BAĞÇECİ, Muhiddin, Ruhun Muhtaç Olduğu Şey İmandır, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.4, Kayseri, 1987

20. BA-YUNUS, İlyas, Niçin, İslam Sosyolojisi, Çev. Ilım Güner, Akabe Yayınları, İstanbul, 1988

21. BAYMUR, Feriha, Genel Psikoloji, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1994

22. BALABAN, M. Rahmi, İlim Ahlak İman, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994

23. BEDİÜZZAMAN, Said Nursi, Şualar, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1991

24. BEDİÜZZAMAN, Said Nursi, Sözler, Sözler Yayınevi, İstanbul, 1990

25. BEDİÜZZAMAN, Said Nursi, Lem'alar, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 1990

26. EL-BEYHAKİ, Ebu Bekr Ahmed İbn Hüseyn Ali, Kitabu'l-Esma ve's Sıfat, Daru İhyait-Turasi'l-Arabi, Beyrut, tsz.

27. EL-BEYHAKİ, Ebu Bekr Ahmed İbn Hüseyn, el-Kaza ve'l-Kader ve'r-Reddü ala'men Yahteccu bi'l-Kader, Müessetu'l-Kütübü's-Sekafiyye, Beyrut, 1989

28. BEDEVİ, Yusuf, Ali, Hakkullah ale'l-Ibad ve Hakku'l-Ibad Alellah, Daru İbn Kesir, Beyrut, 1989

29. BEHEŞTİ, Muhammed Hüseyin, MUTAHARRİ, Murtaza, Kur'ân'da İnsan, Çev. E. Serdari, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984

30. BEDRİ, MALİK Babikir, Müslüman Psikoloğların Çıkmazı, Çev. Harun Şencan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984

31. EL-BEYZAVİ, el-Kadi Nasiruddin, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988

32. BİLGİN, Beyza, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, Yeni Çizgi Yayınları, Ankara, 1995

33. BİLGİN, Mustafa, Kur'ân-ı Kerim'de İlim İman İlişkisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1984

34. EL-BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, es-Sahih, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992

35. CANATAN, Burhanettin, İslamiyette Ruh Sağlığı, Canatan Yayınları, Konya, tsz.

36. CARREL, Alexis İnsanlar Uyanın Çev. Leyla Yazıcıoğlu, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul, 1985

37 CARGENİE, Dale, Üzüntüyü Bırak Yaşamaya Bak, Terc. Ömer Rıza Doğrul, Tan Matbaası, İstanbul, 1959

38. EL-CELİ, Ahmed Muhammed, El-İmanu Bi'l-Yevmi'l-Ahir Edilletuhu ve Eseruhu fi Hayati'l-İnsan, Mecelletu'l-Buhusi'l-İslamiyye, S. 36, Riyad, 1992

39. CEMAL, Ahmed Muhammed, Muhadarat fi's-Sekafeti'l-İslamiyye, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1974

40. CEBECİ, Lütfullah, Kur'ân'da Şer Problemi, Akçağ Yayınları, Ankara 1985

41. CEBECİ, Lütfullah, Kur'ân'a Göre Takva, Seha Neşriyat, İstanbul, 1988

42. CERRAHOĞLU, İsmail, Tefsir Tarihi, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1988

43. EL-CİSR, A.Nedim, İlim Felsefe ve Kur'ân Işığında İman, Terc; Remzi Barışık, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1981

44. EL-CÜRCANİ, eş-Şerif Ali İbn Muhammed, Kitabu't-Tarifat, Dar'li Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983

45. CÜCELOĞLU, Doğan, İnsan ve Davranışı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993

46. ÇAMDİBİ, H.Mahmud, Din Eğitimine Giriş, M.Ü.İ.F.V., Yayınları, İstanbul, 1989

47. ÇAĞRICI, Mustafa ve Arkadaşları, İslam Üzerine Düşünceler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988

48. ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987

49. DARİMİ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992

50. DRAZ, M.Abdullah, Din ve Allah İnancı, Terc. Bekir Karlığa, Bir Yayıncılık, İst., tsz.

51. DRAZ, M.Abdullah, İslam Hakkında Bazı Görüşler, Terc. Ali Özek, Hüsnühayat Matbaası, İstanbul, 1977

52. EBU CEYB, Sa'di, Kamusu'l-Fıkhi, Daru'l-Fikr, Dimeşk, 1982

53. EBU DAVUD, Süleyman b. el-Eş'as, Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992

54. EMİNOĞLU, İbrahim, Kore'de İslamiyet, Madve Yayınları, İstanbul, 1983

55. ENÇ, Mitat, Ruh Sağlığı Bilgisi, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstb, 1976

56. FİRUZABADİ, Tertibu'l-Kamusu'l-Muhid, Daru'l-Kutub, 1971

57. FRANKL, Victor E., İnsanın Anlam Arayışı, Çev. Selçuk Budak, Öteki Yayıncılık, Ankara, 1993

58. FROMM, Erich, Psikanaliz ve Din, Çev. Şükrü Alpagut, Kabalcı Yayınevi, İst., 1990

59. FROMM, Erich, Sağlıklı Toplum, Çev. Yurdanur Salman, Payel Yayınları, İst. 1990

60. FADLULLAH, Muhammed Hüseyin, Min Vahyi'l-Kur'ân, Çev. Mehmet Yolcu, Akademi Yayınları, İstanbul, 1990

61. GENÇTAN, Engin, Psikanaliz ve Sonrası, Remzi Kitabevi, İst., 1990

62. GİLSON, Etienne, Ateizmin Çıkmazı, Çev. Veysel Uysal, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İst., 1991

63. GÖKBERK, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İst. 1990

64. GÖLCÜK, Şerafettin, İslam Akaidi, Esra Yayınları, Konya, 1994

65. GÖLCÜK, Şerafettin, TOPRAK, Süleyman, Kelam, Tekin Kitabevi, Konya, 1996

66. GUENON, Rene, Egemenliğin ve Çağın Alametleri, Çev. M. Kanık,

İz Yayıncılık, İst. 1970

67. GÜLER, İlhami, Allah-İnsan İlişkisinin Ahlaki Boyutu, İslâmi Araştırmalar, c:5, s.3, 1991
68. GÜNÇE, Gülşeren, Yurt Dışındaki İşçilerimiz ve Din, MEDES, Ankara, 1981
69. HAVVA, Said, el-İslam, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1981
70. EL-HATİP, Ömer Avde, Lemehat fi's-Sekafeti'l-İslamiyye, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1973
71. EL-HATİP, Abdulkerim, el-Kazau ve'l-Kader Beyne'l-Felsefe ve'd-Din, Daru'l Ma'rife, Beyrut, tsz.
72. HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Peygamberi, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık İst., 1990
73. HİKMETYAR, Kur'ân'da Nifak Olayı, Düşünce Yayınları, İst., 1981
74. HÖKELEKLİ, Hayati, Din Psikolojisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1973
75. EL-HULİ, Emin, Tefsir ve Tefsirde Edebi Tefsir Metodu, Çev. Mevlüt Güngör, İslami Araştırmalar, c:2, s.7, Ankara, 1988
76. İBN MACE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, Sünen Çağrı Yayınları, İst. 1992
77. İBN HANBEL, Ahmed Muhammed, Müsned, Çağrı Yayınları, İst. 1992
78. İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin Ahmed, İman Üzerine, Çev. Salih Uçan, Pınar Yayınları, İst. 1994
79. İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail, Tefsiru'l-Kur'ân'il-Azim, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987
80. İBNU'L-ESİR, Ebu'l-Hasan Ali, el-Kamil-fi't-Tarih, Beyrut, 1385
81. İSLAM, Yusuf, Konuşmalar, Neşr. Adil Doğru, Mektep Yayınları, İst., tsz.
82. EL-İSFEHANİ, el-Haseneyn İbn Muhammed Ragıb, el Müfredat fi Garibi'l Kur'ân, Dar'u Kahraman, İst., 1986
83. İZUTSU, Toshihiko, Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İst. tsz.

84. İZUTSU, Toshihiko, Kur'ân'da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., tsz.

85. İZUTSU, Toshihiko, İslam Düşüncesinde İman Kavramı, Terc. Selahaddin Ayaz, Pınar Yayınları, İst., 1984

86. İBN MANZUR, Cemaluddin Muhammed İbn Mükrem, Lisanu'l-Arab, Dar-u Sadır, Beyrut, tsz.

87. KAM, Ferit, Dini Felsefi Sohbetler, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, tsz.

88. KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem, İnsan ve İnsanlar, Evrim Basım Yayım, İst., 1988

89. KASAPOĞLU, Abdurrahman, Kur'ân-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1993

90. KADİ, Abdulfettah, Esbabü'n-Nüzül, Daru'l-Mushaf, Kahire, tsz.

91. KANAT, H. Fikret, Pedagoji Tarihi, İstanbul, 1948

92. KLAVUZ, A.Saim, Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş, Ensar Neşriyat, İst., 1987

93. KIRCA, Celal, Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri, Marifet Yayınları, İst., 1989

94. KIRCA, Celal, Kur'ân'a Göre Ailenin Psikolojik Temelleri, Diyanet Dergisi, c: 27, s.2., Ankara, 1991

95. KIRCA, Celal, Kur'ân ve Bilim, Marifet Yayınları, İst. 1996

96. KIRCA, Celal, İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler, Tuğra Neşriyat, İst. 1993

97 KIRCA, Celal, Kur'ân ve İnsan, Marifet Yayınları, İst. 1996

98. KILIÇ, Sadık, Fıtratın Dirilişi, Nehir Yayınları, İst., 1991

99. KONYALI, Mehmet Vehbi, Hulasatu'l-Beyan, Üçdal Neşriyat, İst., tsz.

100. KOPTAGEL-İLAL, Günsel, Tıpsal Psikoloji, Beta Basım Yayım, İst., 1984

101. KOÇYİĞİT, Talat, CERRAHOĞLU, İsmail, Kur'ân-ı Kerim Meal ve Tefsiri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990

102. KONUK, Yurdagül, Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi

ve Eğitimi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994

103. KÖKNEL, Özcan, Psikiyatri, Nobel Tıp Kitabevi, İst. 1982

104. KROH, O. Entwicklungspsychlogie des Grundschulkindes, Verlag, I. Beltz, Weinheim, 1964

105. KUTUB, Seyyid, Fi Zılali'l-Kur'ân, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi Beyrut, 1967

106. KUTUB, Seyyid, Müşahedatu'l-Kıyame fi'l-Kur'ân, Daru'l-Maarif, Mısır, tsz.

107 KUTUB, Muhammed, Kur'ân Araştırmaları, Çev. Akif Nuri, Fikir Yayınları, İst. 1981

108. KUTUB, Muhammed, Tevhid Çev. Nureddin Yıldız, Risale Yayınları, İst., 1990

109. LAHHABİ, M. Aziz, İslam Şahsiyetçiliği, Çev. İsmail Hakkı Akın, Yağmur Yayınları, İst., 1972

110. MEVDUDİ, Ebu'l-A'la, Tefhimu'l-Kur'ân, Terc. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri, İnsan Yayınları, İst. 1986

111. EL-MEYDANİ, Abdurrahman Hasan Habenneke, Sıra Mea'l-Mülahide Hatte'l-Azm, Daru'l-Kalem, Dımeşk, 1985

112. EL-MEYDANİ, Abdurrahman Hasan Habenneke, el-Akidetü'l-İslamiyye ve Üsüsüha, Dımeşk, 1986

113. EL-MEYDANİ, Abdurrahman Hasan Habenneke, el-Ahlaku'l-İslamiyye ve Üsüsüha, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1987

114. MORGAN, Clifford, T., Psikolojiye Giriş, Çev. Heyet, H.Ü.P.B. Yayınları, Ankara, 1995

115. MUTAHHARİ, Murtaza, Fırat, Çev. Cafer Kırım, Akademi Yayınları, İst., 1992

116. MUTAHHARİ, Murtaza, Toplum ve Tarihte Hak-Batıl, Sena Basım, Konya, 1991

117 MUTAHHARİ, Murtaza, Gaybi Yardımlar, Çev. Fuat Alaybeyoğlu, Seçkin Yayıncılık, İst., 1987

118. MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac, es-Sahih, Çağrı Yayınları, İst. 1992

119. EN-NESEFİ, Abdullah b. Ahmed, b. Mahmud, Tefsiru'n-Nesefi, Dar-u Kahraman, İst., 1984

120. EN-NESAİ, Ebu Abdurrahman Ahmet b. Şuayb, Sünen Çağrı Yayınları, İst., 1992

121. NURBAKİ, Haluk, Tek Nur, Damla Yayınevi, İst. 1985

122. ÖCAL, Mustafa, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990

123. ÖNER, Necati, Stres ve Dini İnanç, T.D.V., Yayınları, Ankara, 1985

124. ÖZTABAĞ, Lütfi, Psikolojide İlk Adım, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İst., 1983

125. ÖZCAN, Hanifi, Epistemolojik Açıdan İman, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İst., 1992

126. PAZARLI, Osman, Din Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İst., 1982

127. PEKER, Hüseyin, Din Psikolojisi, Sönmez Yayınevi, Samsun, 1993

128. ER-RAZİ, Fahruddin, et-Tefsiru'l-Kebir, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990

129. Remplein, Hans, Die Seelische Entwicklung des Menschen im Kindes und jugendalter, 14 Aufl, 1966

130. RIDVAN, Rıdvan, Muhammed, İslam Akaidinde Tevhid, Çev. Mehmet Yolcu, Madve Yayınları, İst., 1987

131. SABIK, Seyyid, Ayet ve Hadislerle İslam Akaidi, Çev. İbrahim Sarmış, Hibaş Yayınları, Konya, 1981

132. SABRİ, Mustafa Mevkıfu'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader, El-Matbaatu's Selefiyye, Kahire, 1352.

133. ES-SA'Dİ, Abdurrahman b. Nasır, Teysiru'l-Kerimi'r-Rahman fi-Tefsiri Kelâmi'l-Mennan, Riasetu'l-Amme, Riyad, 1404

134. SAKA, Şevki, İman İnsana Ne Kazandırır? Diyanet Dergisi, c:26, s.4. Ankara, 1990

135. ES-SABUNİ, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefasir, Daru'l-Kur'âni'l-Kerim, Beyrut, 1981

136. ES-SEMALUTİ, Nebil M. Tevfik, Kur'ân'a Göre İnsanın Psikolojik Yapısı, Çev. İsmail Durmuş, Habil Şentürk, Yeni Ümit, s.28. İzmir, 1995

137. SIDDIKİ, Mazharuddin, Semavi Dinlerde İtikat ve Amel, Çev. Muhammed Han Kayani, Fikir Yayınları, İst., 1991

138. SULTAN, Muhammed Hişam el-Akidetü ve'l-fikri'l-İslami, Daru'l-Eman, Rabat, 1987

139. ŞARKAVİ, Muhammed Abdullah, el-İman Hakikatuhu ve Eseruhu fi'n-Nefsi ve'l-Müctema; Mektebetü'z-Zehra, Kahire, 1989

140. EŞ-ŞEVKANİ, Muhammed b. Ali Muhammed, Fethu'l-Kadir, Mektebetu Mustafa el-Babi, Mısır, 1964

141. ŞENTÜRK, Habil, Ölüm Gerçeği ve Allah İnancı, D.E.Ü.İ.F., İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.1, İzmir, 1983

142. ŞENTÜRK, Habil, Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı, Bahar Yayınları, İst., 1984

143. ŞİMŞEK, M. Said, Günümüz Tefsir Problemleri, Esra Yayınları, İst., 1995

144. TAPLAMACIOĞLU, M., Din Sosyolojisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963

145. ET-TARZİ, Kemal, el-İlmu ve'l-İman fi'l-İslam,.Menşurat-ı Mecelletu'l-Hayat es-Sekafiye, Kayrevan, 1975

146. ET-TABERİ, Muhammed b. Cerir, Camiu'l-Beyan an Tevili'l-Kur'ân, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1984

147 TABBARA, Abdulfettah, Ruhu'd-Dini'l-İslami, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1973

148. TAYLAN, Necip, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İst. 1994

149. TAYLAN, Necip, İlim-Din İlişkileri Sahaları Sınırları, Çağrı Yayınları, İst., 1979

150. TABATABAİ, Muhammed Hüseyin, el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'ân, Tahran, 1397

151. TEVFİK, Mehmed, Ruhi Bunalımlar ve İslam Ruhiyatı, Güven Matbaası, Ankara, 1985

152. ET-TIRMİZİ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, Sünen, Çağrı Yayınları, İst. 1992

153. ULUDAĞ, Süleyman, İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989

154. ULUTÜRK, Veli, Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor? Çağlayan A.Ş. İzmir, 1985

155. ULUTÜRK, Veli, Kur'ân-ı Kerim'e Göre İnkar ve İnkar Amilleri, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.7, İst., 1986

156. ÜNAL, Ali, Kur'ân'da Temel Kavramlar, Beyan Yayınları, İst. 1986

157 YALÇIN, Mikdat, İman ve Ahlakın Hayati Değerleri, Hikmet Yayınları, İst. 1981

158. YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, Eser Kitabevi, İst. tsz.

159. YILDIRIM, Celal, İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri, Anadolu Yayınları, İst. 1986

160. YILDIRIM, Suad, Kur'ân'da Uluhiyyet, Kayıhan Yayınları, İst. 1987

161. YURDAGÜR, Metin, Allah'in Sıfatları, Marifet Yayınları, İst., 1984

162. EZ-ZEHEBİ, M. Hüseyin; Müşkilatu't-Da've fi'l-Asri'l-Hadis, Merkezi Şuuni'd-Da've, Medine, 1988

163. EZ-ZEHEBİ, M. Hüseyin, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, Daru'l-Kalem, Beyrut, tsz.

164. EZ-ZEMAHŞERİ, Carullah Mahmud b. Ömer, el-Keşşaf an Hakaikkı't-Tenzil, Daru'l-Küttabi'l-Arabi, Beyrut, tsz.

165. EZ-ZEMAHŞERİ, Carullah Mahmud b. Ömer, Esasu'l-Belağa, Daru Sadır, Beyrut, 1979

166. EZ-ZERKANİ, Muhammed Abdülazim, Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'ân, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabi, Kahire, tsz.

167 ZEYDAN, Abdulkerim, Usulü'd-Da've, Matbaatu's-Selman el-Azami, Bağdat, 1972